

Danskernes Historie Online

Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: <https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat>

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskeres Bibliotek: <https://slaegtsbibliotek.dk>

Danske Slægtsforskere: <https://slaegt.dk>

STAVNSBAANDS-LØSNINGEN

OG

LANDBOREFORMERNE

SET FRA

NATIONALØKONOMIENS STANDPUNKT.

AF

V. FALBE HANSEN.

KJØBENHAVN.

FORLAGT AF UNIVERSITETSBOGHANDLER G. F. C. GAD.

TRYKT HOS NIELSEN & LYDICHE.

1889.

REPROGRAFISK GENUDGIVET OG FORLAGT AF
SELSKABET FOR UDGIVELSE AF KILDER TIL DANSK HISTORIE
KØBENHAVN

1975

**GENUDGIVET MED STØTTE AF
STATENS HUMANISTISKE FORSKNINGSRÅD**

ISBN 87 7500 855 6

**AFFOTOGRAFERET EFTER ORIGINALUDGAVEN OG GENOPTRYKT
I OFFSET PÅ SPECIAL-TRYKKERIET, VIBORG
1975**

Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne.

Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt.

1ste Del. — Tiden fra 1733 til 1807.

At

V. Falbe Hansen.

De vigtigste trykte Kilder til dette Skrift har været den ældre officielle Statistik (udarbejdet af Rentekammeret, Tabelkontoret o. fl.), samt Begtrup's og Bergsøe's Skrifter, foruden naturligvis en Mængde andre trykte Værker. Desuden er der benyttet mange utrykte Kilder, dels fra offentlige Arkiver, dels fra private Godsarkiver omkring i Landet. De fleste utrykte statistiske Kilder lide af den Mangel, at de kun foreligge som uforarbejdet Raastof, og Benyttelsen af dem har derfor været temmelig besværlig. Dette er en af Grundene til, at det foreliggende Skrift kun er bleven færdig til Aaret 1807; et senere Tidspunkt f. Ex. Aaret 1818 eller Aaret 1828 vilde maaske have været et naturligare Skillepunkt. I et senere Skrift haaber Forf. at kunne føre Undersøgelsen ned til Nutiden.

I Kristian den 6tes Tid befandt vort Landbrug sig i en kritisk Stilling. Usle havde dets Kaar været i Frederik den 4des Tid, men endnu ringere blev de under hans Søn og Efterfølger. Hovedgrunden hertil var Faldet i Kornpriserne.

Gjennemsnitsprisen var i Nutidens Penge for:*)

		Rug	Byg	Havre
		pr. Tønde.	pr. Tønde.	pr. Tønde.
i Tiaaret	1691—1700	8,66 Kr.	6,06 Kr.	3,68 Kr.
—	1701—1710	6,95 —	5,10 —	2,63 —
—	1711—1720	7,33 —	5,45 —	3,25 —
—	1721—1730	6,41 —	4,81 —	2,79 —
—	1731—1740	6,20 —	4,75 —	2,47 —
i Fømaaret	1730—1734	4,68 —	4,00 —	2,16 —
i Tiaaret	1741—1750	7,00 —	4,62 —	2,70 —

Igjennem det hele Tidsrum er der en dalende Tendens i Kornpriserne, og Minimum falder i de første 5 Aar af Kristian den 6tes Regering, 1730—34; i det første af disse Aar, Aaret 1730, kostede en Tønde Rug kun 4,85 Kr., en Tønde Byg 3,52 Kr., en Tønde Havre 1,62 Kr., det var ikke stort mere end Halvdelen af Gjennemsnitspriserne i Tiaaret 1691—1700. Man maatte gaa over Hundrede Aar tilbage i Tiden for i et Tiaar at finde Kornpriser saa lave som i 1731—40.

*) Falbe Hansen og Scharling: Danmarks Statistik II. Bd. p. 109.

Et saa stort Pristald af Landbrugets Hovedprodukter maatte nødvendigvis udøve en afgjørende Indflydelse paa Landbrugets Stilling, og maatte særlig gjøre det under de Betingelser, hvorunder Landbruget den Gang arbejdede. Det Brutto-Udbytte, Jorden ydede i sædvanlige Aar, var ringere, end hvad der nu gror paa den fattigste Hedejord; omtrent 4 Fold var det sædvanlige paa gode Bønderjorder. Og Omkostningerne, der skulde udredes af dette ringe Udbytte, var forholdsvis store. Tienden til Præst og Degn, til Kirken og Kongen tog allerede en anselig Del, men da den svaredes in natura, varierede den med Udbyttet. Værre var Skatterne til Staten, der forholdsvis var meget høje, og for største Delen skulde udredes i Penge. Saa var der Udgiften til Folkeholdet, der ogsaa var høj i Forhold til Udbyttet, og endelig Bondens absolut nødvendige Underhold og Saakornet. Det vil let forstaaes, at der efter disse Fra- drag sjældent kunde blive synderligt tilbage som Overskud, og at der ofte maatte blive Underskud. Bondejordens Værdi var derfor ringe, eller rettere sagt, Jorden var nærmest værdiløs. En Jordrente, en selvstændig Jordværdi for Jorden som Jord, fandtes i Almindelighed ikke. Det, der gav en Gaard Værdi, var Bygninger, Besætning, Inventarium og den rent øjeblikkelige Kultur, det enkelte Aars Udlæg til Pløjning, Saasæd m. m.

Betingelsen for, at en Gjenstand skal have Værdi, den relative Sjældenhed, at der er mindre, end der ønskes, mindre end der er Brug for, var ikke til Stede; tvært imod, der var Jord og øde Gaarde i Overflødighed. Jævnlig hører man Tale om øde Gaarde, som ingen Proprietær vilde vedkjende sig, eller om, at Proprietærer ansøge Kronen om at maatte blive fri for øde Gods. I Forordningen af 31te Januar 1691 blev Taxten paa Landejendomme sat til 40 Rd. Sp. pr. Td. Hartkorn Bøndergods, hvor dette var i nogenlunde god Stand, men kun til 10 Rd. Sp. pr. Td. Hartkorn for øde Gods; det vil sige omtrent 1 Rd. Sp. pr. Td. Land almindelig god

Jord. Allerede dette viser jo, at Jorden ingen Værdi havde, at det var Bebyggelsen, Besætning og Inventar, der gav en Bondegaard Værdi.

Naar jeg siger, at Jorden ingen Værdi havde, maa det dog forstaas saaledes, at Jorden vel i og for sig, selv med Landmandens daværende ringe Dygtighed og Datidens lave Kultur, kunde give et Overskud, men at dette Overskud ikke var større, end at det omtrent opslugtes af Skatterne. Det var Staten, der gjennem Skatterne inddrog største Delen af Landets Jordrente. Det var Skatterne, der var saa høje, at de opslugte Jordens Værdi for de private Ejere.

Saaledes var paalidt nær Tilstanden allerede, medens Kornpriserne endnu var nogenlunde høje, i Kristian den 5tes og Frederik den 4des Tid. Og da saa Kornpriserne faldt i Kristian den 6tes Tid, maatte Tilstanden yderligere forværres; thi de fleste af Skatterne krævede det samme Pengebeløb, og Arbejdslønnen sank heller ikke, men hvad man fik ind for Kornet blev mindre og mindre. I Forordningen af 10de Februar 1731 meddeles det da ogsaa, at Jordegodset faldt i Pris, og der blev grebet til ekstraordinære Foranstaltninger for at holde det oppe; bl. a. søgte man at drage Penge ind fra Udlandet til Anbringelse i Jordegods, og man skærpede Bestemmelserne om Skatteinddrivningen for at forhindre Restancerne i at løbe op. Dette sidste kunde sikkert ogsaa være nødvendigt, thi af Forordningen af 4de August 1728 ses det, at Proprietærene forlod Gods og lod det tildømme Kongen for at blive fri for Skatterne, og der maatte udstedes udtrykkeligt Forbud derimod. Bønderne kunde under de ulykkelige Forhold ofte ikke svare deres Skatter, og Proprietærene, der skulde indestaa for Skatterne af deres Bøndergods, og som sædvanlig selv sad meget daarlig i det, kom derved ofte paa Randen af Ødelæggelse. Den løse Almue, de ledige Karle, Husmændene og Indsiderne stod sig derimod efter Omstændighederne godt. Arbejdslønnen, der altid bevæger sig langsomt og tungt, var under Datidens stabile Forhold

næsten uforanderlig, og da Udgifterne til Livsfornødenhederne paa Grund af de synkende Priser blev mindre, medens Pengelønnen forblev den samme, saa blev deres Stilling i Virkeligheden forbedret. Det er ikke let at faa Oplysninger om Arbejdslønnen paa Landet i den Tid; thi det var den Gang forholdsvis sjældent, at man brugte Daglejere, og i Arkiverne har man i ældre Tid ikke bekymret sig om at opbevare Oplysning herom; en Del Oplysninger har jeg dog faaet, navnlig fra Sjælland.*) I Følge dem var Arbejdslønnen paa Sjælland i Kristian den 6tes Tid for ganske simpelt Daglejerarbejde 10, 12 à 14 Sk. Curant daglig, det er i Nutidens Penge 32 à 45 Øre; for mere anstrængende Daglejerarbejde var Lønnen 1 Mk. C. daglig 52 Øre, og for almindeligt Haandværksarbejde (som for Murere, Tømrere, Tækkere, Brolæggere o. l.) sædvanlig 1 Mk. 4 Sk. à 1 Mk. 8 Sk. C. daglig, 52 à 78 Øre. I Jylland synes Lønnen at have været lidt lavere, men jeg har kun faa og mindre paalidelige Data dèr fra. I Forhold til Datidens Priser var det en ret god Fortjeneste, thi da en Tønde Rug eller Byg kunde kjøbes for 4 à 5 Kroner, en Tønde Havre for 2 Kroner, saa behøvedes der kun en halv Snæs Dages Arbejde for at betale en Tønde Rug, og fire à fem Dages Arbejde for at købe en Tønde Havre. Det var rimeligvis lettere og nemmere at komme til Kornet paa denne Maade, ved at arbejde som Daglejer og købe det, end ved at sidde paa en Gaard som Fæstebonde og selv avle det og yde Hoveri

*) I Ministeriernes store ellers saa righoldige Arkiv har jeg saaledes ikke kunnet finde Oplysninger om Daglejen i dette Tidsrum. Derimod findes der nogle Angivelser af Arbejdsprisen i Raadhusarkivets Regnskaber for Bidstrup Gods, og desuden har jeg faaet ret fyldige Oplysninger fra forskellige Godsarkiver, saaledes fra Vemmetofte, fra Vallø, fra Gaunø og fra Giesegaard, samt nogle spredte Data fra Jylland. Adskillige af disse Oplysninger frembyde megen Interesse, og de vil blive nærmere omhandlede i en følgende Del af dette Skrift.

og allehaande Afgifter. Det er derfor sandsynligvis indtruffet jævnlig i denne Periode, hvad der enkeltvis allerede berettes fra en lidt tidligere Tid, at der blev betalt Indfæstningspenge af et jordløst Hus, medens en Bondegaard derimod blev overladt gratis i Fæste.

End mere lokkende maatte Byerne især Kjøbenhavn være for Landalmuen. Thi i Kjøbenhavn var Arbejdslønnen for Mur- og Tømmersvende 1,20 Kr. daglig, for Kalkslagere 80 Øre og for almindelige Arbejdskarle 68 Øre daglig; og det er da heller ikke usandsynligt, at Kristian den 6tes store Byggeforetagender og Kjøbenhavns Gjenopførelse efter Branden i 1728 bidrog til, at det var let at faa godt lønnet Beskæftigelse. Ogsaa paa Landet fik Haandværkere og andre Arbejdere, der stod noget over det almindelige Niveau, en god Løn.

Ganske naturligt maatte det for Bønderne staa som noget langt bedre at blive Arbejdsmand eller maaske lidt af en Haandværker end at sidde paa en Gaard som Hovbonde. Vornedskabet var bleven ophævet paa Sjælland og Lolland-Falster, ved Forordningen af 21de Februar 1702, saa at de Bønder, der var fødte efter Frederik den 4des Tronbestigelse (1699 d. 25de Aug.) havde Ret til at flytte fra Godset, for saa vidt de ikke var kontraktmæssig bundne dertil, og for mange af disse Øers Bønder var der altsaa ikke længer nogen lovlig Hindring for at drage bort. Og hvad de jyske Bønderkarle angik, da havde de alt fra gammel Tid af haft en Tilbøjelighed til at vandre om. Rundt om i Landet viste der sig da ogsaa ved denne Tid en Tendens hos Bønderkarlene til at forlade Landbruget og drage bort fra Godserne.

I og for sig kunde en saadan Bevægelse, en Flytning af større Dele af Befolkningen, maaske nok være naturlig og hensigtsmæssig, men under Datidens Landbosystem maatte den virke i høj Grad forstyrrende. Ved Bestemmelsen om, at ingen Gaard maatte nedlægges, og, hvor Vornedskabet nylig havde hersket, endnu mere ved dets

der fastsat et bestemt Omfang, i hvilket Landbruget skulde drives i enhver Egn af Landet; men naar Folkemængden formindskedes, eller naar Produktionsbetingelserne paa anden Maade forandredes, maatte en saadan Fastholden af Landbrugets Rammer blive unaturlig. Det ser ud, som om der i Datiden var flere Bøndergaarde, end Forholdene naturlig krævede, i alt Fald i visse Egne af Landet; maaske forholdt det sig endog saa, at der ved de anførte Tvangsbestemmelser var givet Landbruget som Helhed et større Omfang end passeligt var. Det stærke Fald i Kornpriserne maatte desuden nødvendigvis forrykke Forholdet mellem Produktionen af de forskjellige Slags Jorder, og det maatte navnlig trykke de ufrugtbare Egne mere end de frugtbare. Vi har i en langt senere Tid set, hvorledes Befolkningen under stigende Priser, tiltog stærkest i de ufrugtbare Egne, især i Jylland. De dalende Priser maatte have den modsatte Virkning. Og ganske naturligt var det da, at de meget lave Kornpriser, der indtraf i Kristian den 6tes Tid, fremkaldte en Tendens hos Bønderne til at gaa bort fra Landbruget til andre Erhverv, og til særlig at søge bort fra de ufrugtbare Egne og fra de Godser, hvor Afgifterne og Byrderne var for tunge, hen til frugtbare og mildere Egne.

Men selv om en saadan Flytning end maatte være berettiget og hensigtsmæssig for Bondebefolkningen, saa maatte den for Proprietærene og for Kongen som Statens Repræsentant være i høj Grad betænkelig. Naar Proprietæren ikke kunde bortfæste sine Bøndergaarde, mistede han den Arbejds-kraft, der under Form af Høveri skulde dyrke hans Hovedgaardsmarker, hans bedste, ofte den eneste, Indtægtskilde; og naar Bøndergaardene blev øde, mistede de, som vi har set, næsten hele deres Værdi, men desuagtet skulde Proprietæren vedblivende svare Skatterne af dem. Det var Bønderne, der gav Godset Værdi, drog Bønderne bort i større Omfang, var Godset værdiløst og Proprietæren øde-

lagt. I sidste Instans gik det saa ud over Kongen, der ikke kunde faa sine Skatter. Det blev et Livsspørgsmaal for Proprietæerne og det blev af Vigtighed for Kongen at holde Bønderne fast ved Godserne, og det var ikke alene i de Egne, hvor det gamle Vornedskab havde hersket, at Trangen dertil følte, det var rimeligvis lige saa nødvendigt i Jylland som paa Sjælland og Smaaøerne. Proprietæerne søgte ved allehaande Midler, ofte ved Misbrug af bestaaende Bestemmelser, at holde paa Bønderne. I Sjælland og paa Lolland-Falster, hvor Bønderne endnu sad med den gamle Tvangs-Bevidsthed i Sindene fra det nylig ophævede Vornedskab, var det maaske nok muligt paa disse og andre Maader at holde Bønderne fast ved Godset; men i Jylland og Fyn, hvor Bønderne havde været fri for Vornedskab, kunde Proprietæerne vanskelig holde paa dem, og især i Jylland følte man stærkt Trangen dertil, da der fra denne Landsdels mindre frugtbare Egne, der led mest under de slette Konjunkturer, skete stor Udvandring af Folk til andre Landsdele eller til Udlandet. Saa var det, at man i 1733 efter nogen Famlen greb til at indføre Stavnsbaandet og paalagde det overalt i Landet, thi overalt følte Proprietæerne dets Nødvendighed. I Forordningen af 4de Februar 1733 hedder det i Indledningen: „Saa er det og den samme Kjærlighed for Landet, der forhen havde foranlediget Os at nedlægge bemeldte Land-Milice, som nu bevæger Os den Frihed, Bønderkarlene ved Land-Milicens Afskaffelse har bekommet, nogenledes at indskrænke, efterdi vi ugjerne see og fornemme, at de saadan Frihed misbruge, idet de lade Agerdyrkningen fare og største Delen sig ud af Landet har forføiet og endnu daglig derfra undvige. Thi ville vi allernaadigst, at alt ungt Mandskab paa Landet skal enrolleres“. I Forordningens § 7 fik Proprietæerne Ret til som Soldat at enrollere „hvilke de selv ville“, og i § 18 paabydes det, at „ingen Bondekarl maa give sig fra det Gods, hvor han er født, saa længe hans

Husbond kan skaffe ham Tjeneste, medmindre han er over de til Enrolleringen ansatte Aar eller sin Tid rigtig har ud-tjent“. Allerede Forordningens Ord i Indledningen vise, at det ikke saameget var for Land-Militsens Skyld, at Stavnsbaandet blev indført, men at det snarere var omvendt, at Land-Militsen blev gjenindført for derved at faa Lejlighed til at binde Bønderne til Godserne. Og af de Forhandlinger*), mellem Kristian den 6te og hans Ministre, der gik forud for Forordningen af 1733 ses det, at Ministrene ikke ønskede Land-Milicen indført og endog „i deres Iver for at afværge Indførelsen af Landmilitsen søge at give Kongen Tanken om et andet Middel til at hindre Bønderkarlene fra at rømme fra de hoveripligtige Godser ind paa de hoverifri, og da netop foreslaa et Stavnsbaand paa Bønderkarlene fra 14 til 40 Aar“. Der var vel, som alt berørt, allerede før 1733 Midler, hvorved Proprietærerne, under Datidens svage Kontrol fra Central-Administrationen, kunde holde Bønderkarlene ved Godset, enten ved allehaande halve eller hele Misbrug af Bestemmelserne om Pas, (Fr. 19de Febr. 1701 cfr. D. L. 3—19—10 og Fr. 8de Febr. 1724) eller som en Konsekvens af deres Forpligtelse til at skaffe Folk til Landmilitsen, eller ved at give Undtagelsesbestemmelser (cfr. Fr. 5te Marts 1731) en mere almindelig Anvendelse. Men et egentligt Stavnsbaand blev ikke indført under Frederik den 4de og Bonden bevarede formelt den Frihed, der var tilstaaet ham i 1702 ved Vornedskabets Ophævelse, og om end denne Frihed i mange Egne, som paa Sjælland og Lolland-Falster, maaske kun var formel, saa var den andre Steder, især paa Fyn og i Jylland virkelig og effektiv. Det var først under Kristian den 6te og ved den ovennævnte Forordning af 4de Februar 1733 at Stavnsbaandet fik sin

*) E. Holm: Frederik den 4des Landmilits og dens Indflydelse paa Bondestandens Kaar i Danmark. Historisk Tidsskrift V. Række IV.

formelle og almindelige Legalisering, og det var først ved denne Forordning, at Proprietærene fik Udskrivningsretten, fik Retten til at lade udskrive til Soldat, „hvilke de selv ville“, og derved et Trudselsmiddel, ved hvilket de kunde tvinge Bønderkarlene ¹⁾).

Da Priserne før blev omtalt, nævnedes kun Kornpriserne og deres Fald. Men nu Priserne paa animalske Produkter? Det var en lige saa vigtig Sag, thi mindst Halvdelen af Landmændenes Indtægter indkom ved Salg af Kvægavlsprodukter.

Kjøbenhavns Torvepris paa Oxekjød ²⁾ var i Gjennemsnit:

i Tiaaret 1695—1704.....	14,5	Øre	pr.	Pund,
— 1705—1714.....	16	—	—	—
— 1715—1724.....	16	—	—	—
— 1725—1734.....	15	—	—	—
— 1735—1744.....	17	—	—	—
— 1745—1754.....	19	—	—	—

Kapitelstaxten paa Flæsk ²⁾ var i Gjennemsnit:

i Tiaaret ³⁾ 1705—1714.....	11,3	Øre	pr.	Pund,
— 1715—1724.....	12,2	—	—	—
— 1725—1734.....	11,9	—	—	—
— 1735—1744.....	13,0	—	—	—
— 1745—1754.....	14,6	—	—	—

Kapitelstaxten paa Smør var efter Kapitelstaxten i 10-aarigt Gjennemsnit følgende:

i Tiaaret 1695—1704.....	17,7	Øre	pr.	Pund,
— 1705—1714.....	16,8	—	—	—
— 1715—1724.....	15,7	—	—	—

¹⁾ Cfr. Prof. E. Holms foran citerede Afhandling om Landmilitzen i Historisk Tidsskrift.

²⁾ Cfr. Falbe-Hansen og W. Scharling i Danmarks Statistik, II Bd. Pag. 109—10.

³⁾ Jeg har ikke kunnet finde ældre Kapitelstaxter paa Flæsk end fra Aar 1700.

i Tiaaret 1725—1734.....	17, ₃	Øre pr. Pund,	
— 1735—1744.....	17, ₂	—	—
— 1745—1754.....	22, ₅	—	—

Priserne paa disse tre Produkter, Kjød, Flæsk og Smør, var altsaa vel lave, men de kan ikke siges at være dalende, vi finde ikke her det samme Prisfald som ved Kornet. Her skulde altsaa synes at være et Punkt, hvor Datidens Landmænd kunde faa nogen Støtte og Erstatning for Tabet paa Kornsalget, især da Prisen paa de animalske Produkter omtrent fra 1740 begyndte at stige. Men saa var det, at Kvægpesten begyndte. Den kom her ind i Aaret 1745 og hærgede med en saadan Voldsomhed, at der i dette ene Aar anmeldtes som dræbte af Pesten 91,000 Stkr. Kvæghoveder paa Sjælland, 22,300 paa Fyn og 10,500 i Nørrejylland¹⁾. I de følgende Aar var Pesten mindre voldsom, men den vedblev dog at hærge Landet indtil 1751. Det var en stor Ulykke for det allerede saa haardt betrængte Landbrug. Regeringen traadte strax til for at hjælpe, og faa Dage før sin Død udstedte Kristian den 6te Anordningen af 1ste Juli 1746 „adskillige Poster Landgodset fornemmelig vedkommende, for at lette Undersaatterne i disse formedelst Kvægsygen besværlige Tider“. Der gives heri en Række Bestemmelser om Kreaturer, bl. a. skærpes Forbudet mod Udførsel af Køer og Kvier, og der gives Toldfrihed for Indførsel af Køer og Faar. Blandt disse Bestemmelser om Kreaturer m. m. findes ogsaa den, „at ingen Landsoldat maa sig andet Steds nedsætte end paa det Gods, hvorfra han er

¹⁾ Der angives ofte, at Tabene ved Kvægpesten i de 7 Aar 1745—51 skal have været over 2 Mill. Stkr. Kvæg. (Cfr. Viborg i Veterinærsekskabets Skrifter III. Bd. Kbhvn. 1818. Cfr. ogsaa Danmarks Statistik, II Bd.); men dette store Tal skyldes, at der angives Tabene i Danmark i videre Forstand som indbefattende foruden Kongeriget ogsaa Hertugdømmerne Slesvig og Holsten, og i disse to sidste Landdele vare Tabene meget store, cfr. Thaarups Statistik, I. Bd., Pag. 191, Udgaven fra 1812.

udskreven, og hvor han er pligtig Gaard at antage¹⁾. Herved fik Stavnsbaandet sin Fuldendelse, Soldaten skulde selv efter at have udtjent vende tilbage, og han skulde overtage en Gaard paa Godset, som Proprietæren anviste ham.

Nu havde Proprietærerne faaet, hvad de ønskede. De kunde ikke alene forbyde Bønderne at flytte bort, men de kunde tvinge dem til at fæste Gaard og derved igjennem det ubestemte Hoveri tvinge dem til at arbejde for sig saa meget, de omtrent vilde. Proprietærernes Jord havde ingen eller kun en ringe Værdi, men Bøndernes Arbejde havde Værdi, og nu kunde de tvinge Bønderne til at arbejde for sig som Tyende. Det ubestemte, vaklende i Lovbestemmelserne i Forbindelse med den dobbelte Stilling, som Proprietæren indtog overfor sine Bønder, i det han baade var deres Husbond og i det mindste til Dels deres Øvrighed, gjorde, at Bønderne nu, da de var bleven bundne til et bestemt Gods, i Virkeligheden var bleven næsten retløse overfor dettes Ejer, og at han fik det i sin Magt at exploitere deres Arbejde og Fortjeneste omtrent efter Forgodtbefindende.

Man har ment, at Kristian den 6te begunstigede Industrien og Handelen paa Landbrugets Bekostning. Det er ikke rigtigt, han begunstigede tvært imod Landbruget paa Byernes Bekostning. Hans Politik var en Proprietær-Politik, og Stavnsbaandets Gjennemførelse var en Foranstaltning i Proprietærernes og Landbrugets Interesse. Det var til Skade for Bønderne, for Landalmuen, men det var rimeligvis til Gavn for Landbruget. Stavnsbaandet holdt under de overordentlig vanskelige Konjunkturer sammen paa Landbrugets Grundkræfter, forhindrede Gaardene i at blive øde

¹⁾ Adskillige Forfattere har opholdt sig over, at denne Forordning blev udstedt gjennem Kommercekollegiet, men som det forekommer mig uden Grund, thi Stavnsbaandet var lige saa fuldt eller mere en økonomisk Institution end en militær, og særlig var Anordningen af 1. Juli 1746 en ren økonomisk Bestemmelse og hørte som saadan under Kommercekollegiet.

og Jordkulturen i at forfalde paa store Strækninger, det holdt Godsernes Værdi oppe og bevarede Proprietærenes Formue og Godsernes Skatteevne. Stavnsbaandets Indførelse var ikke et Slag mod Landbruget, det var tvært imod et Udslag af en „agrarisk“ Politik. Det var et Led i en hel Række af Foranstaltninger, ved hvilke Kristian den 6te søgte at komme det betrængte Landbrug til Hjælp. Jeg skal nævne de vigtigste af disse Foranstaltninger.

Kornskatten blev i 1731 nedsat med 32 Sk. C. pr. Td. Hartkorn — derved sank den samlede Landskat fra 3 Rdl. C. (9,75 Kr.) til 2 Rdl. 64 Sk. C. (8,66 Kr.) pr. Td. Hartkorn — og der blev derhos fastsat en lav Taxt (1 Rdl. 64 Sk. C. pr. Td. Rug, 1 Rdl. 32 Sk. C. pr. Td. Byg og 64 Sk. C. pr. Td. Havre), efter hvilken Kornskatten skulde beregnes, selv om Kornpriserne gik højere (Resol. 6. Oktbr. 1731)¹⁾ 2). Og da Kvægpesten udbrød, blev der tilstaaet de Bønder, der led Skade ved den, nogen Erstatning igjennem Skatteeftergivelse (ialt til et Beløb af 100,000 Rdl. C.)³⁾. Hovedforanstaltningen, hvorved Landbruget skulde hjælpes, var dog, foruden Stavnsbaandet, Toldforordningen af 16. Septbr. 1735, hvorved Indførsel af fremmed Korn til Danmark og til det søndenfjeldske Norge blev forbudt. Man har med Urette angrebet denne Forordning som uforstandig og skadelig for Landbruget. Det kommer af, at man har hentet sin Opfattelse af denne Forordning fra en Tid, der laa 40 Aar efter dens Udstedelse, fra en Tid, da den, efter de da helt forandrede Forhold, ikke længere var tidssvarende,

1) Chr. Vogt: Det danske Monarchies Skattevæsen, Kbhvn, 1815, Pag. 23.

2) Først i Slutningen af Kristian d. 6tes Regering blev Kornskatten atter forhøjet i Anledning af Rustninger til Krig, paa samme Tid blev der paalagt en Krigsskat (cfr. C. N. David: Danmarks Handel og Finantser, Kbhvn. 1833.

3) Cfr. Thaarups Statistik, 1. Bd., Pag. 191 og Nathansen: National- og Statshusholdning, Pag. 23.

og hvor man derfor argumenterede for dens Ophævelse¹⁾. Vort Landbrugs store Besværligheder i 1730erne kom fra de ekstraordinært lave Kornpriser, og det maatte efter Datidens nationaløkonomiske Opfattelse, maaske ogsaa efter Nutidens, være ganske naturligt og berettiget, at man indførte en Toldbeskyttelse og derved hævede Kornpriserne. Man kunde paa denne Maade hjælpe til at føre Landbruget uskadt ud over en forbigaaende kritisk Periode.

I Bilagene til de Forhandlinger og Overvejelser, der gik forud for Forordningen af 6. Juni 1788 om den fri Kornhandel, hvilke ere opbevarede i Ministeriernes Arkiv, findes Oplysninger om Danmarks og Norges Ud- og Indførsel af Korn. I Følge disse var Stillingen i Aaret 1735 saaledes: Det søndenfjeldske Norge fik i Tidsrummet 1730—35 en gennemsnitlig Tilførsel af 182,065 Tdr. Korn aarlig fra Danmark og 2837 Tdr. Korn fra fremmede Lande, ialt en Tilførsel af 184,902 Tdr. Korn aarlig. Danmark havde i samme Tidsrum haft en aarlig Udførsel af 206,085 Tdr. Korn, hvoraf Norge fik de ovenanførte 182,065 Tdr. og 24,020 Tdr. gik til fremmede Lande. Paa den anden Side indførtes der fra fremmede Lande til Danmark 23,631 Tdr. Korn.

Danmarks Indførsel fra fremmede og Udførsel til fremmede var omtrent lige stor, Udførselen var kun 389 Td. større end Indførselen. Ved at lukke det søndenfjeldske Norges Kornmarked for Udlandet, og holde de 2,837 Td. Korn, som indførtes derfra, borte, vilde det søndenfjeldske Norge behøve disse 2,837 Td. for Danmark; men Danmark havde kun 389 Td. tilovers. Man vilde altsaa ved at udelukke forholdsvis meget ringe Kvantiteter fremmed Korn fra den forenede dansk-norske Stat kunne forandre Kornmarkedet saaledes, at der i Stedet for at være Overproduktion og lave Priser kom en lidt større Efterspørgsel, end der var Udbud, og bringe Kornpriserne til at stige. Det vilde være

¹⁾ Cfr. Martfelt: Danmarks Korn-Handels-Plan, Kbhvn. 1774.

til Fordel for baade det danske og det norske Landbrug, og hvad var rimeligere, end at den dansk-norske Stat kom til at staa som en økonomisk Enhed indadtil ogsaa i Henseende til Kornforsyningen? Det vilde ganske vist gaa ud over den ikke landbrugende Del af den dansk-norske Befolkning, men dels kunde det neppe antages, at Prisstigningen vilde blive ret stor, dels var mange af Datidens Nationaløkonomer af den Mening, at høje Priser paa Fødemidler snarest var til Gavn for Virksomheden i Byerne, fordi det tvang Arbejderklassen til at arbejde flittigere for at kunne leve. Men for Landbruget var Foranstaltningen i alt Fald et utvivlsoomt Gode, og det tør sikkert siges, at under tilsvarende Forhold i Nutiden vilde de fleste Politikere have anbefalet en lignende Forholdsregel, om man end vilde nøjes med Told i Stedet for ligefrem Forbud. Bestemmelsen var overvejende til Fordel for Danmark. Norge derimod bragte den mere Tab end Fordel; men paa den anden Side var der andre lignende Toldbestemmelser, der begunstigede Norges Produkter paa det danske Marked, og nærmere beseet er det vanskeligt nok at afgjøre, om Toldbestemmelserne som Helhed betragtet var overvejende til Fordel eller Skade for den ene eller for den anden Del af den dansk-norske Stat.

Det, man havde ventet og haabet af Indførselsforbudet, at Kornpriserne skulde stige, indtraf ogsaa. Nu kan man jo ganske vist ikke sige med Sikkerhed, at det var Forbudet, der fremkaldte Stigningen, men al Sandsynlighed taler dog derfor, og det er i saa Henseende betegnende, at det kun var i Danmark, at Kornpriserne steg; i England og Frankrig vedblev de derimod at holde sig lave¹⁾. Faldet i Kornpriserne i de første Decennier af det 18de Aarhundrede var en almindelig evropæisk Bevægelse, der, efter en be-

¹⁾ cfr. Scharling: Pengenes synkende Værdi.

rømt engelsk Prishistorikers Mening¹⁾, skyldtes en Overproduktion paa Grund af en Række ualmindelig frugtbare Aar; men den Stigning, der fulgte efter i Aarhundredets sidste Halvdel, viser sig, som sagt, i Danmark, førend den kommer frem paa det almindelige evropæiske Marked.

Ligesom Kristian den 6tes Kornpolitik efter Tidens Synsmaade var forstandig, saaledes ogsaa hans Kvægpolitik. Dommen har paa disse Punkter været ubillig mod ham. Forordningen af 7de Febr. 1746, der forbød Kvægmarkeder i Jylland og derved faktisk umuliggjorde Græsøxnes Udførsel, var en Foranstaltning, der var rettet mod Kvægsygens Udbredelse — altsaa svarende til de Forholdsregler, som vor nuværende Regering har taget mod Svinepestens Udbredelse. Og Forordningen af 29de Aug. 1747 — der altsaa først udkom efter Kristian den 6tes Død — og som forbød Udførsel af Græsøxne og ustaldede Øxne, sigtede ligeledes til at afhjælpe det Tab, som Kvægpesten havde forvoldt. Kristian den 6te og hans Regering har saaledes ingenlunde været ligegyldige overfor Landbrugets Interesser, de har tvært imod været ivrige for at hjælpe det ud over en kritisk Periode, og de har dertil valgt Foranstaltninger, der efter Omstændighederne maa anses for at have været skikkede til at naa, hvad der tilsigtedes. Og særlig gjælder dette vistnok ogsaa om Stavnsbaandet. Man kan derimod indvende mod Stavnsbaandet, at det var haardt og inhumant, at det var en aristokratisk, despotisk Foranstaltning, der trykkede det store Flertal for at hjælpe nogle faa, der ødelagde Bondestanden for at hjælpe Landbruget, der demoraliserede Bønderne og derved ogsaa, om det end kunde hjælpe Landbruget ud over en kortvarig Vanskelighed, i Længden maatte være til Skade for alle. Men paa den anden Side bør det, naar man vil dømme om det personlige Ansvar, der kan lægges paa Kristian den 6te og hans Mænd, ikke overses, at Paalæg-

¹⁾ Tooke and Newmarch: History of prices.

gelsen af Stavnsbaandet var stemmende med Tidsaanden og med Datidens nationalekonomiske Opfattelse.

Det var et almindeligt Træk hos Datidens Statsmænd og Nationaløkonomer, at man saa' mere paa den nationale Produktions og Rigdoms Størrelse end paa dens Fordeling, og at man ikke lagde synderlig Vægt paa den arbejdende Befolknings Vel, naar blot Landet, Staten, blev mægtig og rig. Man vilde fremme Landets Rigdom ved Regulering fra oven, og man vilde indordne det økonomiske Liv og Virksomhed i faste Rammer, anvise hver enkelt sin bestemte, blivende Plads og tvinge ham til at arbejde i den. Man saa' med Beundring hen til det store Forbillede Colbert, og vilde som han tvinge Befolkningen til flittigt Arbejde. Vilde Undersaatterne ikke arbejde hver paa den Plads, der var dem anvist af Staten, skulde de tvinges dertil. Det var denne Grundtanke, der gik gennem Stavnsbaandet, ved det var der givet hver Bonde en bestemt Plads, et bestemt Virkefelt, og Husbonden skulde drive den dørske Bonde frem til flittigt Arbejde. Skylden for Stavnsbaandet og de Misbrug og den Haardhed, der fulgte dermed, var altsaa for en stor Del Tidens, og Dadlen mod de enkelte Mænd, der satte det i Værk, bør derfor være mindre haard, end den ellers burde have været. Men saa meget fortjenstfuldere fremtræder ganske vist Forgængerens, Frederik den 4des, Handling, da han, tvært imod Tidens hele Retning, frigjorde Bonden for Vornedskabet — saavidt vides det første store Skridt i Retning af Bondefrihed, der blev gennemført i Evropa.

Det, som man mest kan bebrejde Kristian den 6te og hans Efterfølger Frederik den 5te, er ikke deres Landpolitik i og for sig, men deres uforstandige og letsindige Ødselhed og hele slette Økonomi, der bidrog saa meget til, at Skatterne i denne Fredsperiode var saa overvældende store. Det var de høje Skatter, der var Tidens værste Onde. Ved dem pressede Staten ud af Bonden det meste af Land-

brugets Netto-Overskud, og det var nærmest for at kunne opretholde disse Skatter, at Stavnsbaandet blev indført.

De Skatter, der i Kristian den 6tes Tid udrededes til Staten af det danske Landbrug, beløb sig til 857,000 Rdl. C. aarlig, og naar Jordebogsindtægt, Ladegaardsafgift og „Folke- og Familieskatter“ medtages, løb det op til henimod 1 Mill. Rdl.¹ C.) Lad os, for at faa en Forestilling om, hvad dette Beløb vil sige, se paa, hvor stor den aarlige Avls Værdi var. Pontoppidan har beregnet Størrelsen af Danmarks Høstudbytte og utvivlsomt ansat det for højt; men ved Hjælp af de Oplysninger, han meddeler om Udsædens Størrelse m. m. kan man tilnærmelsesvis anslaa Kongerigets Høstudbytte ved Aarhundredets Midte til ca. 4 $\frac{1}{2}$ Mill. Tdr. Korn, og i Kristian den 6tes Tid var den i alt Fald ikke større, snarere mindre. Af disse 4 $\frac{1}{2}$ Mill. Tdr. Korn var omtrent $\frac{1}{4}$ Udsæd; den Avl, der kunde bruges af Befolkningen, den virkelige Produktion, var altsaa kun 3,4 Mill. Tdr. Korn. Værdien heraf kan næppe sættes højere end til 14 à 15 Mill. Kr., og Skatterne, der beløb sig til 3,2 Mill. Kr. (1 Mill. Rdl. C.), har altsaa taget over $\frac{1}{5}$ af den aarlige Avl; dertil kom endnu Tienden, der af den største Del af Landets Jorder tog $\frac{1}{10}$ af den hele Høst (incl. Udsæden). Det er ikke overdrevent at sige, at Staten og Kirken tog $\frac{1}{3}$ à $\frac{1}{4}$ af den egentlige Kornavl som deres Andel. Og i Datiden, hvor Foldudbyttet var saa overordentlig lille, næppe mere end 4 Fold, kunde dette let blive det hele virkelige Overskud ud over Produktionsomkostningerne, ud over de absolut nødvendige Underholdningsomkostninger for Jordens Dykere. — Og hvorledes anvendtes saa de Penge, der saaledes presses ud af Landboerne?

Den dansk-norske Stats samlede Indtægter, ordinære og ekstraordinære, var i Kristian den 6tes Tid i Gjennemsnit

¹⁾ cfr. Nathanson: National og Statshusholdning Kjøbenhavn 1844 pag. 294.

højest 4,300,000 Rdl. C. Heraf var $\frac{1}{2}$ à 1 Mill. Rdl. aarlig extraordinær Indtægt, indkommen ved Subsidier fra fremmede Magter (i alt over 4 Mill. Rdl. i denne Konges Tid), ved Konfiskationer, ved Salg af Statsejendomme, ved Krigsskat m. m. De ordinære Indtægter har næppe været mere end $3\frac{1}{2}$ Mill. Rdl. aarlig, eller lad os, for ikke at sætte den for lavt, sige henved 4 Mill. Rdl. Heraf anvendte Kongen til sig og sit Hof henved 1 Mill. Rdl. ($3\frac{1}{4}$ Mill. Kr.), hvilket efter Datidens Priser f. Ex. paa Byg svarer til 7 à 8 Mill. Kr. nu, og efter Smørpriserne endog til 18 Mill. Kr. aarlig,¹⁾ og det i et bundfattigt Land. Kongens eget Forbrug til sig og sit Hof kostede Summer, der var lige saa store som alt det, der gennem Skatterne pressedes ud af det danske Landbrug, og bragte dette til Randen af Ruin, og som de ulykkelige Godsejere, der skulde staa inde for Skatterne, ikke kunde faa bragt til veje uden derved, at der blev givet dem Tilladelse at holde Bønderne fast ved Godset, for at de der kunde drives til et forøget Hoveri. Og disse Skatter blev saa anvendte til Kongedømmets Zir og Ære. Alene Kristiansborg Slots Opførelse og Udstyrelse kostede $3\frac{1}{2}$ Mill. Rdl. (11,2 Mill. Kr.)²⁾. Efter Landejendommenes daværende Værdi svarede det til Salgsværdien af 117,000 Tdr. Hartkorn. Det vil sige, at man til et eneste Slot anvendte en Pengesum, der omtrent svarede i Værdi til Salgsværdien for samtlige Jordegodser paa hele Øen Sjælland. Landet blev udsuget og forarmet, og Befolk-

¹⁾ Nathanson, der dog søger at sætte Kristian den 6tes Finanspolitik i et saa gunstigt Lys som muligt, regner, at denne Konge i sin 16aarige Regeringstid har anvendt til eget Brug ialt 14,198,000 Rdl. C. altsaa 887,250 Rdl. C. aarlig. David har i sit Skrift „Danmarks Handel og Finanzer“ pag. 36 vist, at Forbruget var 14,920,000 Rdl. altsaa 930,000 Rdl. aarlig; men selv dette er regnet lidt for lavt, hvilket David iøvrigt selv antog, thi den almindelige Statskasses Tilskud til Kongens Particulærkasse var større end 370,000 Rdl. aarlig, som Nathanson og David gaa ud fra.

²⁾ Nathanson: Danmarks National og Statshusholdning pag. 306.

ningens bredeste Lag, Bondestanden, mistede sin Frihed og blev dreven til Arbejde, for at Kongen vedblivende kunde tilfredsstille sin Pragtlyst. Det er et lidet tiltalende Skue. Og dog maa det atter her siges, at Skylden for en Del var Tidens, og jeg maa tilstaa det, for en Del ogsaa Tidens Nationaløkonomi's. Adskillige af Datidens mest fremragende Nationaløkonomer lærte, at Hoffets Luxus, naar det blot ikke var Luxus med fremmede Varer, ikke var til Skade for Folket; den var snarere til Gavn, thi den forøgede Pengecirkulationens Hurtighed. Selv om Kongen skulde gjøre Gjæld var det ingen Ulykke, naar det blot var indenlandsk Gjæld, thi „indenlandsk Statsgjæld var kun den ene Haands Gjæld til den anden“, som det lærtes af en af Datidens mest fremragende Nationaløkonomer, Franskmanden Mélon, der synes at være bleven særlig læst og anerkjendt her i Danmark. Naar Kristian den 6te ødelagde Landets Velstand og bragte Ulykke over Danmarks største Samfundsklasse for at kunne skaffe Penge til sin pragtfulde Hofholdning og Hærvæsen, saa var det næppe alene, fordi hans svage Karakter ikke kunde modstaa hans og Dronningens ødsle Tilbøjeligheder, men det var rimeligvis tillige, fordi mange af Datidens Statsmænd og Nationaløkonomer var af den Mening, at disse Udgifter var økonomisk forsvarlige, maaske endog prisværdige.

II.

Man træffer sædvanlig den Opfattelse, at vort Landbrug vedblivende gik tilbage under hele Enevoldstiden, særlig ogsaa i Tiden efter Frederik den 4de, og at Fremgangen først begyndte fra 1784 eller deromkring. Det er maaske Tilbøjeligheden til at sætte Stavnbaandets fordærvelige Virkning i et saa grelt Lys som muligt og at forherlige Reformen efter 1784, der ubevidst har bidraget til denne

Opfattelse. Men statistiske Argumenter herfor har jeg ikke set, og jeg tror heller ikke, at den er rigtig. Og da det er af Betydning for Bedømmelsen af Landbo-reformerne efter 1784 at vide, om, og i hvilken Grad, Landbruget var gaaet frem forinden denne Tid, skal jeg i det Følgende anføre nogle Data til Belysning af dette Spørgsmaal.

Hvorledes Landbrugets Kaar var i Tiden fra 1660 til 1730, om det i denne Tid gik frem eller tilbage, derom skal jeg ikke udtale mig, da det ikke vedkommer Spørgsmaalet om Stavnsbaandet og dets Virkninger, jeg skal kun henvise til Prof. Holms Yttringer herom i hans Skrift „Danmark-Norges indre Historie 1660—1720“.

Hvad den følgende Tid angaar, Tiden efter 1720, da er det allerede paavist i det foregaaende, at der var en Tilbagegang i Slutningen af Frederik den 4des og hele Kristian den 6tes Tid. Men efter den Tid synes der at have været Fremgang. Naar denne Fremgang er begyndt, kan ikke bestemt siges, men allerede omtrent 1750, og maaske endnu lidt tidligere, synes der at være nogen Bedring i Tilstanden. Hovedaarsagen dertil har utvivlsomt været Stigningen i Landbrugsprodukternes Pris.

Gjennemsnitsprisen i Nutidens Penge var for:

	Rug	Byg	Havre
	pr. Td	pr. Td	pr. Td.
i Tiaaret 1731—40	6,20 Kr.	4,75 Kr.	2,47 Kr.
— 1741—50	7,00 —	4,82 —	2,70 —
— 1751—60	7,14 —	5,22 —	3,41 —
— 1761—70	9,04 —	6,02 —	3,46 —
— 1771—80	8,87 —	5,87 —	3,66 —
— 1781—90	9,75 —	7,56 —	4,89 —

Det er, som det vil ses, en anselig Stigen, og den er temmelig regelmæssig fra Tiaar til Tiaar; det kan ikke være andet, end at den maa have bidraget til at hjælpe Landbruget op. Ganske vist udøvede Kornpriserne den

Gang ikke en saa stor Indflydelse som i senere Tider, thi Kornsalget var langt mindre, men nogen Betydning havde det dog, navnlig for de større Gaarde — mindre for Bøndergaardene. Prisernes Stigning bevirkede, at Skatterne og andre faste Udgifter, for saa vidt de udrededes i Penge, blev lettere at bære, og at det pecuniære Overskud af Forbedringer og Opdyrkninger blev større, at det kunde lønne sig at anvende en mere intensiv Drift af Jorden. Fremgangen paavirkedes imidlertid ogsaa af Kreaturprodukternes Prisbevægelse.

Kjøbenhavns Torvepriser paa Oxekjød var:

i Tiaaret 1735—44.....	17 Øre pr. Pund.		
— 1745—54.....	19 — —		
— 1755—64.....	19 — —		
— 1765—74.....	22 — —		
— 1775—84.....	19 — —		

Kapitelstaxterne paa Flæsk (Ribe Taxt) var:

i Tiaaret 1735—44.....	13,0 Øre pr. Pd.		
— 1745—54.....	14,6 — —		
— 1755—64.....	19,0 — —		
— 1765—74.....	20,6 — —		
— 1775—84.....	19,6 — —		

Kapitelstaxten for Smør (Ribe Taxt):

i Tiaaret 1735—44.....	17,2 Øre pr. Pund.		
— 1745—54.....	22,5 — —		
— 1755—64.....	23,4 — —		
— 1765—74.....	25,8 — —		
— 1775—84.....	26,5 — —		

Prisen paa Oxekjød stiger ikke synderlig, hvorimod Prisen paa Flæsk og Smør stiger meget betydelig. Det er i Forbindelse hermed ret interessant at lægge Mærke til, at samtidige Forfattere netop ogsaa udhæve, at i denne Periode aftog Studeavlen og Kjødproduktionen, medens Meieriet og

¹⁾ jfr. ogsaa Thaarups Statistik 1812 1ste Bd. pag. 180.

Svineavlen gik frem. Det omtales t. Ex. for Jyllands Vedkommende af Pontoppidan i hans „Økonomiske Balance“ og for Fyns Vedkommende i en Notits hos Begtrup om Øens Tilstand i Aarhundredets Midte. Paa samme Tid tog ogsaa Udførselen af Stude af, medens Udførselen af Svin voxede. For Fyns Vedkommende har jeg fundet en Bemærkning om, at foruden Prisbevægelsen skulde tillige Kvægpesten have været en af Aarsagerne til Studedefningens Tilbagegang, og det er ogsaa ret sandsynligt.

Kvægpesten hærgede Landet gjentagne Gange, først, som omtalt, fra 1745 til 1751, og da med stor Voldsomhed, saa kom den igjen i 1762 og 63 og atter i 1769—72. I Efteraaret 1777 viste den sig paa Falster, men blev undertrykt ved energisk Nedslagting og anrettede derfor ikke synderlig Skade; Aaret efter kom den derimod til Langeland, hvor den anrettede store Ødelæggelser ($\frac{1}{3}$ af Kvæget, nemlig 4233 Stkr.) og udbredte sig derfra til Fyn og Lolland. Paa disse Øer holdt den sig i 1779 og 1780 og kom i Slutningen af 1780 til Jylland. Den standsede helt i 1781. Det var især i den første Omgang 1745—1751, at Kvægpesten anrettede en stor Skade, og dog berettes det om denne Periode, „at Landmændene paa mindre end tre Aar ganske havde forvundet deres Tab“¹⁾. Senere var Kvægpesten langt mildere, og i den sidste Sygdomsperiode 1777—81 døde ialt kun 9609 Stkr. Kvæg, beregnet til en Værdi af højst 52,000 Rdl. Grunden til, at Danmark slap saa forholdsvis let, meget lettere end Hertugdømmerne, var, at Regjeringen tog energiske Foranstaltninger mod Smittens Udbredelse²⁾. Desuden maa det ogsaa erindres, at Horn-

¹⁾ Schytte: Danmarks og Norges naturlige og politiske Forfatning, 1777 p. 63.

²⁾ I Schleswigholsteinische Provincialbericht for 1789 pag. 121—51 har Sekretæren for Kvægsygekommissionen, Etatsraad Zoega, givet interessante Meddelelser om Kvægsygens Udbredelse og de Forholds-

kvæget den Gang ikke spillede saa stor en Rolle som nu til Dags: i 1774 havde Kongeriget kun 414,500 Stkr. Hornkvæg, deraf 79,000 Stude, og Dyrene var smaa og lidet værdifulde. De Tab, Kvægpesten anrettede, var følelige nok, og paa enkelte Steder var de meget store, men nogen særdeles alvorlig og langvarende Hindring for Landbrugets Udvikling var de næppe.

Et ret godt Bevis paa, at der var Fremgang i Landbruget efter Paalæggelsen af Stavnsbaandet i 1733, er det, at Landejendomspriserne, der før den Tid var i Dalen, efter den Tid begyndte en stærk Stigen, der indtil 1788 gik saa vidt, at Ejendomme paa Sjælland da havde omtrent den 5-dobbelte Værdi mod i 1733. — Dette Forhold vil senere blive belyst. — Stigningen i Prisen paa Landejendomme var til Dels en Følge af bedre Konjunkturer, nemlig de højere Priser paa Landbrugsprodukter, men den var tillige fremkaldt ved en Synken i Rentefoden. Den Mangel paa Penge og den Ulyst til at anbringe dem i faste Ejendomme, som Prioriteter

regler, der anvendtes mod den. Disse Forholdsregler (Spærring og Nedslagning af de smittede Dyr) kostede 264,000 Rdl, men sparede Landet for langt større Tab. Paa Langeland, hvor Sygen rasede stærkest, var de smittede Egne særlig afspærrede, og desuden holdtes Øen bevogtet og afspærret ved bevæbnede Baade. Siden 1776 var Jylland afspærret fra Slesvig ved en militær Cordon, 1000 Mand Fodfolk med skarpladte Geværer, foruden ved et talrigt Rytteri. Kun tre Steder var der lovlig Adgang til Jylland. Overfart til Fyn tilstodes kun paa enkelte Steder. Ved store Strækninger af Kysterne, baade i Jylland og paa Øerne blev Baadene trukne paa Land og lagdes under Laas og Segl, undtagen nogle faa, der maatte bruges under Opsigt af bevæbnede Skibe; bevæbnede Baade undersøgte alle Skibe og hindrede Landgang, naar disse ikke havde Sundhedsbevis. Denne Afspærring viste sig især gavnlig for Jylland, hvor Sygdom først udbrød i 1780 og da begrænsedes til enkelte Steder. Ogsaa i den øvrige Del af Kongeriget viste Afspærringen sig at være gavnlig. Nedslagning af de smittede Kreaturer anvendtes efter 1779 ikke paa Herregaardene, da den her vilde blive for kostbar. I Landsbyerne kunde man begrænse Nedslagningen ved at afspærre de angrebne Gaarde og Nabogaardene fra den øvrige By, og desuden afspærre hele Byen fra Omverdenen.

eller til Kjøb af dem, der bl. a. havde været medbestemende for Kristian den 6te til at udstede Forordningen af 10de Februar 1731, ophørte efterhaanden. I den sidste Halvdel af forrige Aarhundrede var der gjennemgaaende ret rigelig med Penge paa Evropas ledende Børser, og for Danmarks Vedkommende véd man fra Yttringer hos flere Forfattere, at Prioriteter var billigere og lettere at faa end forhen. Omtrent fra Aarhundredets Midte begyndte man at faa Tillid til Landejendomme som Anbringelsesmidler for Kapital; Folk uden for den egentlige Landmandsklasse fik Lyst til at købe Godser, og medens Omsætningen tidligere havde været treven, saa var der, især efter 1760, en ret livlig Omsætning af større Landejendomme i det mindste paa Sjælland, men rimeligvis ogsaa i de andre Dele af Danmark. Ogsaa dette bidrog naturligvis til at drive Ejendomspriserne op.

Men ved Siden af denne Opgang i Konjunkturerne var der, saavidt man kan se, ogsaa en virkelig Forøgelse af Landbrugenes Produktivitet, en kvantitativ Forøgelse af deres Produktion.

Bøndergodset var utvivlsomt den Del af Landbruget, som var uheldigst stillet i denne Tid; det var Bøndergodset, der trykkes af Stavnsbaandet og Hoveriet, og det var Bøndergodset, som de forhøjede Skatter mest direkte gik ud over, og dog finde vi selv ved dette, at de statistiske Data nærmest tyde paa Fremgang i Produktionen.

For Tiden fra Kristian d. 6tes Regeringstiltrædelse og indtil Stavnsbaandets Ophævelse i 1788 har man ret fyldige Oplysninger om Foldudbyttet paa Bøndergodset i Sjælland, den Landsdel, hvor — sammen med Lolland-Falster — Bønderne var mest forkuede, og hvor Agerbruget vist nok stod lavere end baade paa Fyen og i Jylland. Paa det Bernstorffske Gods, hvor Forholdene skal have været særlig usle, regnedes Høstudbyttet for 1764, altsaa før Reformerne, til i Gjennemsnit 3 Fold, men faa Aar efter angives Foldene

paa det samme Gods til $3\frac{1}{2}$ à 4 Fold. Torkel Baden udtaler i 1770¹⁾, at Bonden under et moderat Hoveri kunde have et Udbytte af $3\frac{1}{2}$ Fold. Andre Data fremkom i Striden mellem Wedel-Jarlsberg og Søren Klestrup²⁾ Den første, der søger at bevise, at Bonden er vel stillet, anfører som Bevis herpaa et Regnskab fra en jævn god Bondegaard i Midt-Sjælland, hvorefter denne i Aarene 1772—81 i Gjennemsnit havde høstet af Rug $4\frac{1}{2}$ Fold, af Byg $6\frac{1}{2}$ Fold og af Havre 3 Fold, i Gjennemsnit for alle tre Sædarter altsaa $4\frac{2}{3}$ Fold. I Modsætning dertil søger Klestrup at paavise Usselheden i Bondens Stilling og fremdrager bl. a. som Bevis herpaa, hvad der er avlet paa Bøndergaarde i tre Landsbyer i Sjælland — rimeligvis i Nærheden af Giesegaard — i Aarene 1772—81, hvilket var i Gjennemsnit „ $3\frac{1}{3}$ Fold Rug, $5\frac{2}{3}$ Fold Byg og ei fuldt 3 Fold Havre, som Hoveribonden avler paa Sjællands gode Jordarter“. For alle tre Sædarter bliver det i Gjennemsnit 4 Fold. Alt dette er imidlertid mere løsevne og enkeltstaaende Udtalelser. Men i Ministeriernes Arkiv findes der for Tiden efter 1774 aarlige officielle Indberetninger til Regeringen om Udfaldet af Høsten i alle Landets Egne; det er de samme Beretninger, som endnu hvert Aar beregnes og udgives af det statistiske Bureau. I Reglen karakteriseres heri Høsten kun ved almindelige Udtryk, men i den ældre Tid angaves dog ofte Foldene for Sjælland og undertiden ogsaa for de andre Landsdeles Vedkommende. Efter disse Beretninger var Høstudbyttet paa sjællandske Godser i Gjennemsnit fra 1774 til 1783³⁾, $3,75$ Fold for Rug, 5 Fold for Byg og 4 Fold for Havre, i Gjennemsnit altsaa $4,2$ Fold, og i det næste Tiaar 1784—93

¹⁾ Torkel Baden: Agerbruget i Danmark pag. 56. Kjøbenhavn 1770.

²⁾ S. Klestrup: Betænkninger og Antagelser m. fl. Skrifter. Kjøbenhavn 1782 og 1786, og Wedel Jarlsberg: De danske Jordgodsets Indretning. Kjøbenhavn 1782.

³⁾ Rimeligvis Gjennemsnitsfold for hele Godser, Hovedgaardsmark og Bondejord beregnet under ét

var Gjennemsnits-Foldene 4,3. I Begtrups Beskrivelse af Sjælland anføres, at man „i Fællesskabets Tid“ regnede af Bondejord 3½ Fold Rug, 6 Fold Byg, og 3 a 4 Fold Havre, altsaa i Gjennemsnit 4,3 Fold. Og efter de Oplysninger, som Begtrup har, om hvad den sjællandske Tiende gav i ældre Tid forinden Udskiftningen, kommer man ligeledes til et Gjennemsnitsudbytte af omtrent 4 Fold. Paa Fyn og i de frugtbare Egne af Jylland synes Foldene at have været lidt større, paa Lolland-Falster derimod omtrent det samme som paa Sjælland (det er rimeligvis Lolland, Bergsøe tænker paa, naar han angiver Bondens Foldudbytte til 3½ Fold Rug, 6 Fold Byg og 3 a 4 Fold Havre); men jeg har for faa Data til at bygge noget bestemt paa. For Sjællands Vedkommende derimod synes Oplysningerne at være saa fyldige, at man med Rimelighed kan gaa ud fra, at Gjennemsnitsudbyttet var mindst 4 Fold i 70erne og 80erne. Christensen (Hørsholm)¹⁾ har anført Foldudbyttet paa en stor Mængde af Kronens Ladegaarde og Herregaarde i Begyndelsen af det 17de Aarhundrede, og herefter skulde Udbyttet paa disse have været knæbent 3 Fold. Det synes altsaa, at selv det usle sjællandske Bondergods i Tiden umiddelbart før Stavnsbaandsløsningen gav mindst lige saa stor eller rimeligvis ogsaa større Foldudbytte end 150 Aar tidligere; og om Bøndergodset paa Fyn og i Jylland véd man, at det paa Stavnsbaandsløsningens Tid stod ikke saa lidt højere end paa Sjælland.

Om Udbyttet paa Herregaardsmarkerne kan det med Sikkerhed siges, at det gik fremad i det 18de Aarhundrede. Mangfoldige Beretninger omtale dette, og det vides, at Foldene paa Hovedgaardsmarkerne var højere end paa Bøndergaardernes Marker. Schytte anfører et Sted²⁾ at Forskjellen paa Bøndergaardernes og Herregaardernes Udbytte var 2

¹⁾ Christensen (Hørsholm): Agrarhistoriske Studier. Kjøbenhavn 1886.

²⁾ Schytte: Staternes indvortes Regjering 3die Bd. Kjøbenhavn 1774.

Fold, og Begtrup anfører det samme i sin Sjællands Beskrivelse. I de officielle Høstberetninger, som findes i „Ministeriernes Arkiv“, er der for flere Aar særskilte Opgivelser for Foldudbyttet af Hovedgaardene og af Bøndergaardene — rigtig nok først efter 1790, da Bondegaardsdriften allerede var gaaet noget frem —, og derefter skulde Forskjellen da kun være i Gjennemsnit $\frac{3}{4}$ a 1 Fold. Regner man herefter Foldudbyttet paa Hovedgaardsmarkerne paa Sjælland for 1788 til i Gjennemsnit 5 a 6 Fold vil dette allerede være et ikke ringe Fremskridt i Sammenligning med de ældre Foldangivelser f. Ex. med dem, der anføres af Prof. Holm og af Christensen (Hørsholm).

Fremskridtet i Landbruget før 1788 bestod dog ikke alene i Forøgelse af Foldudbyttet, men ogsaa deri, at det dyrkede Areal forøgedes. Allerede Pontoppidan omtaler 1759 i sin „Oekonomiske Balance“, at Agerlandet er mærkelig tiltaget ved Udryddelse af Skov og Krat og Hede og ved Opdyrkning af Overdrev og Mose. „Det udgjør mindst $\frac{1}{6}$ af det tidligere Areal, eller hvad der svarer til 60,000 Tdr. Hartkorn“. Dette sidste er utvivlsomt en Overdrivelse, som i det hele Pontoppidan er stærkt tilbøjelig til at overdrive og hyppig anfører altfor store Tal; men naar der ikke virkelig paa hans Tid fandt megen Opdyrkning af Overdrev o. l. Sted, kunde han dog ikke udtale sig saa bestemt herom. Ogsaa i „Danske Atlas“ (1. Bd. Kjøbenhavn 1763) omtaler han, at Landbruget er forbedret. I en Afhandling af Conferentsraad Bang, trykt i 1. Bd. af Landbo-Commissionens Forhandlinger, siges det „Hovedgaardsmarkerne blev den Tid (o: 1702) langt fra ikke drevne i Danmark med den Flid og Yderlighed som nu (o: i 1787) Moser og Sumpe blev ei den Gang som nu med den Flittighed gjort til Eng og Ager; Krat og Skov blev ikke saa ofte lagt under Plov som nu; Dyrkningsmaaden med den bestandige og ofte gjentagne Pløining kjendtes den Gang ikke“. Bang taler altsaa ligeledes om, at der fandt Opdyrkning Sted af

Overdrevene. Det er ogsaa paafaldende, at medens man af Beretninger om ældre Tider faar det Indtryk, at Overdrevene var meget store, at de udgjorde den største Del af Landet, saa regner Morville i 1782, at i de Egne af Sjælland, hvor Trevangsbruget og dermed hele den gamle Markordning endnu eksisterede, var Overdrevenes Areal mindre end Markernes Areal, og adskillige Udtalelser hos Begtrup om de ældre Tilstande (f. Ex. Sjælland 1. Bd. pag. 21) pege i samme Retning. At der fandt saadanne store Opdyrkninger af Overdrevene Sted, var en naturlig Følge af Hoveriet og de stigende Kornpriser og med Føje siger Tyge Rothe:¹⁾ „Ingen vil nægte, at i de sidst henløbne 20 Aar ere flere Forbedringer skete hos os i Agerdyrkingen end i forrige 50 Aar; nu angive man nogen rimelig Aarsag hertil, naar det ei skal være Produkternes høiere Pris“, „naar Prisen faldt dybt, da maatte Forbedrings Driften døe hen“.

Et Fremskridt af gennemgribende Betydning for Landbruget, der begyndte allerede ved Midten af forrige Aarhundrede, men som man har været tilbøjelig til at henlægge til et senere Tidspunkt, var Driftssystemets Forandring. Jeg skal omtale dette Forhold lidt nærmere.

I Midten af forrige Aarhundrede var der to eller maaske tre Driftsformer, som var de almindelige her i Landet, det var Alsædsbruget, Trevangsbruget og en Art Græsmarksbrug.

Den ældste Form af disse var Alsædsbruget eller Envangsbruget. Under dette dyrkedes kun en lille Del af Jorden, kun den Del, der laa allernærmest ved Gaarden; paa denne anvendte man hele Kraften, al den Gjødning, man raadede over, men til Gjengjæld tog man uafbrudt Aar efter Aar langstraaet Sæd af Jorden. Skiftet var Byg, Rug, Byg, Rug, o s. v. eller Byg, Byg, Rug, Havre og forfra igjen. Ikke sjældent drev man dog ved Siden af den

¹⁾ T. Rothe: Vort Landvæsenssystem 1. Bd. pag. 428. Kjøbenhavn 1784.

egentlige Kornmark enkelte Udmærker, der da sædvanlig besaaedes med Havre. Den allerstørste Del af Jorden laa hen som Græsgange for Kreaturerne. Det er efter al Sandsynlighed den ældste af de tre Brugsformer; den er et Fremskridt fra de endnu ældre Brandkulturer, men den er dog meget ufuldkommen, da Jorden under den snart bliver fuld af Ukrudt, og Kornavlén kun er ringe, da et saa lille Areal bliver opløjet. Alsædsbruget var i forrige Aarhundrede almindeligt i det nordlige og vestlige Jylland, og endnu i Midten af vort Aarhundrede fandtes det flere Steder i Hjørring, Thisted og Aalborg Amter, især i Øster- og Vester- Han Herreder og paa Øen Mors.

I det vestlige Jylland anvendte man almindelig en Art Græsmarksbrug; man dyrkede som ved Alsædsbruget den ene langstraaede Sædart efter den anden, men naar Jorden saa derved var bleven udtømt, lod man den ligge til Hvile med naturligt Græs flere Aar igjennem. Man havde 9—11 eller endnu flere Skifter, hvoraf de halve blev dyrket med Sæd, de halve laa hen med naturligt Græs. Et lignende Driftssystem brugtes almindelig i Slesvig og Holsten; men dette sidste Sted var det udviklet langt højere, i det man havde de enkelte Skifter ordentlig indhegnet (Kobbel) og tillige anvendte Brak og Kløver. Det var rimeligvis Jyllands fugtige Klima, dets rigeligere naturlige Græs og paa den anden Side de vanskelige Afsætningsforhold for Korn, der var Grunden til, at man i sin Tid fra Alsædsbruget gik over til dette Græsmarksbrug og ikke til Trevangsbruget.

Den almindelige Driftsmaade i den største Del af Landet var Trevangsbruget, og dette er rimeligvis bleven indført hos os allerede tidlig i Middelalderen. I Midten af forrige Aarhundrede antages Trevangsbruget at have været den almindelige Brugsform paa alle Øerne og i det sydøstlige Jylland. Under denne Driftsform bliver ordentligvis ligesom ved Alsædsbruget kun en mindre Del af Arealet

dyrket som Mark, største Delen af Arealet ligger ogsaa under det hen som permanente Græsgange for Kvæget, som Overdrev og Skov. Marken bliver sædvanligvis delt i tre Vange, deraf Navnet Trevangssystemet, skjønt Systemet ikke behøver at brydes, fordi man, som flere Steder var Tilfældet, især paa Lolland-Falster, inddeler Marken i fire Vange eller Skifter. Driftfølgen paa Trevangsbrugets Mark var hyppigst denne: en Vang med Vintersæd, en med Vaarsæd, medens den tredje, der kaldtes Fælleden, laa hen med Græs og derefter blev delvis brakket¹⁾. Kreaturerne græssede dels paa Fælleden dels paa Overdrevene og i Skovene og gik om dér i Flokke, røgtede af Byens fælles Hyrde. Desuden kunde der græsses paa de to Kornvange, naar Sæden var høstet, og Ævret blev opgivet. Om Vinteren havde man derimod — hvor der ikke var større Engstrækninger — ondt ved at føde Kreaturerne, da man ikke havde Græsmarker, hvor man kunde slaa Hø, og især -var Bønderne ilde stedte, da de igjennem Tienden mistede en Del af Halmen. Man foretog derfor gjerne en større Nedslagting af Kreaturer om Efteraaret til hele Aarets Behov (November kaldes endnu Slagtemaaned) og sultefodrede iøvrigt Kreaturerne Vinteren igjennem; en Del af Hestene (Udgangsgene) og Faarene lod man gaa ude saa godt som hele Vinteren igjennem.

Trevangsbruget betegnede et stort Fremskridt fra Alsædsbruget, thi der blev opdyrket en større Del af Arealet, og da Jorden laa til Hvile og blev brakket hvert tredje Aar, blev den bedre rensat for Ukrudt; Kornavlén voxede derfor, og der kunde brødfødes en større Folkemængde. Men Trevangsbruget var alligevel en meget extensiv og ufuldkommen

¹⁾ I det 18de Aarhundrede synes det dog at være bleven almindeligt, at Vaarsæden (Byg) blev 1ste Mark og Vintersæden (Rug) 2den Mark i Omdriften. Havre saaedes i de ringeste Dele af Marken eller i Udmarker, Hvede dyrkedes kun i ringe Udstrækning.

Brugsform, thi det var dog trods Pløjearealets Udvidelse ikke hele Arealet, der dyrkedes, og Jorden udpintes for stærkt derved, at Omdriften var for kort, og derved, at der hyppigt blev taget langstraaede Afgrøder af Jorden. Der kunde være raadet Bod derpaa ved en forøget Gjødningsanvendelse i Forbindelse med en kraftig Bearbejdelse af Jorden, men da Kreaturerne den største Del af Aaret var paa Overdrevene og om Vinteren som Følge af den smalle Kost kun gav lidt og mager Gjødning, og man desuden behandlede denne paa skjødesløs og ødsel Maade, saa kunde man ikke holde Marken i ordentlig Gjødningskraft, og Jorden Bearbejdelse maatte desuden med Datidens daarlige Redskaber være meget overfladisk. Under højere Kulturbetingelser kunde Trevangsbruget ikke være berettiget, men saadanne var ikke til Stede i Danmark i ældre Tid. Det maa antages, at Trevangsbruget gennem lange Tider var det Driftssystem, der passede bedst for Forholdene, og det var rimeligvis først omtrent ved Midten af det 18de Aarhundrede, at Betingelserne for en højere Brugsform kom frem, idet nu Afsætningen var bleven saameget lettet, og Kornpriserne steget saa meget, at det kunde betale sig at udvide Kornproduktionen, selv med forøgede Produktionsomkostninger. Man begyndte derfor ved denne Tid, som det alt foran (pag. 27) er omtalt, omkring paa Landets Hovedgaarde at drage Stykker af Overdrevene ind under Pløjemarken, at opløje Enge, at rydde Skove m. m. Tillige dyrkede man Jorden bedre, f. Ex. ved at pløje den flere Gange. Paa denne Maade forøgedes Kornproduktionen betydelig. Men en saadan Forøgelse af Markarealet og Formindskelse af Overdrevene og Engene maatte bevirke, at der blev for lidt Græs til Kreaturerne, og at Markens Jord blev yderligere udpint, naar den kun skulde hvile hvert tredje Aar; man kom derved naturlig ind paa at inndele Marken i flere Skifter og lade Halvdelen af disse ligge hen til Hvile med Græs, men dette var i Virkeligheden at gaa fra Trevangs-

bruget til Græsmarkbruget, alfsaa til en Drift, der i Hovedtrækkene lignede den, der allerede forud almindelig fandtes i det vestlige Jylland, men som havde det forud for denne, at man anvendte Brak og Kløver. Det var dog sædvanligvis kun paa Hovedgaardene, at denne Forandring i Driften kunde finde Sted, thi paa Bøndergaardene var Jordfællesskabet en næsten uovervindelig Hindring for en saa indgribende Reform. Hovedgaardene, hvis Brugere vel i Reglen var dygtigere Landmænd end Bønderne, og som i største Delen af Landet fra ældre Tid af i Reglen stod uden for Fællesskabet, kunde derimod lettere gjøre det, og paa Fyn, hvor Hovedgaardene som oftest var forblevne i Fælledsskab med Bønderne, var det rimeligvis netop Ønsket om at foretage denne Driftsforandring, der var Anledning til, at de fleste Hovedgaarde omtrent ved det 18de Aarhundredes Midte gik ud af Fælledsskabet. At adskillige Hovedgaarde paa denne Tid forlod Trevangsbruget, har man alt tidligere vidst, men man har næppe antaget, at dette skete i et saa stort Omfang, som det synes at fremgaa af et Manuskript, der findes i Universitetsbibliotheket, og som viser Hovedgaardenes Drift omtrent ved Aar 1770¹⁾. Det synes at fremgaa af dette Dokument, at den langt overvejende Del af Landets Hovedgaarde havde forladt Trevangsbruget allerede 1770, og at det kun var paa Lolland-Falster, at Flerheden af Gaardene endnu havde bibeholdt den gamle Driftsmaade; selv paa Sjælland havde de fleste af Hovedgaardene forladt denne. At det virkelig forholdt sig saâ, stemmer iøvrigt ogsaa med en Udtalelse af Morville i Videnskabernes Selskabs Skrifter

¹⁾ Der findes hverken Titelblad, Forfatterangivelse eller Tidsangivelse paa Manuskriptet, men af dets Indhold fremgaaer, at det viser Stillingen omtrent ved Aaret 1770, altsaa paa Struensees Tid; det er desværre ikke fuldstændigt, idet der mangler Oplysninger fra henved et Par Hundrede Gaarde, men det frembyder dog stor Interessé, og jeg beklager at have faaet det saa sent i Hænde, at jeg ikke har kunnet udnytte det fuldstændig.

(ny Samling 2den Del). At denne Overgang fra Trevangsbruget til Græsmarksbruget maa have forøget baade Kornavlen og Kvægavlen paa Hovedgaardene i betydelig Grad er utvivlsomt, og man har da ogsaa adskillige Vidnesbyrd herom baade fra enkelte Gaarde og fra Landet som Helhed.

Efter nøjagtige Udtog af Toldlisterne, som foretoges i Anledning af Spørgsmaalet om Kornhandelens Frigivelse (findes i Ministeriernes Arkiv) fik Norge i de 11 Aar 1730—40 tilført i Gjennemsnit aarlig af „indenlandske“ (o: danske) Kornvarer.

Hvede.....	2,708 Tdr.
Rug.....	43,026 —
Byg.....	37,561 —
Havre.....	4,923 —
Malt.....	111,404 —
Mel.....	59 —
Gryn.....	2,147 —

i Alt 201,828 Tdr.

Desuden blev der udført Korn fra Danmark til fremmede Steder og omvendt tilført os Korn fra Udlandet.

Dette beløb sig til følgende Størrelser:

	Indført fra fremmede Steder til Danmark.		Udført til fremmede Steder fra Danmark.	
	i 1730—35.	i 1736—40.	i 1730—35.	i 1736—40.
Hvede...	7,740 Tdr.	5,801 Tdr.	3,890 Tdr.	7,188 Tdr.
Rug.....	7,574 —	1,660 —	6,296 —	4,684 —
Byg.....	6,107 —	7,330 —	5,260 —	8,780 —
Havre...	416 —	180 —	7,929 —	13,172 —
Malt....	205 —	210 —	614 —	2,597 —
Mel.....	943 —	867 —	4 —	3 —
Gryn....	646 —	580 —	27 —	80 —
	<hr/> 23,631 Tdr.	16,628 Tdr.	24,020 Tdr.	36,504 Tdr.

I alt var saaledes Overskudsudførselen til Norge og Udlandet i disse 11 Aar i Gjennemsnit 222,000 Tdr. Korn om Aaret. Det maa antages, at Tallene omfatter Udførselen fra Danmark og Hertugdømmerne og ikke Danmark alene, — ellers lader det sig nemlig ikke forklare, at der opføres en Indførsel af Korn, thi Kornindførsel til Danmark var forbudt efter 1735; desuden synes Udtrykket „fra indenlandske Steder til Norge“ at maatte omfatte ogsaa Hertugdømmerne.

For Tidsrummet 1763—71 kan man af Martfeldts efterladte Papirer (Ministeriernes Arkiv) faa den Oplysning, at Overskudsudførselen af Korn og Kornvarer fra Danmark og Hertugdømmerne var 335,296 Tdr. aarlig, nemlig:

Hvede.....	12,800 Tdr.
Malt	58,500 —
Rug.....	24,422 —
Byg.....	162,174 —
Havre	67,300 —
Ærter.....	2,800 —
Boghvede	800 —
Gryn	6,500 —

alt 335,296 Tdr.

I Tidsrummet 1775—84 blev der (efter samme Kilde som Oplysningen for 1730—40) fra og til Danmark og Hertugdømmerne

	udført	indført
Hvede.....	59,420 Tdr.	7,733 Tdr.
Rug.....	122,690 —	42,312 —
Byg.....	215,674 —	11,188 —
Havre.....	113,389 —	2,889 —
Malt	136,031 —	2,244 —
Mel.....	17,328 —	728 —
Gryn	50,146 —	1,692 —

alt 714,678 Tdr.

68,786 Tdr.

Overskudsudførselen var altsaa 645,892 Tdr.¹⁾

Overskudsudførselen af Korn og Kornvarer fra Danmark og Hertugdømmerne var altsaa:

I Aarene 1730—40:	222,000	Tdr.	aarlig
— 1763—71:	335,000	—	—
— 1774—85:	646,000	—	—

Overskudsudførselen fra Danmark alene var:

I Aarene 1763—71:	268,000	Tdr.	aarlig
— 1774—85:	525,000	—	—

Herefter skulde altsaa Overskudsudførselen af Korn i de 45 Aar, her omhandles, være bleven næsten 3-dobbelt, og hvis man, hvad der dog næppe er synderlig Grund til, antager, at Tallet 1730—40 kun omhandler Kongeriget Danmark, saa vilde dog dettes Udførsel være bleven mere end fordoblet. Det er en Selvfølge, at Tallene, som næsten al Statistik fra Datiden, kun maa opfattes som rigtige i de store Træk.

Om man nu fra denne Stigning i Kornudførselen kan drage nogen Slutning om en Fremgang i Landets Kornavl, beror bl. a paa, om der ikke samtidig har fundet nogen Nedgang Sted i Udførselen af Kreaturer og Kreaturprodukter. De Oplysninger, der foreligge om dette Forhold, er desværre meget ufuldstændige. Pontoppidans Talstørrelser er ikke paalidelige, og de Oplysninger, der rimeligvis er bleven indsamlede om Kreaturexporten, da Spørgsmaalet om Kvæghandelens Frigivelse laa for i 1788, maa antages at være gaaede tabt ved Udsvaade. Efter den ældste Ud-

¹⁾ Det er rimeligt, at der saavel i 1775—84 som i 1763—71 og i 1730—40 blev indsmuglet fremmed Korn til Danmark, og at en Del af det Korn, der i Norges Indførsel blev angivet som dansk, i Virkeligheden var fremmed; men i hvilket Omfang saadan Indsmugling fandt Sted, er det umuligt at have nogen Mening om, og den derved fremkomne Forstyrrelse af Tallene er ogsaa for saa vidt af mindre Betydning, som den vil ramme alle tre Perioder.

gave af Thaarups Statistik 1. Bd. Pag. 179 (Kbh. 1812) var Udførselen af Stude fra Danmark i Aarene 1700 til 1713 efter Toldlisternes Udvisende omtrent 20,000 Stkr. aarlig, og Thaarup føier dertil „for Udsnigelse“ 5000 Stkr., i alt 25,000 Stkr. aarlig. Senere skal Udførselen være gaaet tilbage, og Thaarup antager, at den i Aarhundredets sidste Halvdel, efter 1747, kun beløb sig til mellem 8 og 5000 Stkr. aarlig. I Følge Martfeldts efterladte Papirer synes dog Toldlisterne for Tidsrummet 1763—71 at vise en Udførsel af 10 à 11,000 Stude aarlig (foruden hvad der smugledes ud) fra Kongeriget. Det synes herefter, at der vel har været nogen Formindskelse i Udførselen af Stude, men at denne dog har været mindre end man ellers, vildledet af Pontopidan, har antaget (jfr. f. Ex. Holst: „Nogle Bidrag til Studehandelsens og Studeholdets Historie“. Paa den anden Side synes Udførselen af Heste at være tiltaget¹⁾, og efter enkelte Data at dømme synes ogsaa Udførselen af Svin at være tiltaget sammen med Mejeriets Fremgang efter Aarhundredets Midte. Det er, naar alt kommer til alt, vel muligt, men ingenlunde sikkert, at Udførselen af Kreaturprodukter, og altsaa ogsaa den indenlandske Kreaturbedrift, var mindre hen imod Slutningen end ved Begyndelsen af det 18de Aarhundrede. Tilvæksten i Landets Udførsel af Korn er derfor vel i og for sig ikke noget paalideligt Bevis paa Landbrugets Fremgang i det omhandlede Tidsrum, men det yder ved Siden af de andre Data, der tale derfor, en Støtte for denne Antagelse. Det maa ogsaa erindres, at fra 1735 til 1787 voxede Landets egen Folkemængde og Forbrug, og at alt-

¹⁾ Efter Martfeldts Papirer blev der 1763—71 fra Danmark og Hertugdømmerne udført 4440 Heste aarlig, deraf næppe 1000 fra Danmark, medens der efter Thaarup (1. Pag. 175) synes at være blevet udført langt flere Heste i Aarhundredets Slutning.

saa en blot Ikke-Aftagen af Exporten vilde betegne en Fremgang i Produktionen.

Landets Folkemængde, der i Aaret 1735 med nogenlunde Sikkerhed kan antages at have været omtrent 782,000, var i 1769 voxet til 828,000 og i 1787 til 853,000¹⁾. Ganske vist kun en ringe Tilvæxt i Sammenligning med Nutidens, men dog altid en Fremgang. Folketallet i 1769 kjendes fra en Folketælling for dette Aar, men Militæretaten blev ikke talt med, den er derfor tillige med nogle andre mindre Rettelser tilføiet senere. Om „Civilstanden“ og dens Bevægelser fra 1769 til 1787 findes en Del Oplysninger i nogle haandskrevne Tabeller af Eggers, der opbevares i Statistisk Bureau. I Følge disse var:

Civilstandens Befolkning		
	i Aaret 1769	i Aaret 1787
i Byerne	145,043	142,752
paa Landet..	639,008	667,106

Herefter skulde altsaa Landbefolkningen være voxet ret betydelig fra 1769 til 1787, medens Bybefolkningen omtrent forblev uforandret. Dette tyder atter paa, at Forholdene i Landbruget var i Fremgang allerede forinden 1788, altsaa i Stavnsbaandets Tid. Eggers har ogsaa nogle Oplysninger om Befolkningens Vandringer; de er vel ikke saa korrekt beregnede, at de er aldeles paalidelige, men i Hovedtrækkene tør de nok anses for rigtige. Eggers kommer til det Resultat, at der fra 1769 til 1787 skete en Overskuds-Indvandring af 2497 Mennesker. Og desuden var der inde i Landet en Folkebevægelse, der gik fra Jylland og Fyn over til Sjælland, Lolland-Falster og Kjøbenhavn.

¹⁾ Danmarks Statistik 1ste Bd. Pag. 417. Om Enkelthederne er der nogen Tvivl,

Der var en Overskuds-Udvandring¹⁾

fra Fyn af	1,023	Personer
— Aarhus Stift..	1,593	—
— Aalborg Stift .	2,502	—
— Viborg Stift..	1,182	—
— Ribe Stift	5,247	—

tilsammen . . . 11,547 Personer.

Og der var en Overskuds-Indvandring

til Kjøbenhavn af	4,968	Personer
— det øvrige Sjælland ..	5,519	—
— Lolland-Falster	3,557	—

tilsammen . . . 14,044 Personer.

Til hele Kongeriget altsaa en Overskuds-Indvandring af 2,497 Personer.

Der kan neppe lægges synderlig Vægt paa dette Hovedresultat, thi den formodede Overskuds-Indvandring af 2,500 Personer, kan skyldes Fejl ved Folketællingerne. Betydningsfuldere er det derimod, at man af Eggers Tabeller kan see, at der var en ret livlig Flytning af Folk mellem Land og By og mellem Landdistrikterne indbyrdes. Det er et Vidnesbyrd om, at man i Praxis ikke har været i Stand til strengt at overholde Stavnsbaandet.

Det er ret interessant at se, at Folk vandre bort fra Jylland og fra Fyn, hvor Forholdene var bedst, og drage til Sjælland og Lolland-Falster, hvor Forholdene antages at have været daarligst. Grunden hertil er maaske den, at paa Fyn og i Jylland, hvor Befolkningen tidligere havde været helt fri, følte Stavnsbaandet som et saa meget haardere Tryk, og at Rømningerne derfor var talrigst derfra; eller Grunden er maaske dog snarere den, at paa Sjælland og

¹⁾ Tabellen er af Eggers beregnet efter „Forskjellen paa den optalte Folkemængde og den efter Fødsler og Dødsfald udregnede Folkemængde“. Der er taget Hensyn til, at Tællingen i 1769 ikke medtog Militæretaten.

Lolland-Falster, der stod længst tilbage, var der ogsaa mest Lejlighed til Fremgang. Dér kunde en fattig Karl, som kunde vælge, paa hvilket Gods han vilde nedlægge sig, endnu faa en Fæstegaard uden Indfæstning, og dér var maaske ogsaa lettest Adgang til at faa Beskæftigelse, størst Mangel paa Arbejdskraft.

Naar der i Diskussionerne om Landboreformen saa ofte er Tale om Udvandring fra Jylland, er det rimeligvis denne Udvandring til Sjælland (og nogen Udvandring til Hertugdømmerne), man har taget fejl af. Det er ikke sandsynligt, at der i hin Tid har fundet nogen større Udvandring Sted fra Jylland til Udlandet ud over de næppe synderlig talrige jydsk Matroser, der før med fremmede Skibe. Under Forhandlingerne i Landbokommissionen faldt der ogsaa lejlighedsvis en Ytring fra Reventlow om, at det forholdt sig saâ.

III.

Det er paavist, at Landbruget efter Stavnsbaandets Indførelse gik fremad. Den vigtigste Aarsag hertil var de stigende Priser paa Landbrugsprodukter, men det tør næppe benægtes, at ogsaa Stavnsbaandets Indførelse har bidraget noget hertil, da det bevirkede, at Proprietærene fik stærkere Hold paa Folkene og bedre kunde tvinge dem til at arbejde. Men om end Stavnsbaandet saaledes i den første Tid var til Gavn for Landbruget, saa blev det i Længden til Skade, i det det gav Anledning til, at Hoveriet blev udvidet ud over sine naturlige og berettigede Grænser, og til, at Landbruget derved bragtes ind i en skjæv, uheldig Retning, nemlig til at lægge ensidig Vægt paa Hovedgaardenes Dyrkning og til at forsømme Bondejorden. Under Vornedskabet synes der allerede at have været en Tendens hertil, men i Stavnsbaandets Tid gik Udviklingen bestemt og tydelig i denne Retning, en naturlig Følge af, at det var en Bevægelsens og Udviklingens Periode for Landbruget.

De bedre Betingelser, hvorunder Landbruget virkede fra Frederik den 5tes Tronbestigelse, aabnede nye Chancer for Fremskridt, men til Fremskridtene behøvedes forøget Arbejdskraft. Denne skaffede mange af Proprietæerne sig ved at lade opføre Huse og formaa unge Folk til at gifte sig og bosætte sig dør som Fæstehusmænd paa Godset; det var de mere vidtskuende Proprietærer, der især benyttede denne Udvej. Men den almindeligste Maade, hvorpaa man skaffede sig forøget Arbejdskraft, var at forøge Hoveriet, det var den billigste, i alt Fald tilsyneladende billigste, Form for Arbejdet. Stavnsbaandet gjorde det jo muligt for Proprietæerne at forøge Hoveriet saa meget, som de omtrent vilde; thi Bonden skulde blive ved Godset og tage Gaard, selv om Betingelserne var nok saa trykkende.

Hovedgaardenes forbedrede Drift bevirkede altsaa, at Hoveriet steg, og i samme Retning virkede ogsaa andre Aarsager. Da Hovedgaardsdriften blev mere fordelagtig, saa betalte det sig at forøge Hovedgaardsmarken saa meget som muligt; man søgte derfor at nedlægge Bøndergaarde og drage deres Jord ind under Hovedgaardsmarkerne. Rigtig nok var dette forbudt, men Straffen var saa stræng, at den ikke kunde overholdes, og desuden gav Regeringen nu og da Ret til at nedlægge Bøndergaarde.¹⁾ Paa denne

¹⁾ Hos Forfatterne fra forrige Aarhundrede finder man mange og stærke Udtalelser om det Omfang, i hvilke Bøndergaarde blev nedlagt og Bondejorden inddraget under Hovedgaardene. De anvendte Udtryk er dog, som saa meget i Datidens Skrifter, i høi Grad overdrevne. Uden endnu at kunne angive bestemte Tal tør jeg dog sige, at Forøgelsen i Hovedgaardenes, eller rettere Herregårdenes Antal i den første Halvdel af det 18de Aarhundrede ikke var synderlig stor, og hvad deres Areal angaar, da var Hovedgaardstaxten, der i Aaret 1690 beløb sig til 32.100 Tdr. Hartkorn Ager og Eng, i Aaret 1796 dog kun forøget til 33,600 Tdr. Hartkorn Ager og Eng. Paa den anden Side er det ganske vist ikke usandsynligt, at der i den sidste Halvdel af det 18de Aarhundrede er gaaet noget Jord fra den privilegerede Hovedgaardstaxt over i Bondejordens Klasse, derved, at Hovedgaarde bortsolgte Bondegods i saa stort

Maade opstod der adskillige nye Hovedgaarde, medens Antallet af de Bønder, som skulde dyrke dem, blev formindsket,

Omfang, at de blev ukomplette. Men ret meget har det sikkert ikke været, thi Regeringen var i Udstykningstiden meget liberal med at lade ukomplette Hovedgaarde beholde Skatteprivilegiet. Den Bondejord, der blev dreven under Hovedgaardene, udgjorde ved Tiden omkring 1770 kun cirka 6,000 Tdr. Hartkorn Ager og Eng, og deraf fandtes næsten de 3,000 Tdr. paa Langeland. Man véd Besked om de ca. $\frac{5}{6}$ af Hovedgaardene, og for dem stiller Forholdet sig saaledes:

	Fri Hovedgaardstaxt.		Bondej., der drives under Hovedg.	
	Tdr.	Hartk.	Tdr.	Hartk.
paa Sjælland	7532	1340
— Fyn	4912	— —	575	— —
— Langeland	558	— —	2942	— —
— Lolland	2556	— —	169	— —
— Følster	683	— —	46	— —
det nordlige Jylland	4249	— —	421	— —
det sydlige Jylland	4910	— —	399	— —

Disse Oplysninger er fra det foran omtalte Manuskript (Add. Nr. 230), der findes i Universitetsbibliotheket; men ogsaa fra anden Kilde (Meddelelser fra Statist. B., 1ste Bind) bekræftes det, at det kun var omtrent 6,000 Tdr. Hartkorn Bondejord, der blev dreven under Hovedgaardene.

Efter Aaret 1770 blev der derimod oprettet en Mængde nye Herregaarde og lagt Bondejord ind under dem; det skete ved Regeringens egne Foranstaltninger, da den bortsolgte Krongodset. Det Antvorskovske Krongods, 5372 Tdr. Hartkorn, blev inddelt i 9 Hovedgaarde og derefter bortsolgt i 1774. Det Vordingborgske Gods, 4898 Tdr. Hartkorn, blev inddelt til 12 Herregaarde og solgt som saadanne ligeledes i 1774. Det Mønske Gods, 2979 Tdr. Hartkorn blev delt i 5 Hovedgaarde, af hvilke dog Bønderne købte de to i Participantskab, det var altsaa kun 3 nye Hovedgaarde, der oprettedes; dette Gods solgtes allerede 1769, men er dog ikke optaget i den foranførte Fortegnelse over Hovedgaardene. Medtaget paa denne Fortegnelse er derimod de 10 nye Hovedgaarde, der oprettedes paa det falsterske Krongods, 9276 Tdr. Hartkorn, da dette bortsolgtes i 1766, og i alt Fald de fleste af de 11 Hovedgaarde, der oprettedes, da det Dronningborgske og det Skanderborgske Krongods, tilsammen 9268 Tdr. Hartkorn, bortsolgtes i 1765 og 1767, og ligeledes de to Hovedgaarde paa det fynske Krongods, 5,800 Tdr. Hartkorn, der bortsolgtes i 1764. Ved Bortsalget af Krongodset fra 1764 til 1774 kom saa vidt vides ca. 50 Herregaarde over i privates Besiddelse, og de allerfleste af dem var nyoprettede Gaarde, der var fremkomne ved Nedlæggelse af Bøndergods.

og deres Hoveri blev altsaa forøget. Det Hold, som Proprietæren ved Stavnsbaandet havde faaet paa Bønderne, synes ogsaa at være bleven benyttet til paa anden Maade at forøge Hoveriet; man forlangte af dem en Mængde Arbejde, som laa uden for Hovedgaardens Dyrkning, og som derfor efter de gjældende Bestemmelser var uberettiget. Forordningen af 12te August 1773, der ellers ikke var synderlig hensynsfuld overfor Bønderne, nævner saaledes en Række Arbejder, der ikke maatte forlanges som Hovarbejde af Bønderne, f. Ex. at plukke Nødder, vaske, sanke Ax m. m.; men der var en Mængde andre Arbejder tilbage, der ikke henhørte til Hovedgaardens Dyrkning, og som dog forlangtes af Hovbønderne. Det er vel rimeligt, at man fra ældre Tid kan nævne mere vidtgaaende, næsten groteske Misbrug af Hoveriet, men Misbrugene var i ældre Tid næppe saa almindelige, de dreves næppe i det Omfang, var ikke i den Grad næsten sat i System som i det 18de Aarhundrede. Hvad der bevirkede dette var, at Arbejdet nu fik mere Værdi, at man nu mere end før havde Øje for en Mængde omfattende Arbejder, som det vilde være fordelagtigt at lade udføre og udføre ved Hjælp af Hoveri. Dertil kom, at omtrent fra Midten af det 18de Aarhundrede begyndte Folk fra andre Samfundskredse at indse, at der i disse opadgaaende Tider var gode Forretninger at gjøre i Landbruget, de begyndte at spekulere i Landejendomme, der skete hyppige Salg, og Godserne kom ofte i Hænderne paa nye Folk, der ikke som de gamle Slægter var knyttet til Bønderne og til Opretholdelsen af de gamle Tilstande ved Traditionens og de patriarkalske Følelsers Baand, og som desuden, da de havde betalt Godset med høie Priser, skulde have det mest mulige ud af det. Det laa nær for saadanne nye, driftige Ejere at gaa til de yderste Grænser af deres Ret overfor Bønderne. De indførte mange Forbedringer af Hovedgaardenes Drift; men de gjorde dette hyppig ved Hjælp af et forøget Hoveri. Der er desuden

adskilligt, som tyder paa, at det i det 18de Aarhundrede blev almindeligere end før, at Godsejerne levede borte fra Godset og overlod dettes Bestyrelse til Forpagtere eller Forvaltere, og man hører ofte, at disse var strængere end Godsejerne.

Oprindeligt var Hoveriet utvivlsomt en naturlig og hensigtsmæssig Maade for Bonden at betale sin Afgift paa. Allerede den Omstændighed, at Hoveriet var saa ældgammelt og saa almindelig udbredt, turde være et Bevis herfor. Det er ogsaa let forklarligt; thi i ældre Tid, i Naturaløkonomiens Tid, havde Bonden ingen kontante Penge, men han havde ofte Arbejde tilovers fra sin egen Gaards Dyrkning, og hans Trækdyr og hans Redskaber blev ikke fuldt udnyttet. Denne ledige Kraft kunde benyttes til Dyrkning af Hovedgaardsmarken til Fordel for alle Parter. Saa længe Hoveriet holdt sig inden for denne Grænse, var det snarere gavnligt end skadeligt; men da det blev forøget saaledes, at det krævede mere end den Kraft, der var tilovers fra Bondegaardens Dyrkning, blev det til Skade; thi „jo mere Tid og Flid, Bønderne maa anvende paa Hovedgaardstaxtens Dyrkning, jo mindre anvende de paa deres egen, saa at virkelig de $\frac{9}{10}$ af Jorderne i Danmark forsømmes for at dyrke desto bedre den $\frac{1}{10}$, og det ei til Landets men til Jordegods-eiernes Nytte“.

Denne Udtalelse — af Konferentsraad Bang, i hans „Afhandling om Bondestanden“, der findes trykt i Landbo-kommissionens Forhandlinger — er for saa vidt urigtig, som det langt fra var $\frac{9}{10}$ af Jorden, der blev forsømt for den ene Tiendedels Skyld. En ikke ringe Del af Bondejorden var nemlig hoverifri, og i mange Egne svaredes der ikke mere Hoveri, end der kunde svares, uden at Bondejordens Dyrkning blev forsømt; men for mange Godsers Vedkommende var Udtalelsen korrekt. Der var mangfoldige Godser, hvor Hoveriet var forøget i den Grad, at det ødelagde Bønderne, og hvor disse var saa forarmede, at de ikke kunde svare

Landgilde og ofte ikke engang Skatterne. Hoveriet var da den eneste Indtægt, Proprietæren havde af Bøndergodset, Hovedgaarden var den eneste Del af Godset, der gav direkte Indtægt. Bøndergaardenes Opgave var kun at give Bolig og Ophold for Bønderne, der arbejdede paa Hovedgaarden. Der fortælles endog et Exempel paa, at Sagen blev dreven saa vidt, at Bøndergaardene helt forsvandt — ved Nedlæggelse eller Bortsalg —, og at Godsejeren havde sine Hoveribønder paa Kost i Kroen. Det er mulig et aldeles enestaaende Exempel, men det er betegnende for, hvad Systemets Konsekvens maatte blive. I Tyskland, hvor man var kommen videre paa denne Vej, blev Bonden, som Nationaløkonomen, I. G. Hoffmann, siger, „angesiedeltes Gesinde“ (bosat Tyende). Og Hoveriets Forøgelse ved Stavnsbaandets Hjælp under de opadgaaende Konjunkturer for Landbruget var i Færd med at bringe lignende Forhold frem paa mange Steder i Danmark¹⁾. Bonden arbejdede ikke for sig selv og kunde vanskelig erhverve noget for sig selv. Gaarden, dens Besætning og Inventarium var Gods-ejerens. Afgiften i Forbindelse med Hoveriydelsen var ofte sat saa højt, at Bonden altid var i Restance og Gjæld til Godsejeren, og denne kunde derfor sætte ham fra Gaarden, naar han vilde, og selv uden det maatte Bonden blive helt afhængig af Godsejeren paa Grund af Lovenes og det hele Retsforholds Uklarhed og Ubestemthed. Under en saadan Tilstand maatte Bonden synke ned i Haabløshed, Sløvhed og Raahed. Han blev dreven til sit Hovarbejde, og han havde ingen Interesse i at arbejde sin Jord op eller paa anden Maade at forbedre sin Økonomi. Han forsømte Vedligeholdelsen af Gaardens Bygninger og Inventarium, det var jo Herremandens Ejendom; kneb det lidt, bekymrede det ham ikke at fortære den Sæd, der var bestemt til Saasæd;

¹⁾ Cfr. Steenstrup: Den danske Bonde og Friheden. Kjøbenhavn 1888.

blev Jorden ikke besat, gik det jo ud over Herremanden, der saa paa anden Maade maatte skaffe Underhold til sit Tvangs-Tyende: Fæstebonden og hans Familie.

Fæstesystemets og Godssystemets Grundtanke var, at Proprietærens og Fæstebondens Interesser var solidariske, idet Proprietæren havde Interesse i at holde Bonden „ved Magt“, og Fæstebonden havde Interesse i at drive sin Gaard godt, fordi han var sikker paa at blive der for bestandig og mod uforandrede og moderate Afgifter, dem han svarede paa den for alle Parter bekvemmeste Maade, nemlig in natura og ved Arbejdspræstationer, som han havde tilovers fra sin Gaards Drift. Denne Ordning var rimeligvis god og svarende til ældre Tiders Krav. Men efterhaanden som Landbruget gik frem, og der kom Betingelser til Stede for en mere udviklet Landbedrift, og efterhaanden som Hovedgaardsmarkerne forøgedes, blev mange Proprietærer fristede til at drage større Udbytte af deres Ejendom ved at forøge Byrderne paa Bonden og ved at gjøre Bonden mere og mere afhængig af sig; herved skaffede Proprietæren sig i Begyndelsen en forøget Indtægt, en større Magt, men han ødelagde den ene af Forudsætningerne for, at det hele Godssystem kunde virke godt, nemlig at ogsaa Bonden havde Interesse i dets Trivsel. Heri laa i nationaløkonomisk Henseende Faren ved det gamle Vornedskab, og senere ved Stavnsbaandet, at det gjorde Bonden for meget afhængig af Proprietæren, og derved, især naar Tiderne blev opadgaaende, fristede denne til at tage mere Nytte, mere Arbejde af Bonden, end det i og for sig i Længden, var fordelagtigt for Proprietæren selv. Ved saaledes at exploitere Bonden for stærkt, kom man ind paa et Skraaplan, hvor man var udsat for af sine egne første Skridt at drives videre og videre. Thi havde man først ødelagt Bonden ved for høje Afgifter, blev Bonden saa sløv og saa forarmet og Bondebedriften saa ussel, at det ikke kunde betale sig at gjøre noget for den; Proprietæren blev ledet til end yderligere at

lægge énsidig Vægt paa at drive Hovedgaardsmarken op og til at behandle Bonden som et slet Tyende, der maatte drives og tvinges.

Det maa dog ingenlunde opfattes saaledes, som om Bondens Stilling var lige ussel i alle Landets Egne og paa alle Godser. Der var i saa Henseende store Forskjelligheder. I Sjælland og paa Lolland-Falster, hvor Vornedskabet allerede fra gammel Tid af havde givet Bonden i Proprietærens Vold, og hvor denne altsaa længst havde været fristet til at misbruge sin Magt, var Tilstanden værst; men selv her var der stor Forskjel paa de enkelte Godser. Paa Fyn og i Jylland, hvor Bonden fra gammel Tid af havde været mere uafhængig, havde Godssystemet beholdt mere af sin oprindelige Ordning, og Stavnsbaandet varede for kort Tid til, at det kunde ødelægge det i samme Grad som paa Sjælland og Lolland-Falster. Især om Fyn vides det, at Bonden paa de fleste Godser stod sig ret godt. Hoveriet var lettere end paa Sjælland, thi Hovedgaardsmarkerne paa Fyn var ikke fuldt saa store, og de blev ikke drevne mere intensivt end Bondejorden, hvad allerede fremgaar deraf, at de fynske Hovedgaardsjorder langt ind i forrige Aarhundrede bleve drevne i Fællesskab med Bøndergaardenes Jorder. Ogsaa Vejarbejdet og Kjørslerne siges at have været mindre paa Fyn end i Sjælland. Medens saaledes Hoveribyrden paa Fyn var lettere, var tillige Bondens Indtægter større. Den fynske Jord var nemlig efter Datidens Forhold, med de usle Redskaber, man da havde, mere frugtbar end den sjællandske Jord, thi den var lettere bearbejdelig og havde sædvanlig et bedre Vandafløb end de tunge, side Lerjorder paa Sjælland og Lolland-Falster. Dertil kom endnu, at den fynske Bonde og hans Kvinder ved deres Husfid og ved deres større Renlighed med Mejeristellet skaffede sig Indtægter, som den sjællandske Bonde ikke havde. Den Omstændighed, at den fynske Bonde var velhavende, at hans Jord var godt drevne, og at han som Følge deraf kunde svare

ret anselige Afgifter til Proprietæren, bevirkede atter, at det var i Proprietærens Interesse at holde ham i Hævd, ikke at forlange for store Afgifter og ikke at forlange saa meget Hoveri af ham, at han maatte forsømme sin Gaard. Paa Fyn var derfor Indtægten af Hovedgaardene mindre end paa Sjælland, men Bøndergodset var mere værdifuldt, og der betaltes ofte ret anselige Indfæstningsafgifter af de fynske Bøndergaarde. Der har utvivlsomt ogsaa paa Fyn været Tilfælde, hvor Proprietæren gjennem Stavnsbaandet blev ledet ind paa den samme Vej, som blev fulgt saa almindelig paa Sjælland, at exploitere Bonden for stærkt og derved i Længden at skade baade ham og sig selv; men almindeligt synes det ikke at have været. Et Bevis paa de fynske Bønders Velstand og Driftighed har man bl. a. deri, at de ved Domænesalget i 1764 selv købte deres Gaarde paa Auktionen, (hvad iøvrigt ogsaa var Tilfældet i Koldinghus Amt og flere andre Steder i Jylland). Regeringen havde sin Andel i, at dette skete, derved, at den lagde Auctionsbetingelserne til Rette for Bønderne og solgte Godset Gaard for Gaard; men paa Sjælland havde det næppe ladet sig gjøre at sælge Domænegodset paa den Maade, og der fulgte Regeringen da ogsaa en anden Fremgangsmaade.

Hoveriets Størrelse var det mest betegnende Moment for, i hvilken Grad Bonden blev exploiteret; og en Antydning til Belysning af Hoveriets Omfang i de enkelte Dele af Landet faar man ved at betragte Forholdet imellem Hovedgaardens og Bondejordens Størrelse. Efter den gamle Matrikul af 1690 — der rigtignok siges at være ført a jour til 1765, men som dog maaske nok kun er dette i mindre Grad — var

	Hovedgaardstaxten	Proprietær-Godset (=: Bøndergodset).
	Tdr. Hrtkn. A. og E.	Tdr. Hrtkn. A. og E.
i Sjællands Stift	9,432	48,239
paa Fyn	4,996	33,756

	Hovedgaardstaxten	Proprietær-Godset (o: Bøndergodset).
	Tdr. Hrtkn. A. og E.	Tdr. Hrtkn. A. og E.
i Ribe Stift	3,973	25,901
i Aarhus Stift	5,000	39,892
i Viborg Stift	2,473	19,976
i Vendelbo Stift	3,479	26,469

Paa Sjælland kom der altsaa 5,1 Td. Hartkorn Bøndergods paa 1 Td. Hartkorn Hovedgaardstaxt, paa Fyn kom der 6,8 Td. Hartkorn Bøndergods paa 1 Td. Hartkorn Hovedgaardstaxt, og desuden fordredes der mindre Hoveri til samme Areal Hovedgaardsjord. I Jylland var Forholdet endnu gunstigere for Bondejorden, thi i Ribe Stift kom der paa 1 Td. Hartkorn Hovedgaardstaxt 6,5 Td. Hartkorn Bøndergods, i Viborg-Aarhus Stifter kom der 8 Tdr. Hartkorn og i Vendelboe Stift 7,6 Td. Hartkorn Bøndergods til 1 Td. Hovedgaardstaxt.

Det var imidlertid ikke alene saâ, at der var Egne og Godser ¹⁾, hvor Tilstanden blandt Bønderne var bedre end i andre Egne og paa andre Godser; men det var tillige saâ, at der paa samme Gods var stor Forskjel paa de enkelte Bønders Stilling, og navnlig var Hoveriet langtfra saa almindelig udbredt, som man skulde tro efter Udtalelser hos Forfattere fra forrige Aarhundrede, og selv efter nyere, endog officielle Afhandlinger. I Landbokommissionen faldt der Udtalelser om, at saa godt som al Bondejord svarede Hoveri, og Bergsøe siger, at „endnu i den sidste Halvdel af det forrige Aarhundrede eller mod Slutningen af Frederik den 5tes Tid, var saa godt som al Bondejord i Landet hoverigjørende“. I den foran omtalte statistiske Oversigt

¹⁾ Uden iøvrigt nærmere at komme ind paa denne Sag, skal jeg dog i forbigaaende bemærke, at jeg anser det for meget tvivlsomt, om Tilstanden paa Kronens Godser — i alt Fald paa Sjælland — var synderligt bedre end paa de private Godser.

over Hovedgaardene og deres Dyrkning, som findes i Universitetsbibliotheket, og som viser Stillingen omtrent ved Aaret 1770, gives der et helt andet Billede af Tilstanden. I denne Fortegnelse anføres for hvert Gods Antallet af hoverifri og hoveripligtige Bønder samt Antallet af Husmænd. Fortegnelsen er ikke helt fuldstændig, der mangler Krongodset og andre offentlige Ejendomme, og for flere Dele af Landet, især paa Sjælland og i Jylland, mangler der tillige adskillige Hovedgaarde i privat Besiddelse; men det gjør mindre til Sagen, Tallene have dog Interesse, thi de vise Forholdet mellem de forskjellige Arter af Bønder.

I Følge disse Oplysninger var:

	Antallet af		
	hovfri Bønder	hovgjørende Bønder	Hus- mænd
paa Sjælland	1067	6225	6738
— Fyn	1598	3479	3823
— Langeland ..	21	867	643
— Lolland	170	2022	1990
— Falster	142	564	557
det nordl. Jylland	1745	5408	4535
det sydl. Jylland	2492	4659	2966

Disse Talstørrelser vise, at Hoveriet ikke var saa almindeligt, og at den hele jammerlige Tilstand blandt Bønderne ikke kan have været saa almindelig udbredt, som man før har antaget; men de afkræfte derimod ikke den Antagelse, der støttes af vægtige Vidnesbyrd, at Hoveriet i Løbet af det 18de Aarhundrede, efter Stavnsbaandets Paa-læggelse, paa mangfoldige Steder blev strængere, end det tidligere havde været. Tallene stadfæste tillige, hvad foran er anført, at Hoveriet var langt mindre udbredt i Jylland og paa Fyn end paa Sjælland og Lolland-Falster, og at det navnlig var paa disse Øer, at Landboforholdene var

saa uheldige¹⁾. De fleste Forfattere, der skrev om Landbo-spørgsmaalene, og man kan tilføie, de fleste af Landbokommis-sionens Medlemmer, havde hjemme paa Sjælland og Lolland-Falster; de skrev og talte ud fra deres Kjendskab til disse Landsdele, og derfor fik Forholdene her en saa beherskende Indflydelse paa Opfattelsen af Landboforholdene i hele Landet i Almindelighed.

Udviklingsgangen i Stavnsbaandets Tid var altsaa denne:

Det var Landbrugets kritiske Stilling under de nedad-gaaende Priser paa Landbrugsprodukter, der gav Anledning til, at Stavnsbaandet blev indført, og samtidig dermed søgte Regeringen at hjælpe Landbruget ved at forøge dets Toldbeskyttelse og ved at nedsætte Skatterne. Kort efter at disse Foranstaltninger var bleven trufne, begyndte Landbrugets Tilstand kjendelig at bedres. Talrige Forbedringer blev indført, en hel ny Driftsmaade blev gennemført paa en Mængde af Landets Hovedgaarde, Prisen paa Landeien-domme steg rask, og Frederik den 5te kunde ikke alene strax efter sin Tronbestigelse ophæve de Skattelettelser, som hans Fader havde indrømmet, men endog indføre nye ret betydelige Skatter, uden at Landbruget helt segnede under Trykket. For Regeringen kunde det altsaa let komme til at se ud, som om dens Foranstaltninger til Landbrugets Hjælp, særlig Stavnsbaandet, havde været overmaade vellykkede. Proprietærene var paa deres Side ligeledes vel fornøjede med de trufne Foranstaltninger. Stavnsbaandet havde gjort det mulig for dem at benytte de opadgaaende Konjunkturer til at forbedre Landbedriften paa deres Hovedgaarde ved at holde fast paa Bonden og forøge hans Hoveri, nu saâ de, hvorledes der, efterhaanden som Tiderne bedredes,

¹⁾ I Sjælland var kun $\frac{1}{7}$ af Bønderne paa de private Godser hoverifri, paa Lolland kun $\frac{1}{13}$ og paa Langeland endog kun $\frac{1}{41}$. Paa Fyn og i Jylland var derimod $\frac{1}{3}$ af Bønderne hoverifri.

aabnede sig nye Chancer for fordelagtige Fremskridt, de manglede blot Arbejdskraft, de raabte derfor stadig paa mere kræftige Foranstaltninger for at kunne holde fastere og længere paa Bonden og tvinge ham til endnu mere Arbejde. Man kan under disse Omstændigheder ikke undre sig over, at Regeringen gav efter og skærpede Stavnsbaandet. Men efterhaanden som Proprietærerne derved lededes til i en bestandig stigende Grad at exploitere Bondens Arbejdskraft til at føre Godssystemet énsidig ud i Retning af Godsejernes kortsynede Interesse, fremtraadte Manglerne ved dette System i et grellere Lys; modstaaende Interesser rejste sig fra Kjøbstadborgerne og fra Præsterne, og den humane Følelse, som Tidens literære Rørelser havde vakt, rejste sig mod Systemets Uretfærdighed. Nu begyndte Kampen for og imod Stavnsbaandet, den vedblev med stigende Heftighed i næsten en Menneskealder, indtil den førte til Frihedens Sejr. Udviklingen af denne Strid vil blive omfattende behandlet fra anden og mere kyndig Side, jeg skal derfor kun berøre den i nogle faa Hovedtræk som har særlig Interesse i national økonomisk Henseende.

IV.

Tanken med Stavnsbaandet, at tvinge Bonden til Arbejde paa den ham af Staten anviste Plads, var fuldstændig i Overensstemmelse med den ældre Statsøkonomi's, Merkantilismens Opfattelse. Stavnsbaandets Indførelse har næppe mødt Modsigelse fra Statsøkonomien, og Holberg f. Ex., der som Statsøkonom var Merkantilist, udtaler: „Man opmuntrer til Arbejde ved Exempler og Love, som føre Tvang med sig. Hvis man vil forsøge at kjæle for vore Bønder, vil man strax faa øde Gaarde“. Snart skulde der imidlertid ske en Forandring heri. Det 18de Aarhundredes Frihedsluftning i Literaturen mærkedes hurtig her i Landet. Frederik den 5te skal kort efter sin Tron-

bestigelse have udtalt, at han ikke vilde tillade, at Aandsfriheden underkastedes nogen Indskrænkning i hans Rige¹⁾, Censuren blev langt mildere end før, og for økonomiske Spørgsmaal blev den saa godt som helt ophævet.

I 1755 udgik der endog en kongelig Indbydelse, hvorved samtlige Hans Majestæts Undersaatter opmuntredes til at indsende alménnyttige økonomiske og fysiske Afhandlinger til Overhofmarchalen Grev A. G. Moltke, der uden Bekostning for Forfatterne vilde lade dem ved Trykken bekendtgjøre til Publikums Nytte. „Dette Skridt virkede paa Forfatterne som et elektrisk Stød“. Og vist er det, at der fra nu af og i de paafølgende 40 Aar kom en sand Syndflod af økonomiske Afhandlinger, hvoraf en Mængde omhandlede Landboforholdene. De skrivende var mest praktiske Mænd, som levede paa Landet og ved Selvsyn i Forbindelse med Læsning havde faaet Øjet op for Ulemperne ved Landboforholdene. Det var hyppigst rent praktiske Betragtninger og Erfaringer, de fremkom med, og ud fra hvilke de paaviste det Uheldige ved Fælleskabet, ved det ubestemte Hoveri, ved Naturaltienden, ved Kornskatten, ved den sædvanlige Driftsmaade, Trevangsbruget, og en Uendelighed af Detailspørgsmaal vedrørende Landbruget. Ogsaa Stavnsbaandet blev drøftet med Iver og Lidenskab. Men Meningerne om dette sidste var delte. De fleste holdt paa, at Stavnsbaandet burde hæves, det krævedes af humane Hensyn, thi kun gennem Frihed kunde Bondens moralske Niveau højnes og hans økonomiske Stilling forbedres, kun gennem Bondens Frigjørelse kunde man komme bort fra den forkerte Retning, Landbruget havde taget, og kun derved kunde man faa Landets Omsætning, Næring og Velstand forøget og Folkemængden til rask Tiltagen. Paa den anden Side var der ikke faa Forfattere, der optraadte som Tvangs-

¹⁾ Holbergs 518de Epistel cfr. Holms Festskrift for 1883 pag. 113 og pag. 23.

systemets Forsvarere, ogsaa adskillige Godsejere kastede sig ind i Striden for at forsvare deres Interesser. Man hævdede snart, at Landboforholdene i alle sine Hovedtræk, var som de burde være, at Bondens Stilling paa de fleste Steder ingenlunde var saa fortrykt, som den udmaledes, at Hoveriet, ogsaa det ubestemte, var en hensigtsmæssig Institution, der tvang Bonden til at fremme Hovedgaardens Dyrkning uden at forsømme sin egen Mark, at Landbruget var i god Fremgang, at Stavnsbaandet var nødvendigt, da Befolkningen ellers vilde forlade de magre Egne af Landet, og at det ikke var til Skade for Bonden, i det det forenede Herremændens og Bondens Interesser o. s. v. Stavnsbaandets Forsvarere havde en ret stærk Position; thi det almindelige nationaløkonomiske Grundsynspunkt, som de fleste af disse landøkonomiske Forfattere fra begge Sider gik ud fra, var en modificeret, moderat Merkantilisme, navnlig saaledes som den paa den Tid havde udviklet sig i Tyskland, og hvis ypperste Repræsentant var v. Justi. Hans Indflydelse paa den danske Nationaløkonomis Retning blev forøget derved, at han i Aaret 1757 blev indkaldt her til Landet af Statsminister Bernstorff. Og om end hans Ophold her ikke blev langvarigt, fik det dog utvivlsomt en ikke ringe Betydning for Literaturen. Efter Justis Opfattelse var Arbejdet Kilden til Nationernes Rigdom, derfor gjaldt det om at forøge Arbejdernes, Menneskenes, Antal, en stor Befolkning var et ubetinget Gode, Staten skulde regulere Produktionen, og Arbejdernes indbyrdes Konkurrence skulde tvinge Lønnen ned, saa at Varernes Produktionsomkostninger kunde formindskes, og man kunde undersælge andre Nationers Frembringelser. Hensynet til Arbejdernes Vel satte han til Side, og han mente endog, at det var skadeligt, at Skatterne i et Land var lave, thi kun høje Skatter tvang Befolkningen til at arbejde og anstrænge sig, og at de kuede og trykkede den arbejdende Befolkning, var et Gode, thi

derved blev Almuen tvungen til at være flittig og at holde sig rolig.

v. Justi var dog neppe helt ugunstig stemt overfor Spørgsmaalet om Bondens Frigjørelse, thi han mente, at en fornuftig Frihed og et mildt Regimente bidrog til at befordre Folkeformerelsen. Adskillige af de danske Forfattere, der tog deres Udgangspunkt fra hans nationaløkonomiske Standpunkt, blev ogsaa ivrige Forkæmpere for Bondefrihed, saaledes F. Lütken. Men det er dog klart, at ud fra det Synspunkt, som hævdedes af Justi og de andre merkantilistiske Forfattere, laa det i alt Fald lige saa nær at komme til Tvang som til Frihed. Det var derfor af stor Betydning for Stridsspørgsmaalet, da de liberale franske statsfilosofiske Forfatteres Ideer begyndte at vinde Indgang her i Landet. Montesquieu, hvis berømte Værk „De l'Esprit des Lois“ kom til at udøve stor Indflydelse og blev oversat paa Dansk, berørte vel ikke direkte Spørgsmaalet om Bondefriheden, men idet Montesquieu gjendrriver den merkantilistiske Opfattelse, hævder Frihedens og Ejendommens Betydning for hele Statslivet og fremhæver Agerbruget som den ene af Nationalvelstandens Grundpiller, bidrager han indirekte til at støtte Liberalismen og bliver en Forløber for de nye, radikale, liberalistiske og humanistiske Forfattere, som fra Frankrig af udbredte deres Ideer over Evropa.

Denne nye Retning, det 18de Aarhundredes liberalistiske Filosofi i Frankrig, og især dennes nationaløkonomiske Afdeling, den saakaldte Physiokratisme, stod i den mest afgjørende Modsætning til den økonomiske Tvangspolitik; den vilde fremfor alt hæve Landbruget, og den vilde opnaa dette ved at frigjøre Jorden og dens Dyrkere fra alle unaturlige Baand. Fysiokratismen selv vandt dog ikke synderlig Indgang i Danmark; dens abstrakt-logiske, til Yderlighed gennemførte System stod Tankegangen herhjemme altfor fjærn. Man kjendte disse Theorier, de blev refererede i vore Tidsskrifter, og enkelte Afhandlinger af

fremragende physiokratiske Forfattere som Mirabeau den ældre og Raynal blev oversatte paa Dansk, dog synes de ikke rigtig at have vunden Anklang herhjemme. Men om end det egentlige physiokratiske System kun vandt faa Tilhængere blandt de danske Forfattere¹⁾, saa kom det alligevel til at udøve en overordentlig Indflydelse derved, at Physiokratismen paaviste det uholdbare i de merkantilistiske Theorier, og derved, at man af den lærte den nationaløkonomiske Betydning af de liberal-humane Almén-Sætninger om Frihed, Ejendom og Menneskerettigheder.

Den væsentligste Impuls fra Physiokratismen kom til os over England. Der var især to engelske Forfattere, som kom til at udøve stor Indflydelse paa Debatten om Bondefrihed herhjemme, det var Landøkonomen Arthur Young og Nationaløkonomen Adam Smith. Begge var de stærkt paavirkede af Physiokratismens Ideer, men havde frigjort sig for dennes énsidige Abstraktioner. Adam Smiths berømte Værk: „Wealth of Nations“, der udkom i England i 1776, blev oversat paa Dansk allerede i 1779; det citeres jævnlig, og man gjenfinder hyppig Smiths Argumenter for økonomisk Frihed og hans Fremstilling af Landbrugets Betydning. Endnu større Indflydelse synes dog Arthur Young at have havt, og det er vist nok hans Fremstilling af engelske Landboforhold, det skyldes, at det engelske Landbosystem med store Besiddelser og talrige mindre fri Forpagtere blev Idealet for mange af de danske landøkonomiske Forfattere.

Medens den offentlige Mening i Literaturen og blandt de dannede Klasser, især i Kjøbstæderne og blandt Præsterne paa Landet — en Samfundsklasse, der den Gang spillede en

¹⁾ Man har ogsaa fra en nationaløkonomisk Forfatter i Begyndelsen af dette Aarhundrede (Cortsen, i Indledningen til hans Oversættelse af Say) en udtrykkelig Udtalelse om, at Physiokratismen ikke vandt synderlig Indgang her i Landet.

langt større Rolle i praktiske Spørgsmaal end nu til Dags — lidt efter lidt, i Løbet af Frederik den 5tes og Kristian den 7des Regeringstid, blev vunden for en grundig Reform af vore Landboforhold i liberal Retning, saa stod Regeringen længe paa Merkantilismens og Ufrihedens Standpunkt, og denne Politik gjennemførtes med stigende Konsekvens baade paa Landboforholdenes, paa Handelens og paa Industriens Omraadelige indtil 1784, naar man undtager den korte Struenseeske Periode. Der synes vel baade under Frederik den 5te og i Kristian den 7des første Tid at være en vis Tilbøjelighed til at kokettere med de liberale Reformideer, men i Praxis hyldede man en afgjort Proprietærpolitik; Stavnsbaandet blev gjentagne Gange yderligere skærpet, og ved Salget af Krongodset tog man som oftest lidet Heusyn til Bøndernes Interesse. Den eneste større Landboreform, man satte i Gang, var Ophævelsen af Jordfælledsskabet ved Udskiftning, hvilket man søgte at befordre ved en Række af Forordninger, der begyndte med Forordningen af 29de December 1758 og sluttede med Forordningen af 23de April 1781. Udskiftningen var en tidssvarende og nyttig Reform, men den stod uden for det egentlige Stridsspørgsmaal, Tvangspolitik ctr. Bondefrihed, saa man kan ikke sige, at Regeringen paa dette Punkt tog Parti for Bonden imod Proprietærene. Først under Struensee kom der et kortvarigt Omslag, og Forordningen af 20de Februar 1771 var en virkelig bondevenlig Bestemmelse, der raunte paa det rette Punkt, thi den fastsatte og formindskede Hoveriet og satte dermed en Grænse for Proprietærenes Tilbøjelighed til at overbebyrde Fæstebønderne; det var kun en Begyndelse, og andre Reformer vilde rimeligvis være fulgt efter, men de standsede med Struensees Fald. Struensees Regering var et ægte Udslag af Physiokratismens Doctriner, der svarede til, hvad der omtrent paa samme Tid brød frem i flere andre af Evropas Stater, snart under Fyrsters, snart under ledende Ministres Auspicier, og Struensees Regeringsprogram har t. Ex. en

paafaldende Lighed med det Program, som opstilledes af Turgot, — hvem man har kaldt Physiokratismens Colbert —, da han et Par Aar senere blev Ludvig den 16des Minister. Med Struensees Fald kom alt tilbage i den gamle Gænge. I den Guldbergske Periode er atter Proprietærpolitiken den herskende, og ved Forordningen af 12te August 1773 blev Hoveriet atter ubestemt som før. Omslaget kom først i 1784, da Kronprins Frederik og hans Mænd kom til Magten. Nu tog man strax og med Alvor fat paa det store Værk at frigjøre Nationens Kræfter for alle de Indskrænkninger og Baand, Fortiden havde paalagt dem, og fremfor alt vilde man frigjøre og ophjælpe Bonden. Den 25de August 1786 nedsattes den store Landbokommission, der skulde tage Sagen under Overvejelse og fremkomme med Forslag.

Ved at gjennemlæse Kommissionens Forhandlinger faar man ligesom et Resumé af den Strid om Bondefriheden, som i de foregaaende 30 Aar var bleven gennemkæmpet i Literaturen, det er de gamle Argumenter for og imod, som atter møde frem her og nu finde deres endelige Afgjørelse.

Udgangspunktet for de fleste af Reformernes Talsmænd i Kommissionen er de liberalistisk-physiokratiske Sætninger om Menneskenes medfødte, hellige Rettigheder, og om Frihed og Ejendom som det rette Grundlag for Samfundet og dets Arbejde. Men ved Siden heraf finder man idelig baade hos Reformernes Forsvarere og hos deres Modstandere Rester af den merkantilistiske Betragtningssmaade, og navnlig spiller Spørgsmaalet om, hvad der bedst fremmer Folkeformerelsen, Frihed eller Tvang, en stor Rolle i Debatten. For største Delen holder man sig dog nær til Jorden, ser rent praktisk paa Sagen, fremhæver de Ulemper, der var fremtraadt ved den bestaaende Ordning, og overvejer, hvorledes de bedst kunne afhjælpes. Et paafaldende Træk ved denne Del af Debatten er den næsten fuldstændige Mangel paa statistiske Oplysninger, det vil sige Kjendskab til de faktiske Forhold omkring i Landet; man famler aabenbart

i adskillige Tilfælde i Blinde. Den eneste af Medlemmerne, der har Blik herfor og, saavidt det staar til ham, afhjælper denne Mangel, er Reventlow. Man faar overhovedet et stærkt Indtryk af Reventlows Overlegenhed. Ved sit omfattende Syn, sin bestemte Grundanskuelse og sit Kjendskab til de faktiske Forhold behersker han Debatten. Man faar Indtrykket af en virkelig overlegen Personlighed med vidtskuende Blik, der dog maaske er lidt for dristig i sine Planer og nu og da udkaster Tanker, som gaar for langt forud for hans Tid. Næst efter Reventlow er sikkert Colbjørnsen den, der har udøvet størst Indflydelse paa Reformernes Gjennemførelse, mest maaske med Hensyn til Fæsteforholdets Ordning og Bondestandens Sikring ved Opretholdelsen af Livsfæstet, medens derimod Reventlows Betydning synes at have været størst ved Stavnsbaandsløsningen og Hoveriets Ordning eller Afløsning. Det ligger iøvrigt udenfor denne Afhandlings Plan at omtale de forskellige Personligheders Virken og Betydning for Landbo-reformerne og Kampen om deres Gjennemførelse, det er Forhold, som vil blive behandlet andet Steds, og som jeg kun har villet berøre i Forbigaaende. Jeg skal blot minde om, at Resultatet af Kampen blev, at Forordningen af 20de Juni 1788 løste Stavnsbaandet, strax for alle bondefødte, der var under 14 Aar eller over 36 Aar, og for alle de øvrige fra 1ste Januar 1800. I Forbindelse med Stavnsbaandsløsningen kom en Række vigtige Bestemmelser, der helt omordnede Landboforholdene, saaledes Fæsteforholdets faste Ordning, Hoveriets Afløsning eller Ophævelse, Afløsning af Naturalafgifter og Tiendeydelse in natura, Bestemmelsen om Udskiftning, om Udflytning, om Hegn og Fred m. m., og denne Omordning af Landbolovgivningen førte atter til indgribende Forandringer i selve Landbedriften.

Vi skulle i det Følgende undersøge, hvorledes disse Forandringer gik for sig, og hvilke økonomiske og sociale Resultater de førte med sig, og vi ville foretage denne

Undersøgelse med særligt Henblik paa Stavnsbaaudslo-
ningens Betydning.

V.

Det, der skete i 1788, var ikke alene den enkelte Foranstaltning, at Bonden fik Ret til at flytte bort fra Stavnen, men det var, at man derved paa Landboforholdenes Omraade foretog det afgjørende Skridt over fra den gamle Samfundsordning til den ny.

Grundtanken i det gamle Samfund var Tvang; ikke saa meget maaske legal Tvang som faktisk Tvang. Samfundet var ordnet i faste Rammer, hvor enhver fandt sin bestemte Plads og Virksomhed; Ordningen var corporativ og social. Paa Landet var Godssystemet, hvor Godsejeren var en Blanding af Embedsmand og privat Overherre, i Byerne var Laugsvæsenet de mest prægnante Udtryk herfor. — Det var et System af gjensidige Rettigheder og Pligter, overleverede fra Fortiden, fulde af middelalderlige Rester, men i Tidernes Løb ofte halvt udviskede og forvanskede, hvilende paa Skik og Tradition lige saa meget som paa den skrevne Lov. Der fulgte med dette System en stor Tunghed og Langsomhed i Udviklingen, for ikke at sige Stagnation, men paa den anden Side en vis Ro og Tryghed; men Systemet var aristokratisk, det hjalp de højere stillede ved at trykke paa de lavere Lag. Fattigdom, Stilstand og Undertrykkelse ledsage næsten altid det gamle System.

I det moderne Samfund er den individuelle Frihed og Selvansvarlighed det herskende Princip. Det er et Samfund af selvstændige, fri Individier med nøje bestemt, individuel Ejendomsret over de tilstedeværende Værdier. Hver enkelt Person vælger selv sin Plads og sin Virksomhed, han er sin egen Lykkes, eller Ulykkes, Skaber. Alle Samfundets Kræfter ere frigjorte, og den fri Konkurrence sporer dem fremad i et

vilkt Kapløb. Overalt, hvor denne Ordning er bleven gennemført, har den medført en overordentlig Forøgelse af Værdierne og af Menneskets produktive Kraft, men den er tillige bleven ledsaget af store sociale Onder.

Det er det 18de Aarhundredes franske Philosopher, og blandt dem fornemlig Physiokraterne, der først videnskabelig begrundede og fremstillede den moderne Samfunds-Tanke og opstillede som deres Program, Frihedsprincippet, Sætningen: „laissez faire, laissez passer“.

Det var denne Tanke, der gjærede i Gemytterne rundt om i Europa, og som lidt efter Aarhundredets Midte i flere Stater fik et for tidlig født Udslag i stakaandede Reformforsøg i Lighed med Struensees i Danmark, og det var ligeledes dette Princip's Gjennemførelse, der var den nationaløkonomiske Grundtanke i den franske Revolution. Frankrig gik med et pludseligt Brud over fra det gamle til det ny; Natten til den 4de August 1789 er Vendepunktet. I Danmark foregik Overgangen ved fredeligt, gradvist Reformarbejde, og Danmark har Æren af at være den Stat, der paa de fleste Omraader gik foran og viste Vejen.

Det var med Stavnsbaandets Ophævelse, at de liberale Reformere i Danmark blev indledet, og dermed fulgte som nødvendig Konsekvens Afskaffelsen af hele den øvrige middelalderlige Ordning af Landboforholdene. Men Bondefriheden var kun en enkelt Side af den hele Reform; Kronprins Frederik og hans Mænd gennemførte den moderne Samfundstanke, Frihedsprincippet, ogsaa paa andre Omraader, hvor man ikke som ved Landboforholdene havde særlige, nærliggende Motiver. Paa Omsætningens Omraade var Danmark det Land, der først — fraset enkelte mindre omfattende Undtagelser — accepterede Tanken om Frihandel og gennemførte den saa resolut, at Danmark i Datidens Øjne maatte staa som et radikalt Frihandelsland. Det var Forordningerne af 6te Juni og 11te Juni 1788, og fremfor alt Toldforordningen af 1ste Februar 1797, der

gjennemførte Frihandelsreformen. Toldforordningen af 1797 er paa Handelens Omraade et lignende afgjørende Skridt fra Tvangsordningen til Frihedsordningen som Stavnsbaandet er det for Landboforholdene, og kunde som denne fortjene en Frihedsstøtte til Minde. Af tilsvarende Bestemmelser paa andre Omraader kan nævnes Forordningen af 21de Marts 1800, hvorved Laugstvangen i væsentlig Grad blev indskrænket, Presse-Bestemmelserne af 3dje December 1790 og Forordningen af 16de Marts 1792, hvorved Negerhandelen blev forbudt, endvidere Skattereguleringen i 1802, Vejforordningen af 1793, Bestemmelserne om Jødernes Ligeberettigelse af 1788 og 1814 m. fl.

Det var den Gang Danmark, der gik foran og viste Verden, hvorledes de moderne, liberale Ideer kunde gennemføres ved fredeligt Reformarbeide til Held og Lykke for Folket, til Styrke for Staten og Kongen. Danmark blev den fredelige Liberalismes Mønsterstat. Da vort sydlige Gjenboland Preussen efter de knusende Nederlag i Kampen mod Frankrig i 1807 søgte Gjenfødelse ved at indføre liberale Reformere, var Danmark det Land, som de preussiske Statsmænd kunde se hen til som Forbillede, og man finder ogsaa adskillige Spor af, at Erfaringen herfra blev benyttet. Danmark havde den Fordel fremfor Preussen, at Reformerne hos os bleve foretagne paa en Tid, da de almindelige Konjunkturer vare opadgaaende, og hvor deres Gjennemførelse derfor gik let og hurtig for sig, og hvor modstaaende Interesser følte sig mindre krænkede. I Preussen kom Reformarbeidet saa sent, at en væsentlig Del af det faldt i en nedadgaaende Periode, hvor der maatte kæmpes langt haardere, og hvor det gik adskilligt langsommere med at føre Sagen igjennem end hos os. Men det var maaske netop derfor, at man i Preussen holdt sejere og længere fast ved de liberale Ideer, saa at den engelske Reform-Minister Huskisson, der i Tyverne førte England ind paa de liberal-økonomiske Reformers Vei, kunde fremhæve

Preussen som Fremskridtslandet paa Kontinentet. Om Danmark kunde dette ikke længer siges; det synes, som om Frederik den 6te allerede tidlig ligesom blev ængstelig ved de Rørelser, han havde fremkaldt ved Reformarbejdet; allerede 1807 kommer der en Standsning heri, og snart endog en lille Reaktion. I omtrent en Menneskealder blev man derefter staaende ved det, man alt havde opnaa't. I Slutningen af Trediverne begyndte man atter at gaa fremad, men yderst langsomt og forsigtig, indtil et nyt Gjennembrud fandt Sted i 1848. Da optog man paa ny med Iver Reformarbejdet fra 1788. En Række Landbolove fuldførte Opløsningen af det gamle Landbosystem og gennemførte Principet om fri Jord i fri Mands Haand. Næringsloven af 29de December 1857 afskaffede Laugstvungen, Loven af 6te April 1855 afskaffede i det væsentlige Rentetvungen, og en Række andre Lovbestemmelser fjærnede andre Hindringer for den fri Rørelse og muliggjorde Udviklingen af Kommunikationsmidlerne og Indførelsen af den moderne Omsetnings Institutioner. Dette Frigjørelsesarbejde er blevet fortsat til op imod vore Dage, om det end foregaar langsommere. I Nutiden, hvor man i det væsentlige allerede har opnaa't Individernes og Værdiernes Frihed, er Tanken nærmere henvendt paa at mildne de sociale Onder, som det økonomiske Fremskridt har medført.

Under Overgangen fra den gamle Samfundsordning til den ny var Stavnsbaandsløsningen det første afgjørende Skridt, thi ved det blev Principet Individets Frihed og Selvansvarlighed anerkjendt for den største af Landets Samfundsklasser. Og den var tillige en Anerkjendelse af de humane Krav, af det enkelte Menneskes naturlige Ret, som hævdedes af Filosofien og Naturretten. Samtiden havde ogsaa en klar Erkjendelse af, at her var det afgjørende Punkt; det var om dette Spørgsmaal, at Kampen mellem

den gamle og den ny Tids Mænd koncentreredes, da Liberalismen havde sejret paa dette Punkt, var Modstanden brudt, og de følgende Reformer, hvoraf flere greb langt mere direkte og umiddelbart følelig ind i den gamle Samfundsordning, blev gennemførte uden Modstand.

Foruden denne principielle Betydning havde Stavnsbaands-Løsningen ogsaa en ren praktisk Betydning for Landboforholdene og for Landbruget.

Det var Stavnsbaandet, der holdt Landbosystemet sammen. Det var ved Stavnsbaandets Hjælp, at man under de foregaaende 50 Aars opadgaaende Konjunkturer havde holdt fast paa Bonden, forøget Hoveriet, udvidet og forbedret Hovedgaardsmarkerne. Nu mistede Proprietæren sit Hold paa Bonden, han kunde ikke længere tvinge ham. Var Afgifterne for høje, og Behandlingen for haard paa et Gods, kunde Bonden drage hen til et andet, hvor Stillingen var bedre. Der kom fri Konkurrence ind i Forholdet. Hoveriet og Fæsteafgifterne maatte for Fremtiden ansættes ved fri Forhandling mellem ligestillede Parter i Stedet for ved ensidig Bestemmelse af Proprietæren. Det var Kontraktsfrihed i Stedet for Tvang. Og i det Grundlaget for Forholdet mellem Proprietær og Bonde saaledes blev forandret, maatte ogsaa selve Forholdets Karakter efterhaanden forandre sig. De fleste andre Dele af Landboreformen: Bestemmelserne om Fæsteforholdets Ordning, om Hoveriets Fastsættelse og Afløsning, om Selvejendoms Udbredelse, Tiendeafløsning m. m. havde selvfølgelig stor Betydning, men deres Betydning var nærmest den, at de lettede og fremskyndede den Udvikling, som vilde være kommen ogsaa uden dem, blot langsommere og besværligere, naar blot Bonden var frigjort og Kontraktsfrihedens Princip derved fastslaaet for Forholdet mellem Bonde og Proprietær. Og omvendt kunde, som det fremhævedes i Landbokommisjonen, Ordningen af Fæsteforholdet kun nytte lidt, naar

ikke samtidig Bonden blev frigivet og derved blev i Stand til selv at hævde sine Rettigheder.

Vi skulle i det Følgende fremstille, hvorledes Landboforholdene udviklede sig efter Stavnsbaandsløsningen og indtil Aaret 1807.

VI.

Hoveriets Fastsættelse og Afløsning. — Ved Stavnsbaandets Løsning blev den overdrevne Brug af Hoveriet vanskeliggjort, og Godsejernes Magt til at drive Bonden til Arbejde vilde i Længden ikke kunne opretholdes. Godsejerne begyndte derfor, saa snart de saa, at det blev til Alvor med Stavnsbaandsløsningen, at omændre Hoveriet, og denne Bevægelse blev støttet af Regeringen med forskellige Opmuntringsmidler. Paa en Mængde Steder blev Hoveriet helt afløst og paa de fleste andre Steder blev det fra ubestemt gjort til bestemt og tillige begrænset i Omfang. I Tidsrummet fra Midten af 1791 til Midten af 1795 blev der sluttet mindelige Hoveriforeninger (under Iagttagelse af Former, der gav Sikkerhed for, at Bonden havde givet sit Samtykke med fuldkommen fri Vilje og beraad Hu) paa de 300 af de 400 jyske Godser, paa hvilke der da gjordes Hoveri, og paa alle de 131 fynske Hoveri-Godser, og paa de 162 af de 228 Godser paa de andre Øer, ialt paa henved 600 af de 759 Godser, ved hvilke der gjordes Hoveri. Fra 1795 til 1797 udsendte Regeringen Kommissioner, der skulde mægle mellem Godsejer og Bønder, hvor disse ikke var bleven enige om Hoveriets Fastsættelse og Indskrænkning indenfor rimelige Grænser, og hvor Mæglingen ikke lykkedes, fastsætte det ved en Kjendelse; næsten overalt blev mindelig Overenskomst bragt i Stand, og kun paa 4 Godser i Jylland og 33 paa Øerne blev det nødvendigt at fastsætte Hoveriet ved Kjendelse. Først efter at saaledes saa godt som alt Hoveri mindelig var bleven fastsat, udkom Forordningen af 6te December 1799, der paabyder, at alt

Hoveri, som forrettes af Gaardfæstere til Jorddrotter skal være og derefter forblive bestemt. Ved at Hoveriet saaledes forandredes fra ubestemt til bestemt, blev der atter gjort et væsentligt Skridt i Retning af at gjøre Bonden uafhængig af Herremanden; det var en videre Udvikling af Tanken med Stavnsbaandsløsningen. Forbudet mod det ubestemte Hoveri var formelt et Brud paa Kontraktsfrihedens Princip, men reelt var det en yderligere Hævdelse deraf. Foruden at Hoveriet overalt blev bestemt, blev det tillige paa en Mængde Steder helt afløst. Desuden blev en stor Mængde Bøndergaarde løste helt ud af Gods-Baandet og solgte til Selvejendom. Regeringen støttede denne Bevægelse ved paa derom indgiven Begjæring (og paa visse Betingelser, der ogsaa tilsigtede en hensigtsmæssig Ordning af Landboforholdene) at meddele Hovedgaardene Bevilling til at beholde deres Skatteprivilegium, uagtet dette ellers var knyttet til Betingelsen af, at der til Hovedgaarden hørte 200 Tdr. Hartkorn Bøndergods. I hvor stort Omfang Hovedgaardene benyttede sig af denne Adgang til at bortsælge af Bøndergodset kan ses deraf, at der i Tidsrummet fra 1786 til 1807 blev tilstaaet 226 Hovedgaarde, altsaa omtrent $\frac{1}{4}$ af det hele Antal, slige Bevillinger, og af disse Hovedgaarde solgte de fleste enten det hele eller dog en stor Del af deres Bøndergods. Paa Sjælland blev paa disse Maader Hoveriet saaledes begrænset, at der i Aaret 1802 kun blev ydet Hoveri af 25,000 Tdr. Hartkorn, og kun $\frac{1}{4}$ af Øens Bønder var hoverigjørende. Paa Fyn gik det noget langsommere med Hoveriafløsningen, men ogsaa der blev dog en ansélig Del af Bønderne enten Selvejere eller hoverifri Fæstere.

Efter 1807 gik det derimod meget langsomt frem med Hoveriafløsningen; Konjunkturerne var vanskelige og Regeringen hørte op med at indrømme Hovedgaardene de omtalte Salgsbevillinger.

For Tidspunktet 1834 kjender man det hoverigjørende Hartkorns Størrelse, det var:

Sjælland.....	24,312	Tdr.	Hrtkn.
Møen.....	1,243	—	—
Fyn.....	17,568	—	—
Langeland.....	653	—	—
Laaland.....	9,063	—	—
Falster.....	2,763	—	—
Jylland.....	22,865	—	—

ialt 78,467 Tdr. Hrtkn.¹⁾

Da der, som anført, ikke blev afløst ret meget Hoveri fra 1807 til 1834, saa repræsenterer disse Tal paa lidt nær tillige Hoveriets Størrelse i 1807. Dette bekræftes ogsaa derved, at man fra anden Kilde véd, at der paa Sjælland lidt før 1807 kun blev ydet Hoveri af ca. 25,000 Tdr. Hartkorn og i 1834 af 24,312 Tdr.

Ved en Betragtning af de anførte Talstørrelser vil man faa en Forestilling om, med hvilken Fart Hoveriafløsningen gik for sig i Tidsrummet fra 1784 til 1807. Før 1788 ydedes dér Hoveri af ca. 200,000 Tdr. Hartkorn, i 1807 derimod rimeligvis kun af omtrent 80,000 Tdr. Hartkorn. Hoveriet var altsaa, foruden at det i 1799 var bleven bestemt, tillige bleven helt afløst paa over de $\frac{2}{3}$ af Bondejorden. Og selv dér, hvor Hoveriet var bleven bevaret, og hvor der svaredes, hvad der kaldtes „fuldt Hoveri“, var dette næsten alle Vegne mindre byrdefuldt, end det havde været før Omordningen.

At Hoveriafløsningen efter 1788 gik for sig med en saadan Fart og med saa stor Lethed, og det uagtet Hoveriet i Almindelighed var Grundlaget for Herremandens Landbedrift, det viser, forekommer det mig, hvorledes det hele hidtidige Godssystem var blevet rokket i sin Grundvold derved, at

¹⁾ Cfr. Meddelelser fra Statistisk Bureau 1ste Samling, Pag. 7—9.

Stavnsbaandet var blevet løst og Herremanden saaledes havde mistet Magten over Bonden.

Omordning af Hovedgaardenes Bedrift. Hoveriets Afløsning eller Indskrækning førte til, at man maatte forandre Hovedgaardenes Størrelse og Driftsmaade. Tidligere havde man, for at faa den fulde Nytte af Hoveriet, gjort Hovedgaardsmarkerne meget store, undertiden endog ved at forene to Hovedgaarde til én. Man havde paa Sjælland adskillige Hovedgaarde med et Markareal paa 1000 à 1700 Tønder Land. Nu skulde Hovedgaardene drives ved egne Tjenestefolk eller ved Husmænd, men dertil var mange af Gaardene for store, især da det i den første Tid ofte kunde være vanskeligt at faa Folk. Mange Steder begyndte man derfor nu paa den modsatte Bevægelse og formindskede Hovedgaardenes Arealer. Snart delte man den store Hovedgaard i flere middelstore Parcelgaarde, eller man oprettede Ladegaarde, eller man bortsolgte mere afsidesliggende Parceller. Det var især i Jylland, at man søgte at komme ud over Vanskelighederne ved at dele Hovedgaardene, og mange Steder gik man her saa vidt i at udstykke Hovedgaardene, at disse sank ned til kun at blive Bøndergaarde. I det vestlige Jylland gik man videst med Delingen, men ogsaa i Vejle og Randers Amter var denne meget almindelig. I Aarhus Amt holdt man mere fast ved Hoveriet og kunde derfor bedre opretholde Hovedgaardenes tidligere Størrelse. Paa Fyn blev Hoveriet heller ikke strax formindsket saa meget, og Hovedgaardene var hverken saa store eller saa vidt fremskredne i Dyrkning som paa Sjælland, Forstyrrelsen var derfor mindre, men alligevel maatte man udparcellere adskillige Hovedgaarde. Paa Sjælland var Omvæltningen maaske størst, thi her var det ældre System med Hovedgaardenes Forøgelse og forbedrede Drift gaet videst, og her blev Hoveriet tidlig afløst i stort Omfang.

Man valgte da snart at dele Hovedgaarden i flere Parcelgaarde (f. Ex. Lerchenborg), snart ligefrem Udparcellering (f. Ex. Antvorskov); men ret almindelig var det ogsaa, at man forandrede Driftsmaaden. Undertiden lagde man Dele af Hovedgaardsmarken ud til Græs — hvilken Fremgangsmaade allerede var anbefalet ved de Bestemmelser, der skulde forberede Hoveriets Reduktion og Fastsættelse i Struensees Tid ved Frd. af 20de Febr. 1771 — dette var f. Ex. Tilfældet paa Selsø, paa Gjorslev, paa Jægerspris m. fl. Steder. Det almindeligste var dog at skaffe sig Folk til Hovedgaardenes Dyrkning i Stedet for Hovbønderne, ved at udlægge en Mængde Smaaparcer, der solgtes til Husmænd, eller ved selv at opføre Huse, der bortlejedes til Gaardens Daglejere (f. Ex. Frederichslund og Bidstrupgaard).

Trods de Vanskeligheder og Besværligheder, der fulgte med denne Omordning af Bedriften, var den dog som Regel til Gavn for Herremanden og Hovedgaarden, thi det fri Arbejde var langt bedre end det tvungne; „10 Hoveriarbejdere udrette ikke saameget, som 2 leiede Arbeidere“, siger en Godsejer fra Syd-Fyn, og det fra en af de Egne, hvor Bønderne stod højest og Hoveriforholdene var bedst ordnede. Men Forandringen krævede Dygtighed og Kapital, og hvor disse ikke var til Stede, mislykkedes den ofte og bragte Tab.

Ogsaa overfor Bøndergodset gav Hoveriets Afløsning Anledning til Indførelse af store Forandringer. Bonden maatte for Fremtiden i Stedet for Hoveri in natura betale Hoveripenge, eller ogsaa maatte han købe sin Gaard og forrente Kjøbesummen. Men for at Bonden skulde kunne udrede enten det ene eller det andet, maatte han først hjælpes. Det kunde ikke længer gaa an at betragte Godset som et blot Appendix, der leverede Underhold til Hovedgaardens „bosatte Tyende“. Godset maatte give selvstændig Indtægt. Det første, der maatte gjøres for at bringe

Bønderne op, var, at Gaardene blev udskiftede og udflyttede. Man maatte tage fat paa Ophævelsen af Jordfællesskabet.

Udskiftningen og Udflytningen. — Fællesskabet havde som alle saadanne gamle Institutioner havt sin naturlige Berettigelse. Det gav i ældre Tider en vis Sikkerhed mod ydre Fjender, og indad til bidrog det til, at Bønderne støttede og kontrollerede hinanden; det gav tillige i visse Maader en økonomisk Fordel, da man kunde lade adskillige Arbejder, f. Ex. Kvægets Vogtning, udføre billigere i Fællesskab end hver for sig. Lovgivningen værnede ogsaa til en vis Grad om det, endogsaa indtil ind i Begyndelsen af det 18de Aarhundrede. Men i Tidens Løb mistede det sin Berettigelse og blev i høj Grad skadeligt, navnlig fordi det hindrede Forandring og Fremskridt. Den enkelte maatte ved sin Jords Dykning følge de andre, han maatte ikke alene vedblive med samme Driftssystem, men han kunde heller ikke i Enkelthederne uden Vanskelighed foretage større Forandringer. Saa længe Konjunkturerne for Landbruget var saa slette, at der alligevel ikke kunde være Tale om Fremskridt, skadede Fællesskabet mindre, om det end baade havde sine økonomiske Ulemper, t. Ex. de lange Veje og Jordenes Deling i mange smaa Agre, og moralske uheldige Sider, i det de evindelige Møder af Bymændene, der sammenkaldtes ved de mindste Anliggender, let førte til Svir og Drik. Men da Prisen paa Landbrugsprodukter fra Midten af det 18de Aarhundrede gik opad, saa at Forbedringer blev mulige, begyndte man snart at føle, hvor generende Fællesskabet var. Regeringen indsaa' tidlig dette, og da det derhos var en Reform, om hvilken de fleste, baade Modstandere og Venner af Bondefriheden, mødtes, var Ophævelsen af Fællesskabet det første, man greb til for at muliggjøre Landbrugets Fremgang. En Række af Forordninger, der begyndte i 1758, muliggjorde

og lettede Ophævelsen af Fællesskabet i de enkelte Dele af Landet, indtil Sagen endelig ordnedes ved Forordningen af 23de April 1781, altsaa nogle Aar forinden den store Reformperiode. Disse Bestemmelser gav ogsaa Anledning til, at Udskiftningen begyndte flere Steder før 1788.

Paa Sjælland foregik Udskiftningen i Almindelighed sammen med de andre Landboreformer, som Kongen og flere private Godsejere gennemførte paa deres Godser, og som begyndte kort efter Udskiftningsforordningen af 1758; men den store Masse af Godserne blev først udskiftet senere, og i Aaret 1803 skrev Begtrup: „For 20 Aar siden (altsaa omtrent 1780) gaves overalt i Sjælland Fællesskab i Ordets vidtløftigste Forstand. Flere Byer havde imellem sig selv Fællede og Rettighed til at græsse deres Kvæg i Samqvem paa de saakaldte Overdrev. Ligeledes var det ej sjældent, at een Byes Jorder laae paa en anden Byes Mark. Dette Onde har man først søgt at afskaffe. Fra dette større Fællesskab adskilles det mindre: at enhver Lodseier i en Bondebye stræbte at faae sine Bønderlodder samlede, som var ligeledes et Slags ældre Udskiftning. Det tredie Slags Fællesskab var, at enhver Bye havde sine Byemarken fælleds, og altsaa enhver Beboer sine Grundstykker fordelte paa flere Steder“. Først efter 1781 „kan man sige, at Udskiftningen er med Iver blevet iværksat“. Paa Laaland-Falster begyndte Udskiftningen senere end paa Sjælland, og endnu i 1803 var over $\frac{1}{4}$ af Laaland ikke udskiftet. Paa Fyn kom Udskiftningen tidlig, allerede kort efter Aarhundredets Midte. Først droges Hovedgaardsmarkerne ud af Fællesskabet, derefter tog man fat paa Ordningen af Bøndergodset. Man bestræbte sig først for at udløse de andre Lodsejere af Byen, saa at alle Gaardene i samme Bondebye hørte til en og samme Hovedgaard, derefter søgte man at give alle Gaarde i Byen lige stort Hartkornstilliggende, da Kontrollen med Bønderne derved blev lettere, og det blev muligt at simplificere Jorddelingen, saaledes, at man kunde forlade

Trevangsbruget. Allerede fra 1770 blev der udskiftet ikke saa lidt, men det var dog først i Tiaaret 1790 til 1800, at den store Masse af Bøndergaarde paa Fyn blev udskiftet. I Ribe Amt begyndte Udskiftningen enkeltvis 1767; i Vejle Amt var allerede 1771 meget udskiftet; i Randers Amt begyndte Udskiftningen i Tiaaret 1770—80, og i Løbet af 20 Aar var den helt gennemført. Ogsaa i det vestlige og midterste Jylland begyndte Udskiftningen ret tidlig; i det hele var Jylland med Udskiftningen maaske nok noget forud for Sjælland og Laaland-Falster. Kun i Jylland nord for Limfjorden kom Udskiftningen temmelig sent.

Udskiftningen var saaledes især i Jylland og paa Fyn kommen ret godt i Gang allerede før 1788, men Stavnsbaandsløsningen og Hoveriafløsningen bidrog dog meget til at fremme den, thi de tvang Proprietærerne til at skifte System, til at lægge mere Vægt paa at skaffe direkte Indtægt af Bøndergodset. Proprietærerne fik derved en forøget Interesse i at udskifte Bøndergaardene, og Lovgivningen støttede dem heri ved Forordningen af 15de Juni 1792. Forordningen angiver selv som et af sine Formaal „at bane Jorddrotterne Vej til, med Fordel at kunne formindske og efter Mulighed atskaffe Hoveriet“, og i dette Øjemed tilstaa's der forskjellige Begunstigelser og Lettelser for Udskiftning og Udflytning af Bøndergodset, deriblandt fornemlig den, at det tillades Gods-ejerne at fordele Udgifterne ved Udskiftning af deres Bøndergods paa Fæsterne, saaledes at de daværende Fæstere kom til at udrede 4 pCt. aarlig Rente af den Kapital, som Udskiftningen havde kostet „til billig Lettelse for Jorddrotterne saavel som og i Hensigt til, at de nærværende Fæstere af udskiftede Jorder i Almindelighed snart komme til at høste, om ikke den fulde, saa dog betydelig Nytte af saadanne Forbedringer“. Efter denne Forordnings Udstedelse gik Udskiftningen for sig med rivende Fart, og i Løbet af en 10—15 Aar blev den allerstørste Del af Landets Jorder udskiftet.

Samtidig med Udskiftning blev der foretaget Ud flytninger, idet de mere afsides liggende Dele af Byernes Jorder blev bebygget med udflyttede Gaarde. Udflytningen gik det paa langt nær ikke saa rask med som med Udskiftningen, dels var det en temmelig kostbar Foranstaltning, selv om der ydedes nogen Bygningshjælp af Staten, dels vilde Bønderne endnu nødigere udflytte end udskifte. Man var vant til at bo tæt sammen, og allerede af Selskabeligheds Hensyn og af Hensyn til Retssikkerheden vilde man nødig flytte ud fra Landsbyerne, ligesom man ogsaa for Børnenes og den lange Skolevejs Skyld nødig vilde flytte for langt ud. Man har statistiske Oplysninger om, hvor mange Gaarde der udflyttedes indtil Aar 1805, det er Oplysninger, der indhentes i Anledning af Indkvarteringsspørgsmaalet¹⁾, Jeg har dog ikke tro't, at det havde videre Interesse at faa Tallet paa de udflyttede Gaarde opgivet, da man ikke har noget tilsvarende Tal at sammenligne med for en senere Tid eller endog blot for Nutiden. Jeg skal kun anføre, at man ved at lade Blikket følge ned over Talrækkerne faar Indtryk af, at i Jylland og Fyn var indtil 1805 omtrent 10 à 20 pCt. af Landets Gaarde udflyttede. For Sjællands Vedkommende antager Begtrup, at der indtil 1802 var udflyttet 5000 Gaarde, og da der paa den Tid sandsynligvis var 15 à 17,000 Gaarde paa Sjælland, skulde altsaa, hvis Begtrups Kalkule er rigtig, over en Trediedel af de sjællandske Gaarde være udflyttede i 1802.

Udskiftningen og den dermed i Forbindelse staaende Udflytning var den af alle Landboreformerne, der havde den største umiddelbare og mest i Øjne faldende Indflydelse paa Landbrugets Forandring og Forbedring. Ved at gennemlæse de talrige Beretninger fra Landmænd og Præster rundt

¹⁾ Cfr. Rentekammer-Skrivelse af 24de September 1805, Materialet findes i Ministeriernes Arkiv.

om fra alle Landets Egne, som findes meddelt i Begtrups: „Beskrivelse over Agerdyrkningens Tilstand“, for ikke at tale om Begtrups egne Bemærkninger derom, faar man et aldeles overvældende Indtryk af, at det er fra Udskiftningen, at Fremskridtet i Landbruget skriver sig. Udskiftningen brød gammel Skik og Slendrian, den tvang Bonden, der tidligere tankeløs og viljeløs havde fulgt med i Landsbyens nedarvede Fællesdrift, til selvstændig, individuel Tænken og Virken. Den gjorde det mulig for den enkelte at gaa frem uden at hindres af andre og bragte desuden adskillige direkte Fordele for alle. Fællesskabets Ophævelse blev navnlig af stor Betydning, fordi Tiderne da var modnet til store gjennemgribende Fremskridt i Landbrugets Driftsmaade.

Det er allerede foran paavist, at største Delen af Landets Hovedgaarde var gaaet over fra Trevangsbruget til Græsmarksbruget (Kobbelbruget) allerede forinden 1788. Men Bøndergaardene holdtes paa Grund af Fællesskabet tilbage i det gamle Trevangsbrug, og det uagtet dette i den seneste Tid ofte var bleven endnu uheldigere, end det oprindelig var. Thi ved Hovedgaardenes Udvidelse, ved Skovenes Formindskelse og ved den spredte Opdyrkning af Udmarker til Bøndergaardene var Græsgangenes og Engenes Arealer bleven formindsket for Bønderne; men herved var Kreaturerne alt forud for knappe Græsning bleven endnu knappere. Man søgte at raade Bod herpaa ved at strække Ævregræsningen paa Stubbene saa langt ud paa Efteraaret som muligt, men herved blev man forsinket med Saaningen af Vintersæden, og man kom derved ind paa en Forandring af Trevangsbruget; i Stedet for den oprindelige Sædfølge: Brak, Vinterrug, Byg, kom man til Brak, Byg, Vaarrug, hvad der bidrog til en stærkere Udpinen af Jorden.¹⁾ Saa længe Fællesskabet bestod, kunde der ingen Forandring ske

¹⁾ Chr. Christensen: Sædskiftet før og nu. Cfr. ogsaa t. Ex. Brasch: Venmetofte.

heri, men ikke saa snart var dette ophævet, før hele det gamle Driftssystem blev splittet; Trevangsbrugets Grundpille: den fælles Græsning paa Overdrevene, blev nemlig borttaget, da Overdrevene de fleste Steder blev udskiftet, og i en Mængde Tilfælde blev Stykker af Overdrevene henlagt som Marker til Udflyttergaarde eller til Husmænd. Hver Bonde fik nu sin egen Jord for sig, og da Hoveriet i Almindelighed paa samme Tid var bleven afløst, fik han mere Arbejds-kraft til sin Disposition og tillige større Afgifter at svare, nemlig Hoveripenge og Betaling af Udskiftnings-Omkostninger. For at skaffe Pengene maatte han anvende Arbejds-kraften paa sin Jord, pløje og bearbejde den stærkere og tage de Dele af Overdrevet, der var udskiftet til ham, ind under Dyrkningen. Hans Kornavl tiltog, og da Kornpriserne var høje, voxede hans Velstand og derved hans Lyst og Evne til at gaa videre frem i Retning af Forbedringer. Han anskaffede sig bedre Redskaber, pløjede Jorden to Gange i Stedet for én og forøgede sin Kreaturbesætning. Den Driftsmaade, Bonden først gik over til, var, som man kunde vente, ofte aldeles vild og planløs, hyppig var det en ren Rovdrift med den ene langstraaede Sædart efter den anden uden tilstrækkelig Hvile. Sædvanligvis varede det dog ikke længe, inden Jordens Træthed tvang til at lade en Del af Markerne ligge flere Aar hen med Græs, og da det naturlige Græs blev tyndt, saaede man Kløver og dyrket Græs, og hermed var i Virkeligheden det afgjørende Skridt sket fra de gamle Systemer med permanente Græsgange, til det nyere System, hvor al Jorden dyrkes, men hvor den nogle Aar ligger hen med dyrket Græs (eller Kløver). Noget senere indførtes Brak, og man var dermed kommen til noget, der mer eller mindre lignede det holstenske Kobbølbrug. Paa Sjælland var Hovedgaardene, som før omtalt, allerede forlængst gaaet over til Kobbølbruget, og disses Ejere fik efterhaanden deres Bønder til at følge en lignende Drift, Bønderne her kom altsaa forholdsvis tidlig til en planmæs-

sig, ret tilfredsstillende Driftsmaade. Paa Østkysten af Jylland var den almindelige Driftsmaade i Begyndelsen af dette Aarhundrede en 9—10 Marks Drift uden Helbrak, med Halvdelen af Markerne til Sæd, Halvdelen til Græs. I det sydlige og vestlige Jylland var det endnu 1840 ikke almindeligt hos Bønderne at anvende Brak, og i det vestlige Jylland var det endnu paa den Tid ikke ualmindeligt at tage 7—8 Kornafgrøder umiddelbart efter hinanden og derpaa udlægge Jorden til Hvile i en Række af Aar (o: det gamle Græsmarksbrug). Paa de fynske Bøndergaardegik Driften efter Udskiftningen hyppigst over fra Trevangsbruget til en 6 Marks Drift (3 til Korn og 3 til Græs), Kløver anvendtes ofte men sjældent ordentlig Brak. At Brakken flere Steder indførtes saa sent her i Landet skyldtes maaske til dels den Omstændighed, at der blandt de ledende Landmænd var nogen Tvivl, om man ikke fra Trevangsbruget burde gaa lige til det engelske Vexelbrug. Enkelte Steder forsøgte man ogsaa Vexelbruget i Praxis, men det slog ikke igjennem. Tiden var endnu ikke modnet til et saa intensivt Driftssystem. Det blev mere og mere Græsmarkssystemet eller ogsaa Kobbeldbruget efter holstensk Mønster, der trængte igjennem; det passede bedst for Forholdene, og det kjendte man i Praxis fra Holsten. Hvad der vistnok ogsaa bidrog hertil var, at der i Slutningen af forrige og Begyndelsen af indeværende Aarhundrede kom en stor Mængde holstenske Landmænd hertil, dels som Kjøbere dels som Forpagtere af danske Landejendomme; de gjorde i Almindelighed gode Af-færer og blev Mønstre for danske Landmænd.

Det var et stort Fremskridt, der skete ved Udskiftningen og ved Overgangen til Kobbeldbruget; thi Kornarealet blev større, Jorden fik mere Hvile, der kunde holdes flere Kreaturer, og Kreaturbesætningerne kunde faa en bedre S sammensætning, i det man behøvede færre Heste (da Jorden laa mere samlet og paa Grund af Hoveriets Ophør) og altsaa kunde holde flere Køer. Begtrup anfører en Række

Exempler paa Fremgangen i Kreaturbesætningerne. I det sydlige Jylland havde en sædvanlig Bondegaard før Udskiftningen 4 Heste, 4 à 5 Køer og 4 Stkr. Ungkvæg; men efter Udskiftningen havde den 2-3 Heste, 6-7 Køer, og 5-6 Stkr. Ungkvæg. Fra Aarhus Amt hedder det, at hvor man før Udskiftningen holdt 6-7 Køer, holdt man efter den 10-12 Køer. Og dog var rimeligvis Jylland den Landsdel, hvor man før Udskiftningen var videst fremme med Hornkvægbesætningerne. Paa Falster havde Bønderne i en god velhavende Selvejerby før Udskiftningen paa Gaarde med 6 Tdr. Hartkorn, 8 Heste, 3-4 Køer, 8-10 Faar og 6-8 overfødede Svin. Og Køerne var saa daarlig fodrede, at Bonden kun havde 3-4 Potter Mælk daglig af dem om Sommeren, saa han maatte købe sit Smør. Paa Laaland saa' det lige saa daarlig ud, men efter Udskiftningen blev Køernes Antal fordoblet i Løbet af ganske kort Tid. Paa Sjælland var Tilstanden kun lidet bedre end paa Laaland-Falster, men ogsaa her bragte Udskiftningen paafaldende hurtig en Formindskelse af Hestenes og en Forøgelse af Køernes Antal. Et ret betegnende Udtryk for Kreaturbesætningernes Lidenhed og uheldige sammensætning og for Fattigdommen paa Redskaber før Udskiftningen er et Forslag fra Konferentsraad Bang (fra Aar 1786) angaaende, hvilken Besætning der passende kunde kræves leveret af en Godsejer til en Fæstegaard, det var: For en Gaard paa 3-6 Tdr. Hartkorn: 6 Heste, 2 Køer, 6 Faar, 1 Griseso 1 Plov, 1 Jærnharve. For en Gaard paa 6-9 Tdr. Hartkorn: 8 Heste, 3 Køer, 9 Faar, 1 Griseso, 1 Plov, 1 Jærnharve, 1 Træharve. For en Gaard paa 9-12 Tdr. Hartkorn 12 Heste, 4 Køer, 12 Faar, 2 Grisesøer, 2 Plove, 1 Jærnharve, 2 Træharver.

Medens Køernes Antal blev forøget efter Udskiftningen, blev foruden Hestenes ogsaa Faarenes og Svinenes Antal formindsket, men deres Kvalitet blev forbedret. Et Husdyr, hvis Antal ogsaa blev noget formindsket, var Gaasen, der før i store Flokke havde græsset omkring paa Overdrevene

og fugtige Lavninger. Men Tilbagegangen paa alle disse Punkter blev langt mere end opvejet ved Hornkvægets Forøgelse og ved, at Dyrene blev bedre fodret end før; man kunde gjøre dette, thi man havde under det ny Driftssystem bedre Græs paa de dyrkede Græsmarker end paa de gamle Overdrev og Fælleder, og navnlig havde man nu mere Hø og kunde altsaa vinterfodre bedre, hvorved man fik mere og bedre Gjødning. Iøvrigt blev Tilbøjeligheden til at sultefodre Kvæget om Vinteren længe siddende Bonden i Blodet, og det er først i den sidste Menneskealder, at denne Tendens har tabt sig.

Set fra det praktiske Landbrugs Standpunkt var det Udskiftningen fuldt saa meget som Stavnsbaandets Løsning, der danner Overgangen fra det gamle til det ny. Det var Udskiftningen, der førte Landmanden bort fra det gamle Driftssystem. Det var Udskiftningen, der bidrog mest til, at der indførtes Forbedringer i Jordens Behandling, til at Markerne blev indhegnet, til at ny dyrkede Planter (Kløver, Raps, Kartofler m. fl.) blev indført og til at der anskaffedes ny og bedre Redskaber, til at Kreaturbesætningerne forøgedes og forbedredes og altsaa til, at Jordens Produktions-evne forøgedes. Og de fleste af disse Fremskridt kom meget hurtig efter Udskiftningen, som den umiddelbare Følge af denne. Rent ydre set, var det ogsaa Udskiftningen og den deraf følgende Udflytning, der mest bidrog til at forandre Landets Udseende. Før saa' man tæt sammenbyggede Landsbyer med deres store, hegnsløse Marker og udstrakte Overdrev, hvor store Sværme af løsgaaende Kreaturer, Heste, Køer, Faar, Svin og Gæs forsultne trampede om mellem hverandre for at søge Føde paa den knappe Græsning; men efter Udskiftningen fik Landet snart et Udseende, der ligner Nutidens: Mange smaa indhegnede Marker — især paa Fyn og Laaland-Falster — og de tidligere Overdrev omdannede til dyrkede Marker med Udflyttergaarde og talrige Huse. Ogsaa principielt set danner Udskiftningen et vigtigt Moment i Udvik-

lingen; den er jo Overgangen fra Fortidens Fælles-Ejendom og Fælles-Arbejde til Nutidens individuelle Ejendom og individualistiske Produktion. Naar alligevel Stavnsbaands-Løsningen maa betragtes som det Centrale, som den egentlig afgjørende Overgangsbestemmelse, saa er det fordi dennes ideelle og principielle Betydning rækker ud over det egentlig landbrugs-tekniske Omraade, og fordi det var Stavnsbaands-Løsningen, der med et bestemt Slag satte hele den Bevægelse i Gang, der bl. a. ogsaa førte til Udskiftningen. Uden hin var denne rimeligvis kommen meget langsommere og meget senere. Thi Udskiftningen havde store Vanskeligheder at overvinde. Ikke alene var det en meget kostbar Forandring, men det var tillige en Forandring, som den mest interesserede Part, Bonden, meget ofte ikke syntes om. Det var i Almindelighed Godsejeren, der maatte tage Initiativet og gennemføre Udskiftningen. Man har talrige Beretninger om, hvor nødige Bønderne gik med dertil; de frygtede Udskiftningen dels paa Grund af en uvilkaarlig Vedhængen ved det gamle, dels fordi de frygtede for at faa deres Jord udlagt paa Overdrevene, hvis Produktionsevne de nærrede stor Mistillid til. Oplysende i saa Henseende er det, at det jævnlig var Selvejerne, der sidst blev udskiftet, thi dem kunde Godsejerne jo ikke tvinge, saaledes som de gjorde ved Fæsterne. Et karakteristisk Træk anføres af Begtrup. Han beretter om Falster: „Yderst sjældent er det Tilfældet, at en Gaard sælges i Selvejerbyerne, da Bønderne ikke gjerne ser, at deres Gaarde og Steder komme i fremmedes Eje, dels fordi Stederne gik fra Familien, dels ogsaa af billig Frygt for, at den fremmede ikke skulde holde sig Byens Vedtægter efterrettelig og tvinge dem til Udskiftning. Derfor gives her Byer, hvor Selvejerne, efter Sigende, have forbeholdt sig Forkjøbsret til hinandens Gaarde, t. Ex. Selvejerbyen Virket, som anses for den bedste By paa Landet, naar den blev udskiftet“. Endnu saa sent som i 1819 synes denne Tilbøjelighed til Fællesskab ikke at have tabt sig, og Frdu. af 3dje December 1819 angiver som

et af sine Motiver, „at Udstykning af Jordeiendomme i vort Rige Danmark paa et og andet Sted har bidraget til at indføre nyt Fælledsskab“.

Selvejendoms Udbredelse — Det var ikke alene med Hensyn til Udskiftningen af Fællesskab og Udflytning, at Bønderne jævnlig stillede sig noget uvillige, det samme var Tilfældet overfor flere andre af Landboreformerne, særlig ogsaa overfor Kjøbet af deres Gaarde. Og derover kan man egentlig heller ikke undre sig. Selveiendom var jo i mange af Landets Egne noget næsten ukjendt, maaske havde man ogsaa svage Erindringer om fordums Uret mod Selvejere og om, hvorledes disse vare trængte tilbage til at være Fæstere. Som Fæstere havde Bønderne et Rygstød i Godsejerne, der i trange Tider hjalp dem med Skatterestancerne og med Saasød o. l., det vilde de miste, naar de blev Selvejere, og desuden var de Priser, der forlangtes for Gaardene, ofte, maaske som oftest, saa høje, at de samlede Beløb, de vilde komme til at udrede som Selvejere i Form af Renter og Skatter, var mere, end de hidtil havde udredet som Fæstere. Der maatte derfor ogsaa paa dette Punkt et Stød til for at sætte Sagen i Gang; Initiativet maatte komme ude fra. Her møde vi da atter Stavnbaands-Løsningens og Hoveri-Afløsningens Indvirkning. Paa Grund af dem blev nemlig Godsejeren interesseret i at sælge Godset; han havde mistet den tidligere Hoveriindtægt af det og maatte nu se at faa en Pengeindtægt i Stedet; men den letteste og simpleste Maade at faa dette paa var at sælge Bøndergaardene. Godsejeren var desuden ofte bleven misfornøjet med det hele Godsforhold, efter at han havde mistet Magten over Bønderne. Og mange frygtede vel ogsaa for, at Regeringen var inde paa et Skraaplan, der kunde føre til allehaande revolutionære Foranstaltninger; det var jo den franske Revolutions Tid, og dens Ideer fandt paa adskillige Hold en ret gunstig Jordbund herhjemme. Man ønskede derfor snarest mulig at skille sig af med Godset, og da Regeringen stillede sig

imødekommende og tillod Hovedgaardene at bortsælge Godset uden at tabe deres Skatteprivilegium, blev en Mængde Godsejere nu ivrige efter at sælge, og selv om Bønderne var utilbøjelige til at købe, havde Godsejerne Midler nok til at faa dem dertil. Det var vel kun de færreste, der anvendte saa skrappe Midler, som de, der blev anvendte af „Herregaardsslagtere“ i Hjørring Amt, nemlig: a) „Nøie Paaseenhed af Hoveriet efter Foreningen, sædvanligen er aldrig det fulde Hoveri forlangt af Spand og Gangdage. b) Tiendens Ydelse in natura strængt taget c) Ingen Eftergivenhed i Landgilden. Paa fattige Godser har den ei været krævet, men kun været at ansee som en Trusel. d) Intet Haab om Assistance i Tilfælde af Trang med de kongelige Skatter, ingen Hjælp til Fødekor, Besætning m. v. e) Intet Haab om, at Børnene kunde faa Gaarden i Fæste ved Afgang. f) Stræng Paapassenhed med Tørveskjær etc. g) Inddrivning af Restancer“. — I de fleste Tilfælde var vel mildere Foranstaltninger i lignende Retning eller blotte Forestillinger af Godsejerne tilstrækkelige til at faa Bonden til at købe, og især lidt længere hen, da Bonden havde Exempler for Øje paa, hvorledes de, der tidligere havde købt, var komne til Velstand, gik det lettere med Salget af Gaardene, selv til forholdsvis høje Priser. Denne Overgang til Selvejendom gik meget hurtig for sig indtil 1807. Derefter gik det noget langsommere, da der begyndte at vise sig Pengemangel, og de usikre Forhold rimeligvis ogsaa gjorde Godsejerne mindre tilbøjelige til at sælge, men endnu til omtrent 1818 gik en stor Mængde Bøndergaarde over til Selvejendom; fra den Tid af gik det kun smaat med Selvejendoms Udbredelse, og man har endog Exempler paa den modsatte Bevægelse, at Selvejere atter blev Fæstere. I Aaret 1835 var der 41,695 Selvejer- og Arvefæstegaarde med 177,000 Tdr. Hartkorn, og kun 24,795 Fæstegaarde med 137,410 Tdr. Hartkorn, og da man véd, at før 1784 var der forholdsvis faa Selvejergaarde (af hvilke endda de fleste af ny Dato, idet de var fremkomne ved

Domænesalgene efter 1764), og at fra 1818 til 1835 blev forholdsvis faa Bønder Selvejere, kan man af den anførte Opgjørelse fra 1835 se, at Overgangen fra Fæste til Selvejendom maa være foregaaet med stor Fart i Tidsrummet 1784—1818. Det var i Jylland, at Selvejendom udbredte sig stærkest, og i det vestlige Jylland var i 1835 kun nogle faa Procent af Jorden i Fæste. I det østlige og nordlige Jylland var $\frac{1}{5}$ à $\frac{2}{5}$ i Fæste. Paa Øerne var over Halvdelen af Bondejorden i Fæste.

— Det er i det foregaaende paavist, hvorledes Stavnsbaandet var det, der holdt det gamle Landbosystem sammen og bidrog til, at dette droges ud til énsidig Fordel for Godsejerne, hvad i sidste Instans var skadelig for alle Parter. Og hvorledes dernæst, da Stavnsbaandet faldt, det hele System dermed løsnedes og faldt fra hinanden, hvorledes Leddene faldt ud fra Sammenhængen, og det ene trak det andet med sig. Ved Stavnsbaandet mistede Herremanden sin Magt over Bonden, dermed mistede Hoveriet sin tidligere Karakter, og Herremanden blev nu tilbøjelig til at afløse eller formindske Hoveriet. Da Hoveriet reduceredes, mistede Herremanden sin væsentligste Indtægt af Bøndergodset, han maatte gjøre sig det indbringende paa anden Maade, og dette kunde kun ske, naar der indførtes Reforme paa det; for at saadanne kunde gennemføres, maatte først og fremmest Jorderne udskiftes; med Udskiftningen fulgte Indhegning og andre Forbedringer, og Salget til Selvejendom lettedes. Paa denne Maade fulgte Reformerne som Lød i en Kjæde, og det var, som det vil ses, Stavnsbaands-Løsningen, der var Udgangspunktet. Dermed være det dog ingenlunde sagt, at ikke ogsaa den øvrige Regeringsvirksomhed for at fremme denne Udvikling havde sin store Betydning, den fremmede og lettede Bevægelsen i høj Grad; men det var med Stavnsbaands-Løsningen, at Knuden blev overhugget, og Optrævlingen af den gamle Landboordning begyndte.

VII.

Hvorvidt opfyldte nu Stavnsbaands-Løsningen og de dertil sig sluttende Reformers af Landbosystemets de Forventninger, man havde næret? Bragte de Landbrugets Udbytte til at voxe, forøgede de Landets Velstand og Statens Styrke, førte de med sig lykkeligere sociale Forhold?

Der kan strax svares herpaa, at der i den nærmeste Tid efter Reformerne kom store økonomiske Fremskridt i Landbruget, som fra dette udbredte sig over det hele Samfund, og at der samtidig dermed foregik store sociale Forandringer. Om og i hvilket Omfang disse Fremskridt og Forandringer skyldes Landboreformerne, er derimod tvivlsomt, thi sammen med dem virkede en anden Faktor, nemlig en yderligere Opgang i Konjunkturerne for Landbruget. Det vil da være rigtigt, forinden vi skride til en Undersøgelse af Fremskridtets Størrelse, at forudskikke nogle Bemærkninger om, hvilken Andel i Fremskridtet enhver af de to virkende Faktorer — Reformerne og Konjunkturerne — maa antages at have haft.

Jeg har allerede tidligere omtalt, hvorledes der efter Tilbagegangen i Priserne paa vore Landbrugsprodukter i den første Tredjedel af forrige Aarhundrede, begyndte en Fremgang, der fra først af skyldtes Regeringens Toldforanstaltninger, men senere stod i Forbindelse med en almindelig Opgang paa Verdensmarkedet. Og netop paa den Tid, da Landboreformerne gennemførtes, blev denne Opgang stærkere, rimeligvis forceret ved de næsten uafbrudte Krige under den franske Revolution og senere i Napoleonstiden. Krigene hængte det fredelige Landbrugsarbejde og forøgede Efterspørgselen efter dettes Produkter, disses Pris gik derfor stærkt opad. Tidligere er anført en Række Tal, der vise Prisstigningen før Reformerne, de skulle her føres frem til den nærmeste Tid efter.

Gjennemsnittsprisen paa:

	Rug	Byg	Havre
	pr. Td.	pr. Td.	pr. Td.
i Tiaaret 1731—40.....	6,20 Kr.	4,75 Kr.	2,47 Kr.
— 1741—50.....	7,00 —	4,62 —	2,70 —
— 1751—60.....	7,14 —	5,22 —	3,41 —
— 1761—70.....	9,04 —	6,02 —	3,45 —
— 1771—80	8,87 —	5,87 —	3,66 —
— 1781—90.....	9,76 —	7,66 —	4,89 —
— 1791—1800	11,33 —	7,72 —	5,31 —
— 1801—1809.....	16,85 —	9,66 —	6,54 —

Gjennemsnittsprisen paa:

	Oxekjød	Flæsk	Smør
	pr. Pd.	pr. Pd.	pr. Pd.
i Tiaaret 1735—44.....	17 Øre	13,0 Øre	17,2 Øre
— 1745—54.....	19 —	14,6 —	22,5 —
— 1755—64.....	19 —	19,0 —	23,4 —
— 1765—74.....	22 —	20,6 —	25,8 —
— 1775—84.....	19 —	19,6 —	26,5 —
— 1785—94.....	19 —	22,3 —	27,7 —
— 1795—1804.....	27 —	30,3 —	37,7 —

Længere end til nogle faa Aar ind i det 19de Aarhundrede kan Priserne ikke angives med nogenlunde Sikkerhed, thi saa begyndte Seddelkursen at stige saa stærkt og med en saa uregelmæssig Bevægelse, at man ikke kan udfinde de virkelige Sølvværdier for Varerne.

Et Blik paa disse Talrækker vil hurtig vise, at der var en overordentlig Opgang i Prisen paa Landbrugsprodukter paa den Tid, da Landboreformerne blev gennemførte. Nu er det vel muligt, at en Del af denne Prisstigning, set fra et theoretisk Standpunkt, kun var nominel, i det den var en Følge af en almindelig Dalen af Pengenes Værdi, men i alt Fald en Del af Prisstigningen var en reel Værdistigning af Landprodukterne. Og selv den Del, der maaske kun bestod i en Forandring af Pengenes Værdi, maatte

under de daværende Forhold blive til Gavn for Landmændene og særlig for Bønderne; thi de fleste af Bøndernes Udgifter var faste eller dog kun langsomt foranderlige, de voxede derfor ikke ret meget ved den almindelige Prisstigning, medens denne derimod fuldt ud kom Bønderne til gode ved Salget af deres Produkter. Landprodukternes stærke Prisstigning i Reformperioden fik derfor en stor Betydning.

Prisstigningen udøvede en dobbelt Indvirkning paa Landbruget og dets Fremskridt. Den bevirkede først, at Landprodukternes Værdi steg, at Landmanden fik flere Penge ind for de samme Varer; men dernæst bevirkede Prisstigningen tillige, at Reformen og Forbedringer i Landboforholdene og i Landbedriften blev lettere at gennemføre, og at Produktionen, Mængden og Kvaliteten af de frembragte Produkter, derved ogsaa gik frem. Man kan paa-vise dette ved de fleste af Landboreformerne.

Udskiftningen og Driftsforandringen t. Ex. Tilsyneladende var det Udskiftningen, der bevirkede, at Bønderne i Aarhundredets Slutning gik over fra Trevangsbruget til Koppelbruget, men i Virkeligheden var det lige saa meget de opadgaaende Konjunkturer, der bevirkede dette. Med Priser som de, der havde været de gjældende i Frederik den 4des og Kristian den 6tes Tid, kunde, i al Fald i de fleste Egne af Landet, kun den Drift betale sig, der anvendte de mindst mulige Omkostninger, og det maatte være Driftssystemerne med de store permanente Græsgange, Alsædsbruget og Trevangsbruget. Havde man den Gang udskiftet Bondejorden af Fællesskabet, er det højst usandsynligt, at det vilde have ledet til nogen Forandring i Driftssystemet. Man kan bl. a. se det deraf, at Hovedgaardene, der de fleste Steder i Landet forlængst var gaaet ud af Fællesskabet, dog først ved Aarhundredets Midte forlod de gamle Driftsformer. Man kunde næsten fristes til at stille Sagen omvendt og sige, at det var den Omstændighed, at

de nye Driftsformer, var bleven tidssvarende, der bevirkede, at Udskiftningen blev ønskelig og derfor maatte tvinge sig igjennem.

Noget lignende gjælder om de andre Landboreformer. Tiendens Opkrævning in natura t. Ex. Under et Landbrug, der er stillestaaende paa et lavt Udviklingstrin, er en Brutto-Afgift af Afgrøden, som Tienden jo var, ikke mere uhensigtsmæssig end en fast Netto-Afgift; den frembyder endogsaa visse Fordele, fordi den lempet sig efter de enkelte Aars stærkt vexlende Udbytte. Det er egentlig først, naar der kommer Bevægelse og Fremgang i Landbruget, at Naturaltiendens største Ulemper vise sig, idet den da voxer proportionalt med Brutto-Udbyttet, men progressivt i Forhold til Netto-Udbyttet og dermed bliver en Hindring for Fremgang.

Hoveriets Afløsning og Udbredelsen af Selvejendom blev ligeledes fremhjulpen af, ja, var i mangfoldige Tilfælde ligefrem betinget af de stigende Priser. Forudsætningen for, at Bønderne med nogenlunde Lethed kunde udrede Hoveripenge, var nemlig, at deres Pengeindtægter forøgedes, og det kunde vanskelig finde Sted uden i opadgaaende Tider, naar Konjunkturerne opfordrede Bonden til at udvide og forbedre sin Drift, og gjorde det mulig at afsætte et større Udbytte til gode Priser. Det samme gjaldt endnu mere om Bondens Kjøb af sin Gaard. Kjøbet blev ham i høj Grad lettet baade ved det større Udbytte, han fik af Jorden, og endnu mere derved, at han paa Grund af de opadgaaende Konjunkturer kunde bortsælge Parceller af sin Gaard til høje Priser og derved indvinde en Del af Kjøbesummen og faa Penge til Driftens Forbedring.

Ret betegnende for Prisstigningens Indflydelse paa Reformerne er det ogsaa, at da Priserne senere blev nedadgaaende, saa standsede Landboreformerne; Bønderne hørte op med at købe deres Gaarde, og man saå endog undertiden den modsatte Bevægelse, at de Bønder, der var bleven

Selvejere, søgte om atter at blive Fæstere, det var f. Ex. Tilfældet med Bønderne paa Godset Hvededahl og i Vaalse paa Falster; de havde i Aaret 1816 faaet Skjøde paa deres Steder, men kort efter begyndte Produktpriserne at synke, og i Aaret 1824 maatte Bønderne derfor gaa tilbage til at blive Fæstere. Afløsningen af Naturaltienden standsede ligeledes, og Kornskatten, der i 1791 var bleven omsat til Penge, blev atter i de nedadgaaende Tider i Tyverne forandret til en Kornafgift o. s. v. Det er sandt, at denne Reaktion for en Del skyldtes en Svingning i Regeringens Politik, men Hovedaarsagen var utvivlsomt Konjunkturernes Nedadgaaen.

Det er jo ogsaa en bekjendt Sag, at Fremgangen i Landbruget og Reformerne af Landbo-Institutionerne begyndte ved privat Initiativ paa en Mængde Godser længe forinden Regeringen forandrede Landblovlovgivningen. Jeg skal saaledes blot minde om Landboreformerne, særlig Hoveri-Afløsningen, paa Hørsholm Gods, paa Bernstorffs Gods, paa Breninge-Gaard, Astrup-Gaard, Bistrup Gods, Stamhuset Selsø, Gjorslev Gods, Erikstrup og Søholm, Universitetets og Kommunitetets Gods, Grevskaberne Samsø og Skakkenborg, Frydendal Gods m. fl., hvilke alle foregik under Frederik den 5tes og Begyndelsen af Kristian den 7des Regeringstid. Det var Tidsaandens humane og patriotiske Fremskridtsideer, der havde grebet disse Godsers Ejere; men havde ikke Konjunkturerne været saadanne, at de støttede Reformerne, var disse neppe bleven gennemførte i ret stort Omfang.

Det er altsaa ikke blot saå, at den Fremgang, der fandt Sted i Landbruget efter 1788, skyldes baade Reformerne og Prisstigningen; men det er tillige saå, at selve Reformernes lykkelige Gjennemførelse for en meget stor Del skyldes de stigende Priser paa Landprodukter. Der herskede et Vexelforhold mellem de to Momenter. De høje Priser lettede Gjennemførelsen af Landboreformerne, men Landboreformerne gjorde det omvendt atter mulig for Landmændene

at udnytte de gode Konjunkturer, som Prisstigningen medførte. Hoveriets Ophævelse og Udskiftningen m. m. befordredes af Konjunkturerne; men var Hoveriet ikke bleven ophævet, og Jorden ikke udkiftet m. m., havde det næppe været muligt for Bønderne i noget synderligt Omfang at benytte de Chancer for Fremskridt, som Konjunkturerne frembød.

I omtrent den første Menneskealder efter Landboreformernes Begyndelse, var der rask Fremgang i vort Landbrug, men man kan ikke udskille, hvad der af denne skyldes Reformerne, og hvad der skyldes de stigende Konjunkturer, de to Momenters Indflydelser er uløselig sammenfiltrede. Men omtrent fra Aaret 1818 forandrer Stillingen sig, nu vende Konjunkturerne den modsatte Vei. Priserne begynde at synke, og fra denne Tid af er det altsaa Landboreformerne alene, der maa holde Landbruget oppe. Det er altsaa først i denne anden Periode, i den Menneskealder, der fulgte efter 1818, at man kan se Reformernes Betydning udskilt for sig. Der er tillige en anden Grund til, at man først da kan vente at mærke den fulde Virkning af Landboreformerne, det er, at Reformernes væsentligste Betydning for Nationens Økonomi var den, der fremkom derved, at Bondestandens moralske og intellektuelle Niveau blev højnet. Landboreformerne virkede ganske vist ogsaa umiddelbart til at ophjælpe Landbruget, det gjælder saaledes især om Udskiftningen og om Hoveri-Afløsningen, men endnu større var vistnok den middelbare, den indirekte Indflydelse, der fremkom gjennem Reformernes opdragende Indvirkning paa Bondestandens og paa Befolkningen som Helhed. Det er imidlertid indlysende, at denne indirekte Virkning først kunde vise sig sent. En Slægt af forkuede trælbundne Bønder bliver ikke paa én Gang forandret, fordi den blotte Frihedserklæring udstedes, der maa en hel ny Generation til for at se Virkningen heraf give sig Udslag i Landbedriften. Og hvad t. Ex. Hoveriet angaar, da

kunde en af dennes værste Ulemper, at Bonden vænnede sig til at arbejde trægt, og at Husbonden ødslede med Arbejdskraften, først sent forsvinde; man har endog ment at spore Hoveriets Eftervirkninger i Landmandens Arbejdsmaade mere end et halvt Aarhundrede efter dettes Afløsning.

Den fulde Virkning af de store Landboreformer i forrige Aarhundrede kan altsaa først ses ved at gaa langt ned imod vor Tid, ja, maaske lige til Nutiden. I andet Bind af dette Skrift skal der gives nogle Data til Belysning af denne Sag; i dette Bind skal man indskrænke sig til at betragte den nærmeste Tid, den første Menneskealders Tid, efter Landboreformerne. Det er nærmest Tiden fra 1781 til 1807, der vil blive omtalt, men nu og da vil det være nødvendigt at se ud over et lidt længere Tidsrum.

Vi vil først betragte den materielle Fremgang i Landbrugs-Produktionen og derefter se paa de sociale Virkninger.

Landets Kornproduktion forøgedes betydeligt i den nærmeste Tid efter 1788 og den forøgedes, baade fordi det dyrkede Areal udvidedes, og fordi der avledes flere Fold paa det samme Areal.

Hvor meget det dyrkede Areal udvidedes, kan ikke angives med bestemte Tal, men betydelig maa Udvidelsen have været, thi under Trevangssystemet maa i Følge Systemets Natur en stor Del af Arealet ligge hen som Græsgang, og man véd af forskellige Udtalelser fra Datiden, at disse Græsgange efter Udskiftningen meget hurtig blev opdyrket. Begtrup gaar saaledes i sine Beregninger om Kornudbyttet i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede uden videre ud fra, at Overdrevene da var helt opdyrkede og om Sjælland siges det t. Ex., at „ved Fællesskabets Ophævelse er næsten alle Overdrev og hidtil udyrkede Jorder tagne til Brug enten til Agerland eller til Skovs Opelskning“. Mandix udtaler ligeledes i sit Skrift „Danmarks Tilstand

for omtrent 60 Aar siden“ Kbhvn. 1830, at Overdrevene paa hans Tid saa godt som helt var opdyrkede, og det kan sikkert antages, at i den daarlige Tid i 20erne fandt der ingen Opdyrkning af Betydning Sted, saa at denne altsaa maa have fundet Sted i den nærmeste Tid efter Reformerne. Med denne Udtalelse af Mandix stemmer det ogsaa, at i Aaret 1837 regnedes det, at kun 1% af Landets dyrkbare Areal endnu laa i Fællesskab.

At de Fold, der avledes af Jorden, forøgedes adskiligt, kan man ligeledes se; men ogsaa her er det vanskeligt at opstille bestemte Tal, da Foldene jo var saa højest forskellige paa de enkelte Jorder og desuden varierer fra Aar til Aar. De bedste og fyldigste Oplysninger om Foldene har man fra Sjælland. I Ministeriernes Arkiv findes Høstberetninger fra et større Antal sjællandske Godser, og ved at gennemse disse, faar man et sikkert Indtryk af, at Foldene fra 1788 og indtil en halv Snes Aar ind i det 19de Aarhundrede — for den følgende Tid standse disse Oplysninger — er i Stigen; men da det ikke hvert Aar er de samme Godser, der anføres, kan Stigningen ikke angives i bestemte Tal; ved en almindelig Betragtning har jeg faaet det Indtryk, at den kan anslaaes til 1 à 2 Fold. For Tiden omkring Aaret 1802 regner Begtrup, at Gjennemsnitsudbyttet paa Sjælland var 5 Fold paa Bøndergodset, 7 Fold paa Herregaarde, Præstegaarde, Selvejer-Bøndergaarde og Kjøbstadsjorder. Det er ligeledes omtrent 1 Fold mere, end hvad der regnedes 20 Aar tidligere, og dette Resultat stemmer altsaa med det Indtryk, man faar af de officielle Høstberetninger.

For Fyn regner Begtrup, at Foldene lidt efter Aarhundredets Begyndelse var i jævne Aaringer:

	Rug	Byg	Havre
i de gode Kornegne.....	6 Fold	7—8 Fold	7 Fold
i de middelmaadige.....	5 —	6 —	6 —
i de sletteste	4 —	5 —	5 —

Det er Foldene paa Bondejord og, saavidt man kan se, beregnet som Udbytte pr. Td. Land og ikke som Fold efter Udsæd, hvad der gjør nogen Forskjel, da Udsæden sædvanlig var lidt over en Tønde pr. Tønde Land.

Det vil ses, at det anførte Foldudbytte for Fyn er lidt højere end for Sjælland; men et andet Sted regner Begtrup, at Fæstebondejorden vel giver ca. $\frac{1}{2}$ Fold mere paa Fyn end paa Sjælland, men at Hovedgaardene og Selvejergaardene paa Sjælland til Gjengjæld skulde give flere Fold end paa Fyn, og ved Beregningen af Tiendeudbyttet paa Fyn sætter han dette lig med Tienden paa Sjælland. Der synes altsaa ikke ved den Tid at have været synderlig Forskjel paa Foldudbyttet paa Sjælland og paa Fyn. En Menneskealder tidligere stod det fynske Landbrug, især Bondebruget, utvivlsomt højere end det sjællandske, men der er adskilligt, der tyder paa, at Fremgangen i den følgende Tid, efter Udskiftningen, var stærkest paa Sjælland, og at de sjællandske Hovedgaarde og Selvejer-Bøndergaarde kom foran de fynske. Fyns lettere Jorder havde et Forspring under den meget extensive, gamle Driftsform, men da Jordens Bearbejdelse blev bedre, og man begyndte at afgrøfte Markerne, blev de svære Lerjorder paa Sjælland og Laaland-Falster mere frugtbare end de fynske Jorder. Hoveriet havde ikke taget i den Grad Overhaand paa Fyn, og dets Afløsning var derfor heller ikke af saa afgjørende Betydning der som paa Sjælland. Fremgangen i Landbruget kom tidligere og jævner paa Fyn, og der var næppe en saa brat Overgang mellem Tiden før og efter Reformerne som paa Sjælland. Disse Bemærkninger om Fyn finde ogsaa Anvendelse paa største Delen af Jylland; ogsaa her var Landbrugets Fremgang temmelig jevn. Begtrup anfører for mange jyske Gaarde Rækker af Foldudbytte fra Aar til Aar i hele Reformtiden, men Forøgelsen i Foldene er intet Sted stærkt fremtrædende. Foldene i Jylland var iøvrigt naturligvis lavere end paa Øerne, Begtrup sætter dem til i

Gjennemsnit 4 Fold. Det gik rimeligvis i denne Fremgangens Tid paa en lignende Maade, som det i sin Tid, før Reformerne, var gaaet med Opfattelsen af Bondens Tilstand omkring i Landet, at de sjællandske Tilstande kom til for stærkt at indvirke paa den almindelige Opfattelse blandt de ledende Mænd, og at man ved at se paa den overmaade stærke Fremgang i Sjælland kom til at overvurdere Fremgangen i hele Landet noget¹⁾.

Selv om man imidlertid slaar noget af paa de højstømte Meninger om Fremskridtets Størrelse, saa er det dog utvivlsomt, at dette var overraskende stort.

Om Størrelsen af Kornproduktionen i Danmark blev der i Aaret 1771 indhentet Oplysninger af Rentekamret, og efter dem skulde Landets samlede Kornproduktion i et almindeligt Aar kun udgjøre 3,1 Mill. Tdr. Korn, og da Kornproduktionen, som vi neden for skulle se, ved Begyndelsen af vort Aarhundrede anslaaes til ca. 9 Mill. Tdr., skulde altsaa Produktionen i de 30 Aar i Mellemtiden være voxet til næsten det 3dobbelte. Dette er dog lidet troligt, og det kan ikke harmonere med de andre Oplysninger, man har om Fremgangens Størrelse. Men Sagen er den, at Kornproduktionen i 1771 efter al Sandsynlighed blev ansat meget for lavt, rimeligvis, som Olufsen siger, „fordi Rentekamret spurgte, og Landmanden svarede“. Man frygtede for, at Opgivelserne om Høstudbyttet skulde blive benyttet til Skatteansættelse, og angav for lavt. At et gennemsnitligt Høstudbytte af 3,1 Mill. Tdr. er for lavt, kan allerede ses deraf, at den aarlige Udsæd maa ansættes til mindst 1 Mill. Tdr. og Overskudsudførselen var ca. 300,000 Tdr.; der vilde altsaa kun blive 1,8 Mill. Tdr. tilbage til at brødføde Befolkningen og

¹⁾ Om Begtrup tør det dog antages, at han nøje kjendte Tilstanden i alle Landets Egne; thi i en Række af Aar berejste han Landet for at lære Landbrugets Tilstand at kjende, og han indsamlede talrige statistiske Oplysninger rundt omkring fra, ligesom han har haft Adgang til at benytte den officielle Statistik, der laa gjemt omkring i Regeringskontorerne.

til Kreaturfoder, men det er utvivlsomt altfor lidt. Forbruget maa have været mindst 1 Mill. Tdr. større.

Man har ogsaa en anden Angivelse af Høstudbyttets Størrelse, nemlig en Kalkule af Pontoppidan i hans „Økonomiske Balance“. Her anslaaes Danmarks og Slesvigs Kornproduktion ved Aarhundredets Midte til noget over $8\frac{1}{3}$ Mill. Tdr. Dette er imidlertid, hvad allerede er paavist af Prof. L. Holst¹⁾, for højt anslaaet, og Holst mener, at Høstudbyttet i det højeste har beløbet sig til hen imod 7 Mill. Tdr., hvoraf da omtrent $5\frac{1}{4}$ Mill. Tdr. vilde være Danmarks Part. Men selv dette turde være for højt. Efter de Oplysninger, jeg har kunnet tilvejebringe om Foldudbyttet i Forening med de af Pontoppidan²⁾ og Holst anførte Data, tror jeg ikke, at man kan sætte Høstudbyttet for Danmark i Midten af forrige Aarhundrede til mere end $4\frac{1}{2}$ Mill. Tdr. aarlig. I ethvert Fald er den officielle Angivelse, 3,1 Mill. Tdr., for lav og Pontoppidans reviderede Kalkule, ca. $5\frac{1}{2}$ Mill. Tdr. (efter 7 Mill. Tdr. for Kongeriget i Forening med Slesvig) for høj, det rette ligger mellem 3,1 og 5,25.

Paa Stavnsbaands-Løsningens Tid foretog Niels Morville, der da forestod Landmaalingen og aabenbart var en sagkyndig Mand, nogle Beregninger over Kornarealernes Størrelse, efter Videnskabernes Selskabs Originalkort, og han beregnede derefter Kornproduktionens Størrelse, i det han gik ud fra et Gjennemsnitsfold af 5. Resultaterne er trykte i Videnskabernes Selskabs Skrifter, Ny Samling, 2det Bd,

¹⁾ Tidsskrift for Landøkonomi. 1866.

²⁾ Pontoppidans Angivelse af Udsædens Størrelse til lidt over 1 Mill. Tdr. Korn er efter al Sandsynlighed ingenlunde for høj. Han kom til dette Resultat efter Samraad med de erfarneste Landmænd, og da Udsæden nu for Tiden er henimod $2\frac{1}{2}$ Mill. Tdr., uagtet der nu saas tyndere end forhen, og uagtet Kornarealerne udgjøre en mindre Del af det dyrkede Areal end i ældre Tid, saa er det sikkert meget moderat at sætte Udsæden til lidt over 1 Mill. Tdr. i Midten af forrige Aarhundrede.

4de Bd. og 5te Bd., og er for Sjællands Vedkommende fra 1783, for Fyns Vedkommende rimeligvis fra 1792 og 1793, og fra den Del af Jylland, som Beregningen omfatter, lidt senere. Disse Beregninger har imidlertid den Mangel, at Morville ikke beregner, hvor stor Kornproduktionen virkelig var paa hans Tid, men hvor stor den vilde være, hvis alle Jorder, der egnede sig til Dyrkning, ogsaa kom under Ploven, og hvad de vilde indbringe „efter den rigtige landøkonomiske Dyrkningsmaade“. Morvilles Beregninger vise altsaa nærmest, hvor stor Kornproduktionen vilde blive, naar de Landbo-reformer, der stod paa Dagsordenen, var bleven gennemførte, og da man fra selve dette Tidspunkt har andre, langt bedre Oplysninger, der bl. a. ogsaa optager Morvilles Beregninger, saa har disse, hvad Kornproduktionen angaar, ikke længere nogen selvstændig Interesse.

Om Høstudbyttets Størrelse i de første Aar af indeværende Aarhundrede findes der en Kalkule af Begtrup (i hans Skrift om Agerdyrkningens Tilstand), der gjør Indtryk af at være ret paalidelig. Han beregner Kornproduktionen til følgende Størrelse:

Sjællands Kornproduktion efter én Beregningsmaade
2,803,275 Tdr. Korn

og efter en anden Beregningsmaade — efter Tienden —
til 2,628,071 Tdr.

Fyns Kornproduktion ansætter han til 1,296,652 Tdr.

Langelands til..... 125,976 —

Ærøs til..... 34,785 —

Tilsammen de fynske Øgrupper 1,457,413 Tdr.

Efter en anden Beregningsmaade — efter Tienden — kommer Begtrup til et lidt lavere Resultat nemlig til 1,200,000 Tdr. for Fyn og Langeland, altsaa godt og vel 200,000, Tdr. mindre end efter den første Beregning.

Jyllands Kornproduktion ansætter Begtrup til 3,882,000 Tdr., men Beregningen er meget summarisk.

Kornproduktionen paa Laaland, Falster og Bornholm har Begtrup ikke beregnet, men han meddeler dog saadanne Data herom, at den tilnærmelsesvis kan ansættes til hen imod 1 Mill. Tdr.¹⁾

Danmarks samlede Kornproduktion i de første Aar af indeværende Aarhundrede kan altsaa efter Begtrups Oplysninger ansættes efter den højere Beregning til 9,1 Mill. Td. efter den lavere Beregning til 8,7 Mill. Td. Ansætter man Danmarks Kornproduktion ved Aarhundredets Midte til ca. 4½ Mill. Tdr. skulde den altsaa i de mellemliggende 40 à 50 Aar være bleven omtrent fordoblet. Fremgangen i Kornproduktionen vedblev ogsaa i de følgende Aar, og ved Aar 1819 kan den efter en Beregning af Olufsen, der er korrigeret af Holst, ansættes til omtrent 10 Mill. Tdr.

Et Bidrag til Belysning af Agerbrugets Fremskridt har man ogsaa i Udførselens Tilvæxt.

Overskudsudførselen af Korn og Kornvarer fra Danmark og Hertugdømmerne var:

i Tidsrummet	1730—40	201,828 Tdr.
—	1763—71	335,296 —
—	1775—84	645,892 —
—	²⁾ (1796—98)	911,000) —
—	1820—29	1,857,000 —

¹⁾ Begtrups Beregninger ere eftergaaede af L. Holst i den oven for citerede Afhandling i Tidsskrift for Landøkonomi, og det er deri rigtig paavist, at det for Jyllands Vedkommende skyldes en blot Regnefejl, naar B. angiver Jyllands Kornproduktion til 4,002,000 Tdr. i Stedet for til 3,882,000 Tdr. Derimod har Holst overset, at B.s Beregning for Øerne er foretaget paa en anden Maade end for Jylland, og at medens Udsæden er medtaget for Jylland, er den udeladt for Øerne, de Angivelser, Holst har for Øerne, maa derfor forhøjes med Udsædens Beløb, hvilket heldigvis kjendes.

²⁾ Oplysningerne for Aarene 1796—98 er beregnede af Olufsen. Der har med Hensyn til disse sidste været megen Tvivl, og baade Nathansen og Holst har givet forskjellige Forklaringer, hvorefter Olufsen skal have regnet Udførselen for høj. Ved at gennemgaa

Udførselen er altsaa i de 90 Aar fra 1730—40 til 1820—29 bleven 9 Gange saa stor, og i de første 40 Aar efter Reformperioden fra 1775—84 til 1820—29 bleven næsten 3 dobet. Det er en meget anselig Forøgelse, og dog er det mindre, end man skulde have ventet efter de oven for anførte Tal for den indenlandske Kornproduktions Forøgelse; men det maa erindres, at Udførselen omhandler Kongeriget i Forening med Hertugdømmerne, medens Kornproduktionen kun anføres for Kongeriget alene. Dertil kommer, at det indenlandske Forbrug af Korn i dette Tidsrum var i overordentlig stærk Tilvæxt, baade paa Grund af Folkemængdens Tilvæxt og paa Grund af den større Velstand, der forøgede Forbrugsevnen; det er Forhold, som jeg senere hen skal komme tilbage til.

Om Udførselen af Kreaturer og Kreaturprodukter har man ikke saa fyldige Oplysninger som for Udførselen af Korn, men nogle kunne dog anføres.

I 1763—71 var Overskudsudførselen fra Kongeriget og Hertugdømmerne af:

Heste.....	4,280	Stkr.	aarlig
Øxne.....	20,000	—	—
Svin.....	19,000	—	—
Faar og Lam.....	22,000	—	—
Flæsk.....	900	Skpd.	—

Af Smør udførtes der kun nogle faa Hundrede Tønder til Udlandet (616 Tdr.), foruden hvad der gik til Norge, hvilket ogsaa synes at have været ubetydeligt.

For de følgende 60 Aar haves kun faa og spredte Oplysninger, men for 1820 begyndte den officielle Statistik,

Olufsens efterladte Papirer i Ministeriernes Arkiv er jeg dog bleven tvivlende om Angivelsen ikke alligevel er nogenlunde rigtig, jeg har derfor anført den i Parantes. Angivelserne for Tidsrummet 1820—29 er officielle.

og i Følge denne var Overskudsudførselen i Tidsrummet 1818—25:

af Heste	3000 Stkr. aarlig	
af Øxne	16,000	—
af Svin	17,000	—

Det er altsaa en Tilbagegang paa alle tre Punkter. Men til Gjengjæld var Udførselen af Smør nu kommen saaledes op, at den beløb sig til ikke mindre end 48,000 Tdr., hvilket mere end opveier Tilbagegangen i Udførselen af levende Kreaturer. Kreaturholdet i Landet var ikke gaaet tilbage, tvært imod, men der var foregaaet en Overgang fra Kjødproduktion til Mejeri, en Overgang, som allerede var begyndt i Midten af forrige Aarhundrede, og som nu her ses at give sig et kraftigt Udtryk i Udførselen.

Forandringen i Kreaturbestanden kan ogsaa delvis ses af direkte Oplysninger om Kreaturbesætningernes Størrelse.

I Aaret 1774 foretoges der en Tælling af Hornkvæget i Anledning af, at man tænkte paa at oprette en Assurancekasse mod Tab ved Kvægsyge, og efter denne Tælling skulde der findes i Danmark:

af Kvier 1—3 Aar.....	89,199 Stkr.
af Køer over 3 Aar	246,039 —
af Stude 1—3 Aar.....	44,449 —
af Stude over 3 Aar.....	34,802 —

Tilsammen 414,489 Stkr.

Ved Begyndelsen af indeværende Aarhundrede regnede Begtrup, at der paa Sjælland fandtes 120,000 Stkr. fuldvoxent Hornkvæg, paa Fyn 81,000 Stkr. og i Jylland 326,000, det er tilsammen 527,000 Stkr. Hornkvæg mod 280,000 Stkr. i 1774, og i det første Tal er endda ikke medtaget Hornkvægbesætningen paa Laaland-Falster og Bornholm. Hvis Tallene er paalidelige, noget hvorom jeg ikke tør udtale nogen Mening, skulde altsaa Hornkvægets Antal

være bleven mere end fordoblet i de mellemliggende 30 Aar. Sikkert er det i alt Fald, at Hornkvæg-Besætningerne blev i høj Grad forøgede; man har mangfoldige Udtalelser herom, og det stemmer ogsaa med, hvad man maatte vente af Udskiftningen og af Overgangen fra Trevangsbruget til Græsmarksbruget — se oven for om Udskiftningen.

At Antallet af Heste, Faar og Svin og ligeledes Mængden af Gæs formindskedes efter Udskiftningen er alt tidligere omtalt; af bestemte Talstørrelser for denne Formindskelse har jeg ikke kunnet finde andre end den, at Antallet af Faar i 1780 af Martfelt ansloges til 847,000 Stkr. og efter Begtrup ved Aar 1804 kan sættes til ca. 800,000 Stkr.; men begge Talstørrelser støtte sig kun paa en løselig Kalkule. Betydningsfuldere er det, at de oven for anførte Data angaaende Udførselen af levende Kreaturer bekræfte Bevægelsens Hovedtræk.

For Tiden lidt efter Aar 1800 ansætter Begtrup Kreaturbesætningen til følgende Størrelse:

	Heste.	Hornkvæg.	Faar.	Svin.
Sjælland	120,000	120,000	160,000	60,000
Fyn	42,000	81,000	84,000	20,000
Jylland	200,000	326,000	516,000	54,000

Laaland-Falster og Bornholm er ikke medtagne under denne Kalkule, men fortsætter man den for disse Øers Vedkommende efter samme Principer som for de andre Øer, særlig Sjælland, vilde man vel derved komme til at forøge det hele Antal med ca. 35,000 Heste, 30,000 Stkr. Hornkvæg 35,000 Faar og 15,000 Svin.

Det hele Antal Kreaturer i Danmark (excl. Bornholm) ved Begyndelsen af det 19de Aarhundrede skulde altsaa være:

400,000 Heste.

560,000 Stkr. Hornkvæg.

800,000 Faar.

150,000 Svin — alt fuldvoxne Dyr.

De ældste officielle Oplysninger om Kreaturbesætningernes Størrelse er fra 1837. I dette Aar skulde der findes i Danmark:

325,000 Heste, deraf fuldvoxne 266,821,

834,000 Stkr. Hornkvæg, deraf 632,000 fuldvoxne Dyr
— over 2 Aar,

1,645,000 Faar¹⁾,

235,000 Svin, deraf overvintrede Tillægssvin 157,600.

Det vil af disse Tal ses, at Antallet af Hornkvæg vedbliver at stige, Antallet af Heste vedbliver at aftage.

Foruden at Kvægets Antal forøgedes efter Landbo-reformerne, blev ogsaa dets Kvalitet og Ydeevne meget forbedret, men det er Forhold, som vanskelig lade sig udtrykke i Tal. Hvor der er Tale om længere Tidsrum, t. Ex. ved en Sammenligning mellem Tiden for 100 Aar siden og Nutiden, kan en Del Talstørrelser gives for Forøgelsen i Køernes Størrelse og Malkeevne, Hestenes Størrelse, Faarenes Vægt og Uldmængde o. s. v., og saadanne ville ogsaa senere blive anførte; men for et kortere Tidsrum, der skulde vise Fremgangen umiddelbart efter Landboreformerne, lader dette sig ikke gjøre.

En særdeles interessant Fremtoning er Stigningen i Landejendommenes Pris. Det er allerede omtalt, at Landejendommene steg i Pris omtrent fra 1740 og til 1788, men ogsaa efter denne Tid vedblev Prisstigningen, og den var endnu stærkere end før. Man har et ret fyldigt Materiale til Oplysning herom, især for Sjællands Vedkommende, hvor vistnok næsten alle større Godssalg, der fandt Sted i Tiden fra 1750 til 1806, er bekjendte. Disse Salg findes anførte i det alt citerede Skrift af Nissen (Efterretning om Sjællandske og Møenske Jordegodser), i Sechers Skrift: Danske Herregaarde, i Amtsbeskrivelserne, m. fl. Materialet er saa stort

¹⁾ Vinterbesætningen var 1,164,500.

og saa forskjelligartet, at Vanskeligheden nærmest bestaar i at finde en kortfattet Udtryksform, der kan give en bekvem Oversigt over Bevægelsen. Jeg har tro't, at det rigtigste vilde være at give den ligefremme, summariske Gjennemsnitsværdi af alt Hartkorn. Det maa vel erkjendes, at det, statistisk set, ikke er korrekt, og at det vilde være rigtigere at angive Prisen paa hver enkelt Art af Hartkorn for sig¹⁾ og at finde Bevægelsen i disse ved at gaa ud fra Bevægelsen fra Tid til Tid inden for hver enkelt Ejendom; men til en saadan rationel Behandling egner Materialet sig ikke; man maa nøjes med en rent summarisk Behandling; desuden er det ved en Undersøgelse som denne ikke absolut nødvendigt at komme til exakte Bestemmelser for Enkelthederne, men kun at angive Hovedtrækkene rigtig, og det vil kunne maa's ved at tage et almindeligt Gjennemsnit af Salgspriserne pr. Td. Hartkorn.

Den gennemsnitlige Pris, der blev betalt for sjællandske Jordegodser, var:

i Tiaaret 1731—40..	ca.	30 Rdl. C.	pr. Td. Hrtkn.	=	98 Kr.
—	1741—50..	ca. 45	—	—	= 147 —
—	1751—60..	ca. 75	—	—	= 245 —
—	1761—70..	ca. 95	—	—	= 267 —
—	1771—80..	ca. 94	—	—	= 301 —

¹⁾ Der var i ældre Tid langt større Forskjel paa de forskjellige Arter af Landejendommens Værdi, end der nu er, ligesom ogsaa Kulturtilstanden da indvirkede mere paa Værdien end nu, jfr. t. Ex. Frdn. 31te Januar 1691. For Tiden lidt efter Aar 1800 angiver Pegtrup følgende Værdier:

For ufri Jord 200 à 300 Rdlr. C. pr. Td. Hartkorn.
for Selvejendom 400 à 600 Rdlr. C.,
fri Hovedgaardstaxt 400 Rdlr. C.

Undersøgelsen burde altsaa egentlig omfatte Værdistigningen i enhver af disse Ejendoms-Klassers Værdi, men det er umuligt. Materialet tillader det ikke. Man maa nøjes med at tage alt Hartkorn under ét og stole paa, at Materialet er saa stort, at Uregelmæssighederne nogenlunde opveje hinanden, Resultaterne maa saa betragtes med saameget større Forsigtighed. For Bondejordens Vedkommende skal dog anføres nogle Data til Belysning af dens særlige Værdistigning

i Femaaret 1781—85..	ca. 125	Rdl. C	pr. Td. Hrtkn.	= 370	Kr.
— 1786—90..	ca. 155	—	—	= 425	—
— 1791—95..	ca. 138	—	—	= 415	—
— 1796—1800	ca. 226	—	—	= 715	—
i Aaret 1801	ca.. 265	Rdl. C.	pr. Td. Hrtkn.	}	346 Rdl. C. ¹⁾ = 975 Kr.
— 1802	ca. . 364	—	—		
— 1803	ca.. 253	—	—		
— 1804	ca.. 403	—	—		
— 1805	ca.. 378	—	—		
— 1806	ca.. 413	—	—		

Enkelte Svingninger i denne Talrække maa antages at skyldes Indflydelsen af Tilfældigheder ved Materialet, som ikke kunne neutraliseres paa Grund af den anvendte Methodes Mangelfuldhed; men det meste af Uregelmæssighederne skyldes Kursfaldet og forsvinder, naar Priserne ansættes i Kroner. Fra 1801 til 1806 har jeg ikke fundet det tilstrækkelig at anvende Gjennemsnit for flere Aar, da den opadgaaende Bevægelse er saa stærk; Tilbagegangen i 1803 maa antages, at skyldes en Tilfældighed.

Det, man kan se af denne Oversigt, og som maa antages med Sikkerhed, at fremgaa af den er, at Ejendomspriserne var i stærk Stigning i det Tidsrum af $\frac{3}{4}$ Aarhundrede, som Tallene omfatte, at Ejendomspriserne ved Periodens Slutning var mindst 10 Gange saa høj som ved

¹⁾ Det skal dog tilføjes, at forsaavidt der er nogen gennemgaaende Fejl i disse Talstørrelser, er det den, at de ere for lave, i det man har maattet medtage en Mængde Kongetiende og Kirketiende som Hartkorn der var ligestillet med Ager- og Engs-Hartkorn og Skovskyld naagtet Tienden jo ikke repræsenterer nogen selvstændig Værdi, men kun en Overførsel. Paa den anden Side er Værdistigningen lidt mindre end Tallene vise, thi Værdien af en Rigsdaler Curant faldt fra 3,22 Kr. i 1731—40 til 2,88 Kr. i 1806.

dens Begyndelse, og at Prisstigningen var stærkest i Slutningen, i Tiden efter Landboreformerne. I de 50 Aar fra 1731—40 til 1781—85 steg Landejendommene med omtrent 100 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn, men i de 20 Aar fra 1781—85 til 1801—1806 steg de med over 200 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn.

Foruden denne almindelige Oversigt skulle vi til nærmere Belysning anføre en Række af mere fremtrædende Enkeltheder angaaende Ejendomsværdier og Ejendomssalg.

Først de officielle Værdiansættelser. Ved Frdn. af 31te Januar 1691 blev Taxten paa Hartkornet sat til 40 Rdl. pr. Td. Hartkorn almindelig godt Bøndergods. Efter den Tid var der Nedgang i Ejendomsværdierne, hvad bl. a. ses af Frdn. 10de Februar 1731, men at de siden gik op, ses af den ved Frdn. 14de Maj 1768 (jfr. Frdn. 30te November 1770 og Frdn. 17de Juni 1773) indførte Kvartprocent-Afgift af det contribuable Hartkorns Værdi, ved hvilken en Td. Hartkorn Bondejord blev ansat til en Værdi af 80 Rdl. C., altsaa en Værdi, der ret godt stemmer med den oven for anførte gennemsnitlige Salgsværdi for Jordegods paa Sjælland i Tidsrummet 1761—70, 95 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn. Det maa jo nemlig erindres, at Bondejorden havde mindre Værdi end Hovedgaardsjorden. Den Afgift af Besiddelse, Nytte og Brug af faste Ejendomme, som blev paabudt ved Forordningen af 1ste Oktober 1802, skulde for Landejendommenes Vedkommende svares efter disses Værdi, og i dette Øjemed skulde Hovedgaardene ansættes til Værdi pr. Td. Land og Bondejord til Værdi pr. Td. Hartkorn. Der blev udnævnt Kommissioner, der skulde rejse om og taxere alle Landejendomme, og Taxationerne blev derefter reviderede i Rentekamret. Efter denne Taxation skulde den samlede Værdi af Landejendommene i Danmark være 105 Mill. Specier, hvilket svarer til en Værdi af omtrent 360 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn (efter en Kurs af 133 Rdl. C. = 100 Specier).

Dette er den samme Værdi pr. Td. Hartkorn, som man kom til ved de ovenfor anførte Beregninger over de sjællandske Godsers gennemsnitlige Salgsværdi. Det bør dog tilføjes, at efter Taxationen af 1802 var de sjællandske Landejendommers Gennemsnitsværdi kun omtrent 248 Specier = 330 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn.

Det fremgaar af de anførte Data, at Stigningen i de officielle Værdiansættelser af Hartkornet, nemlig 40 Rdl. i 1691, 80 Rdl. C. i 1768 og 360 Rdl. C. i 1802¹⁾, svarer ret godt til den Bevægelse, som de ovenanførte Beregninger efter Salgssummerne udvise, og det godtgjør, at man nogenlunde er kommen til det rigtige Resultat.

Af enkelte større Salg har det mest Interesse at omtale Salgene af Krongodset. Det fynske Krongods, der solgtes i 1764, betaltes med 130 à 220 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn for Hovedgaardene; Bøndergaardene blev i Reglen betalt med 1 à 200 Rdlr. C. pr. Td. Hartkorn, hvilket efter Datidens Forhold var uhørt høje Priser og viser, hvor højt det fynske Bondebrug stod over det sjællandske. Det Koldinghus'ske Krongods, der solgtes paa samme Tid, blev betalt med omtrent tilsvarende Priser. Det Dronningborgske Ryttergods i Randers Amt — solgt i 1765 — der ligesom de to foregaaende for største Delen blev købt af Bønderne selv, blev betalt med 50 à 150 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn. Det Skanderborgske Ryttergods, solgt i 1767, blev betalt med 100 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn. Krongodset paa Falster solgtes i 1766 for 50 à 100 Rdl. C. pr. Tdr. Hartkorn. Krongodset paa Møen, der solgtes 1769—74, blev betalt med i Gennemsnit 64 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn. Ryttergodset

¹⁾ Den anførte gennemsnitlige Taxationspris fra 1802 omfatter Værdien af Bondejord og Hovedgaardsjord under ét; jeg har ikke kunnet finde tilstrækkelige Oplysninger til at beregne Gennemsnitsværdien for hver af de to Arter Ejendomme for sig.

Antvorskov solgtes 1774 for 74 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn, og samme Aar bortsolgtes de Vordingborgske Godser, de blev solgt for omtrent 100 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn.

I alt fik Staten for de henved 40,000 Tdr. Hartkorn, den bortsolgte af Krongodset i Aarene 1764—74, en Gjennemsnitspris af ca. 110 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn. Omtrent 100 Aar tidligere, i Tidsrummet 1659 til 1670 havde Staten ligeledes bortsolgt en stor Mængde Krongods, den solgte den Gang ca. 87,000 Tdr. Hartkorn og fik dem betalt med i Gjennemsnit 50 Rdl. S. pr. Td. Hartkorn. I de mellemliggende 100 Aar var altsaa Hartkornet steget til omtrent den dobbelte Værdi.

Man har adskillige Udtalelser om, hvor meget det bortsolgte Krongods steg i Værdi i de første 30—40 Aar efter Salget. Om Ryttergodset paa Fyn siges, at det fra Salget i 1764 og til omtrent Aar 1800 steg til den 5 à 6 dobbelte Værdi. Om Godset i Koldinghus Amt berettes, at Bøndergaarde, der ved Auktionen 1764—66 var bleven solgte for 150 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn, 20 Aar efter blev ivrigt efterspurgt af Kjøbere til en Pris af 4 à 500 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn. Om det Falsterske Gods siges det, at det i samme Tidsrum steg til den 6—7 à 8 dobbelte Værdi. „Den Tønde Hartkorn, som paa Auktionen blev solgt for 50 Rdl. C. bliver nu betalt med 400 Rdl. C.“ „De Classenske-Fideikommiss Godser, Corselitze og Carlsfeldt blev paa den kongelige Auktion betalt med 102,000 Rdl. C., de vilde i vore Dage (o: ca. 1802) ved en ny Auktion blive betalt med 8 Tønder Guld (o: 800,000 Rdl. C.) og derover.“

Om Ejendomspriserne i Jylland haves forholdsvis faa Oplysninger, og da desuden Forholdene dèr var saa forskellige i de enkelte Egne, er det vanskeligt at udtale noget nærmere om Prisbevægelsen dèr, dog kan det siges, at ogsaa i denne Landsdel var der efter Midten af forrige Aarhun-

drede en anselig Stigen i Landejendommenes Værdi, og at denne var stærkest efter Reformtiden¹⁾).

De almindelige Træk i Ejendomsprisernes Historie var altsaa disse: I Begyndelsen af det 18de Aarhundrede var Prisen faldende, og den naaede sit Minimumspunkt i Kristian den 6tes Tid. Bondejorden var den Gang næsten værdiløs, det var kun Bygninger, Besætning og den øjeblikkelige Kultur, der gav en Bondegaard Værdi. Hovedgaardenes Værdi var ganske vist noget større, men den var dog overmaade ringe og afhang af Momenter, som laa uden for den, navnlig Forholdet til Arbejdskraften. Omtrent fra Frederik

- ¹⁾ Som Exempler paa Landejendommenes Prisbevægelse i Jylland anføres følgende efter Begtrup: Beskrivelse om Agerdyrkingen i Nørre-Jylland, 1ste Bd.

Godset Halkier i Aalborg Amt solgtes 1772 for 24,000 Rdl. C. I 1804 solgtes det for 46,500 Rdl. C. uagtet Bøndergodset var formindsket fra 310 Tdr. H. til 201 Tdr. H.

Dronninglund med Dronninggaard i Hjørring Amt med ca. 160 Tdr. Hartkorn Hovedgaardstaxt, 768 Tdr. Hartkorn Bøndergods samt Skove, Tiender m. m. solgtes 1754 for 82,080 Rdl. C., 1806 solgtes det ved Auktion for 400,000 Rdl. C. og Bøndergodset var i Mellemtiden formindsket til 644 Tdr. Hartkorn.

Ulstrup i Thisted Amt solgtes 1776 med 35 Tdr Hartkorn Hovedgaardstaxt, 289 Tdr. Hartkorn Bøndergods m. m. for 26,000 Rdl. C., 1783 for 35,000 Rdl. C., 1804 for 62,100 Rdl. C., Bøndergodset var formindsket til 256 Tdr.

Kjergaardsholm i Viborg Amt med 43 Tdr. Hartkorn Hovedgaardstaxt og 362 Tdr. Hartkorn Bøndergods samt Tiender solgtes 1767 for 51,040 Rdl. C., 1783 solgtes det for 32,950 Rdl. C., men Bøndergodset var da formindsket til 254 Tdr Hartkorn, og Tienden ligeledes formindsket. Aar 1803 solgtes det for 90,000 Rdl. C., og Bøndergodset var da 245 Tdr. Hartkorn.

Leerbech i Vejle Amt solgt 1756 for 30,144 Rdl. C., 1783 for 37,000 Rdl. C., 1803 for 120,400, Bøndergodset var i Mellemtiden formindsket fra 220 Tdr. Hartkorn til 116 Tdr., Herregaardstaxten uforandret 45 Tdr. Hartkorn m. m.

Meilgaard i Randers Amt med 51 Tdr. Hovedgaardstaxt, betydelig Skov (11 Tdr Skovskyld), Tiender og 377 Tdr. Hartkorn Bøndergods solgtes 1769 for 60,000 Rdl. C., 1783 for 63,500 Rdl. C., 1804 for 255,000-Rdl. C.; Bøndergodset var da lidt mindre.

den 5tes Thronbestigelse af begyndte der en rask Opgang i Prisen, og fra 1788 af tog denne Opgang en endnu stærkere Fart. I den første Del af Tiden, indtil hen imod 1788, var det Hovedgaardene, der steg stærkest i Værdi; efter 1788 var det snarere Bøndergaardene, der steg stærkest. Stigningen i Ejendomspriserne vedblev ind i det 19de Aarhundrede og standsede først omtrent ved Aaret 1818. Blandt de enkelte Landsdele synes det, at Prisstigningen var stærkest paa Laaland-Falster. Ogsaa paa Sjælland var Prisstigningen meget stor; fra 30 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn i 1730 steg den til 125 Rdl. C. i 1785 og til 400 Rdl. C. i 1806.

Kaster man et samlende Blik tilbage paa de Forandringer, der foregik i vort Landbrug i de første 20 Aar, efter at Landboreformerne ret begyndte i 1788, vil man faa Indtryk af en næsten overvældende Fremgang. I dette korte Tidsrum blev Foldudbyttet forøget med ca. 25 pCt., og det aarlige Høstudbytte blev omtrent fordoblet. Den største Del af Overdrevene blev opdyrket, og det dyrkede Areal blev derved i høj Grad udvidet. Vor Kornudførsel blev i samme Tid fordoblet, uagtet det indenlandske Forbrug voxede stærkt. Kreaturbesætningerne forøgedes og forbedredes. Alle Produktpriser steg, og Landejendommens Værdi voxede næsten til det tredobbelte. Landmændene, der før havde været fattige og økonomisk trykkede, og det baade Godsejere og Bønder, følte nu, hvorledes Rigdommen vældede frem af Jorden. Et overordentligt Røre og Virksomhed vakttes nu til Live i Landbruget. Landmændene, der før havde været knuget inde i det gamle Systems faste, tungt foranderlige Orden, blev paa én Gang frigjorte; alt det gamle blev afskaffet, en hel ny Landbo-Ordning, en hel ny Driftsmaade skulde arbejde sig frem. Hvilke uhyre Arbejder medførte ikke alene en saadan Foranstalning som Udskiftningen og Udflytningen? Hvad vilde ikke det sige, at en Tiendedel af Landets Bøndergaarde blev nedbrudte og

atter opførte i fornyet og bedre Skikkelse paa Overdrevene? Den tidligere stivnende Ro i Landbo-Forholdene blev afløst af en mærkelig Friskhed og Frejdighed, der undertiden havde noget næsten „amerikansk“ ved sig. Man greb til Foranstaltninger, der selv for Nutiden staa som Fremtidsopgaver, man forsøgte Vexelbrug, udstrakt Rodfrugtavl og Sommerstaldfodring; man indførte nye Planter (Kløver, Tobak, Raps, Kartoffler m. fl.) og fremmede Kornsorter til Saasæd (Provstirug og engelsk Hvede); man begyndte i betydelig Udstrækning at afskaffe de gamle, forældede Redskaber og indførte i Stedet for ny og bedre; man forsøgte sig med fremmede, forædlede Kreaturracer o. s. v.; man gik saa vidt, at man begyndte at flytte Gaardene, og i det nordlige Jylland lagde man i Aarhundredets Begyndelse Ruller under Bøndergaardenes Bygninger og kørte dem ud paa Marken, ligesom man nu i Amerika flytter Huse. Vi møde i Datidens danske Landboforhold den samme febrilske Fremadstormen, som vi kjende fra Nutidens mest fremskredne Samfund; men sammen med denne Fremgang møde vi ogsaa de sociale og økonomiske Ulemper, som vi desværre kjende saa godt fra Nutidsforholdene: Overspekulation i Landejendomme, disses Overbebyrdelse med Prioritetsgjæld, og endelig Arbejderspørgsmaalet. Det, der forundrer, er ikke, at alt dette kom frem, men at det kom saa hurtig og med en saa overraskende Fart. Jeg skal nærmere eftervise denne Udvikling.

Da Folk saa', hvorledes Landejendommene vedblev at stige i Pris, hvorledes næsten alt, hvad der havde med Landbrug at gjøre, blev beriget, og hvilke talrige, store Formuer, der blev skabt paa denne Maade, saa begyndte man at spekulere i Landejendomme. Man kunde gjøre det saa meget lettere, som man paa Grund af den almindelige Tillid til Jordværdien ikke behøvede synderlig Kapital, man kunde altid faa Laan, og det meste af Kjøbesummen kunde

sædvanligvis blive indestaaende som Prioritet i Ejendommen. Ved at gennemgaa Fortegnelser over de sjællandske Landejendommers Omsætning og Behæftelse bliver man slaaet af den Hyppighed, hvormed selv meget store Godser omsattes i de sidste Decennier af forrige og i Begyndelsen af indeværende Aarhundrede; man vil lægge Mærke til, at store Dele af Kjøbesummen blev staaende som Prioritetsgjæld til den forrige Ejer, og man vil rimeligvis tillige finde det paafaldende, at der blandt de ny Godsejere findes saa forholdsvis faa, der have et af de gamle Godsejer-Navne. Godserne mobiliseres, de blive Gjenstand for Spekulation, blive gjældbetyngede og komme i Hænderne paa Folk af Borgerstanden. Samtidig skal der være foregaaet en Bevægelse i modsat Retning, have vist sig en Tendens hos Godsejerne til at sikre sig mod Mobiliseringen ved at faa paalagt deres Besiddelser et fideikommissarisk Baand. Saaledes udtaler Reventlow i Landbokommissionen: „I de senere Aar har Lysten til at oprette Lehn og Stam-Godser mere og mere tiltaget, og man maa frygte, om det saaledes vedbliver, den største Del af danske Jordegodser vil blive belagt med saadanne Baand“. Det var jo ogsaa ret naturligt, om Godsejerne paa en Tid, hvor de saa' saa mange Exempler paa, at de gamle Slægter gik bort fra Godserne, søgte at sikre deres Slægts Fremtid ved at knytte den fastere til Jorden; Jordværdien maatte jo netop paa den Tid, da den var i stadig Opadgaaen, synes at være den solideste Fremtidsstøtte. Vi møde altsaa her som saa ofte i Historien en Strømning og en Modstrømning, en Bevægelse i Retning af Jordens Mobilisering og en Tilbøjelighed til at modstaa denne ved at lægge endnu stærkere Baand paa Jordbesiddelsen. Der foreligger, saa vidt jeg kan se, Materiale til statistisk at paavise denne dobbelte Bevægelse, men Tiden har ikke tilladt mig at bearbejde det.

Spekulationen i Landejendomme førte med sig adskillige Ulemper. Den drev bl. a. Prisen paa Jord saaledes op,

at Landbruget gik tilbage i Rentabilitet. I Reformtidens Begyndelse steg Prisen paa Landejendommene langsommere end den Indtægts-Forøgelse, disse fik paa Grund af de højere Priser og de andre forbedrede Forhold, og Landbruget, selve Landbedriften, var derfor en fordelagtig Forretning, der gav en høj Rente af Ejendommens Salgsværdi. I 1788 fremsætter saaledes Reventlow en Beregning, hvorefter Landbruget skulde give 8 pCt. p. a. „Saavidt min Kundskab strækker,“ siger han, „er 1 Td. Land af god Jord i Kjøb og Salg i Almindelighed nu ikke mere end 24 Rd. værd, og da den ved maadelig (o: jævn god) Dyrkning, efterat Omkostningerne ere fradragne, aarlig idetmindste maa kunne afkaste 2 Rd., saa“ o. s. v. Og man har andre Udtalelser, der gaa i lignende Retning. Men efterhaanden, som Spekulationen kastede sig over Landejendommene, drev man disses Pris op, man diskonterede forud deres forventede Merudbytte; man betalte forud den forventede, fremtidige Prisstigning af Jorden, man gjorde Regning paa, at man kunde forhøje Bøndernes Afgifter, og at man kunde tjene ved Bortsalg af Parceller, og alt dette bevirkede, at Ejendommene steg saaledes i Pris, at de jævnlig kun gav 1 à 2 pCt. af Kjøbesummen. Denne Forudgriben af den forventede Fremgang og den deraf følgende Formindskelse af Landbrugets Rentabilitet kunde være skadelig for selve Bedriften, og den bidrog undertiden til at forhale adskillige Reforme, saaledes Indførelsen af Selvejendom og Afløsningen af Naturaltienden til en fast Pengeafgift, i det Tiendeejerne med de højt spændte Forventninger gjorde for store Fordringer.

Foruden saadan Spekulation i Landejendommens fremtidige Værdistigning, var der ogsaa en anden, der nærmest gik ud paa at spekulere i Landboreformernes Gjennemførelse. Mange Godsejere kunde ikke selv gennemføre de Reforme, der stod paa Dagsordenen, de følte maaske Ulyst til selv at sønderbryde alt det gamle, eller de manglede

Kapital eller Dygtighed eller Initiativ til at udføre de store Arbejder, der stod for. Her traadte da Godsspekulanter til, de købte Godser, ofte til høje Priser, og de kunde betale dem højt, thi naar Godset blev rigtig behandlet, naar alle de moderne Reformere blev gjennemførte og gjennemførte med Kraft og Hensynsløshed og med stadig Henblik paa Gods-ejerens Fordel, saa kunde der i et saadant gammeldags, ikke reformeret Gods ligge skjult store Værdier. Skovene kunde omhugges og Trækapitalen frigjøres; Hovedgaarden kunde ved en moderniseret Drift svare en større Forpagtningsafgift, og Bøndergodset kunde gjøres mere indbringende paa flere Maader. Bønderne betalte i Almindelighed den gamle Landgilde, de havde svaret fra Arildstid. Da Tiderne i Slutningen af det 17de og Begyndelsen af det 18de Aarhundrede var tilbagegaaende, havde Proprietærerne i Almindelighed ikke nedsat Landgilden, men foretrak, rimeligvis fordi Ejendommenes Værdi i Handel og Vandel ellers vilde være sunken mere, at lade Afgiften være formelt uforandret, og hellere tilstaa Eftergivelse Aar for Aar¹⁾. Nu, da Tiderne blev bedre, havde Godsejerne i Almindelighed kun den Fordel deraf, at Afgifterne kom bedre ind; det var sjældnere, at disse var bleven forhøjede, og det maa ogsaa antages, at en saadan Forhøjelse var ulovlig (jfr. derimod Frdn. 15de Juni 1792). De ny Spekulant-Kjøbere derimod var ikke saa konservative. Undertiden beholdt de Bøndergodset, udskiftede det og forhøjede Afgifterne saa meget som muligt; men det sædvanlige var, at man „slagtede“ Godset. Bønderne tvang man saa ved allehaande Midler til at købe deres Gaarde til høje Priser; Exempler paa Midler, der anvendtes i dette Øjemed, er anført foran Pag. 80. Hovedgaardsmarkerne blev i Almindelighed udparcelleret og solgt stykkevis, thi nu, da Hoveriet var afløst, var store Jordbrug vanskelige at drive og betaltes ikke saa højt som mindre Brug. Mange af Landets gamle

¹⁾ Cfr. Steenstrup: Den danske Bonde og Friheden.

stolte Sædegaarde, der havde været Centrum for udstrakte Godskomplekser, forvandlede paa denne Maade til Bøndergaarde og Huse. Dette „Herregaardsslagteri“ blev drevet overalt i Landet, mest dog i Jylland, men ogsaa paa Øerne brugtes det. Og om Fyn berettes det (Begtrup: Fyn P. 54): „At udparcellere er bleven en fordelagtig Handelsoperation. I den Handel tage alle Stænder Del, Proprietærer, Embedsmænd, Kjøbmænd, Præster, Degne, Bønder, ja endog Haandværksfolk“. Det var en Jordens Demokratisering, der fandt Sted, en Art Nemesis, der ramte de gamle, aristokratiske Hovedgaarde, fra hvilke saa megen Vold og Uret var udgaaet, de blev nu grebne og søndermalede som et af de første Ofre for den moderne Tids Forretnings-Svindlerier. Men disse Spekulations-Forretninger med Jordegodser havde ogsaa deres gode Sider, de virkede som et Gjæringsstof, der befordrede Opløsningen af det gamle og Gjennemførelsen af det ny.

Ejendomsspekulationerne og Landbrugets raske Fremadskriden havde ogsaa en anden Virkning, det var Pantegjældens Tilvæxt. Før havde Landejendommene kun været lidet behæftede med Gjæld, allerede af den Grund, at deres Værdi var saa overmaade ringe. Men den hyppige Omsætning af Godserne til stigende Priser forøgede Gjælden, thi Kjøberen udbetalte hyppig kun en mindre Del af Kjøbesummen, Resten blev staaende som Prioritet i Ejendommen. En Gjennembladen af Nissens Efterretninger om de sjællandske Ejendomme godtgjør dette. Godsernes Udstykning, Bøndergaardenes Salg til Selvejendom og Udparcellering af Huslodder var ny Kilder til Prioritetsgjæld, thi de gentagne Delinger og Omsætninger foretoges ved Kreditens Hjælp og dyngede Prioritet paa Prioritet.

Landboreformernes Gjennemførelse var atter en Anledning til, at Prioritetsgjælden forøgedes, thi adskillige af Reformerne var meget kostbare. Det gjaldt især om Udskiftningen og Udflytningen. Reventlow antog, at en vel udført

Udskiftning vilde koste 20 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn, og Begtrup regnede, at Udskiftningen og Udflytningen paa Sjælland alene indtil Aaret 1802 havde kostet over 2 Mill. Rdl. C. Ogsaa Hoveriets Afskaffelse, Driftens Forandring, Indhegningsarbejderne og de mangfoldige Grundforbedringer, der gjennemførtes paa denne Tid, bevirkede, at der skabtes ny Gjæld. Pengene til disse Forbedringer fik man for en Del ved Statens Hjælp, idet denne for at fremme Landbo-reformerne oprettede en Kreditkasse. Penge havde Staten den Gang ingen Mangel paa, det var jo Papircirkulationens Tid, den behøvede blot at lade Seddeltrykkeriet arbejde lidt mere. Ogsaa „den almindelige Enkekasse“ udlaante anselige Summer til Landmændene, og den kom senere til at bøde haardt derfor.

Paa denne Maade skabtes, efter Datidens Forhold, enorme Papirsværdier, og gennem Prioritetsgjælden blev en stor Del af Jordens Værdistigen og en stor Del af de Summer, som Landbedriftens Fremgang havde kostet, overført til andre end dem, der til enhver given Tid sad inde med Landejendommene, og sammen med den forøgede Rigdom kom der her igjennem en forøget Usoliditet.

Tilvæksten i Prioritetsbyrden kan statistisk paavises.

Allerede i 1788 var man bleven foruroliget ved Forøgelsen af Prioritetsgjælden, og da det tillige, af Hensyn til den nylyg oprettede Kreditkasse, havde Interesse at kjende Gjældens Størrelse, lod Reventlow indsamle Oplysninger herom. I Landbokommissionens Forhandlinger omtaler han, at denne Undersøgelse var under Arbejde, og at han senere vilde meddele Kommissionen dens Resultater; men denne Meddelelse kom ikke frem, og jeg har forgjæves søgt efter Oplysninger derom i Landbokommissionens Papirer. Derimod har jeg ganske tilfældig, ved at gennemgaa Martfeldts efterladte Papirer, funden en Opgjørelse af Gjælden byrden, der sikkert maa være den, Reventlow omtaler. Rime-ligvis har det været overdraget Martfeldt at lede Bearbejdelsen,

men ved hans kort efter følgende Sindssygdom og senere Død er Sagen bleven forglemt.

Efter denne Opgjørelse skulde der:

i Jylland paa 444 Godser med et Tilliggende
af Hovedgaards Hrtkn.: 14,950 $\frac{1}{2}$ Tdr. Ager og Engs Hrtkn.,
670 — Skovskyld,
704 — Mølleskyld,
af Bøndergods Hrtkn.: 95,681 Tdr. Ager og Engs Hrtkn.,
626 — Skovskyld,
1,019 $\frac{1}{2}$ — Mølleskyld og
20,971 — Tiende-Hrtkn.

i alt hæfte en Prioritetsgjæld til Beløb 5,472,795 Rdl. C.;

paa Fyn paa 95 Godser med et Tilliggende af:

Hovedgaards-Hrtkn.: 5,369 $\frac{1}{2}$ Tdr. Ager og Engs Hrtkn.,
468 — Skovskyld,
140 $\frac{1}{2}$ — Mølleskyld,
og Bøndergods-Hrtkn.: 40,870 Tdr. Ager og Engs Hrtkn.,
382 — Skovskyld,
432 — Mølleskyld,
5,722 $\frac{1}{2}$ — Tiende-Hrtkn.

ialt hefte en Prioritetsgjæld af 1,826,175 Rdl. C.;

paa Sjælland paa 92 Godser med et Tilliggende

af Hovedgaards-Hrtkn.: 5,552 Tdr. Ager og Engs Hrtkn.,
386 — Skovskyld,
97 $\frac{1}{2}$ — Mølleskyld,
og at Bøndergods-Hrtkn.: 33,168 Tdr. Ager og Engs Hrtkn.,
242 — Skovskyld,
153 — Mølleskyld,
3,541 — Tiende-Hrtkn.

i alt hæfte en Prioritetsgjæld af 2,385,826 Rdl. C.

Laaland-Falsters Behæftelser er ikke medtagne under Opgjørelsen.

Behæftelsen skulde altsaa udgjøre i de nævnte Landsdele en Sum af 9,7 Mill. Rdl. C.,¹⁾ og afrundes Beløbet og medtages en forholdsvis Andel for Laalland-Falster kommer man til det Resultat, at den samlede Prioritetsbyrde paa Landejendomme i Danmark i Aaret 1788 var 10 à 11 Mill. Rdl. C.²⁾

I Jylland var 134,500 Tdr. Hartkorn af alle Slags behæftet med 5½ Mill. Rdl. C., det bliver omtrent 41 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn.

Paa Fyn var 53,500 Tdr. Hartkorn behæftet med 1,8 Mill. Rdl., det var en Gjæld af 34 Rdl. pr. Td. Hartkorn.

Paa Sjælland var 43,100 Tdr. Hartkorn behæftet med 2,4 Mill. Rdl. C., det var en Gjæld af 56 Rdl. pr. Td. Hartkorn.

Gaar man ud fra de oven for anførte Gjennemsnitsværdier af sjællandske Godser i 1781—85, nemlig 125 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn, saa skulde derefter de sjællandske Godser i 1788 gjennemsnitlig være beheftede med Prioritetsgjæld indtil ca. 45 pCt. af deres Værdi. Paa Fyn og i Jylland

- ¹⁾ Det kunde maaske have nogen Interesse at henlede Opmærksomheden paa en Udtalelse af Reventlow om, at Prioritetsgjælden paa københavnske Grundejendomme rimeligvis var af omtrent samme Størrelse som Prioritetsgjælden paa Danmarks Landejendomme. Hvis dette Overslag af Reventlow er rigtigt, skulde den københavnske Prioritetsgjæld i 1788 have udgjort omtrent 60 pCt. af Ejendommenes daværende Assuranceværdi; nu, i 1886, udgjør Prioritetsgjælden paa de københavnske Ejendomme 93 pCt. af disses Assuranceværdi.
- ²⁾ Vilde man rejse det Spørgsmaal, om ogsaa al Prioritetsgjælden var medtaget, maa Svaret være, at det synes saâ, det fremgaar baade af Reventlows Udtalelser om denne Sag og af selve Opgivelsens Form. Listerne omfatte Godser med et samlet Tilliggende i Hovedgaardstaxt af 25,872 Tdr. Hartkorn Ager og Eng, og da paa den Tid den samlede Hovedgaardstaxt, naar Laalland-Falster fradrages, var 29,175 Tdr. Hartkorn, saa er det kun 3.300 Tdr. Hovedgaardstaxt, som ikke findes optaget i Gjældsfortegnelsen, og en saadan Udeladelse er let forklarlig af flere Grunde, f. Ex. fordi man vidste, at de udeladte Ejendomme ikke var behæftede.

var Behæftelserne lavere i Forhold til Værdien end paa Sjælland.

Men hvor stor var Tilvæksten i Prioritetsbyrden under Reformperioden? For Sjællands Vedkommende kan dette oplyses, idet man efter Nissens Fortegnelse over de sjællandske Godser kan opgjøre, hvad der hvilede af Behæftelse paa disse i Aaret 1806.

Paa de private sjællandske Godser, med et samlet Tilliggende af 46,595 Tdr. Hartkorn Ager og Eng, 1397 Tdr. Skov og Mølleskyld og 5953 Tdr. Tiende-Hartkorn, hvilede der i Aaret 1806 en Prioritetsgjæld af Beløb 8,769,000 Rdl. C.¹⁾ det er 162 Rdl. C. pr. Td. Hartkorn.

Foruden dette hvilede der paa sjællandske Fideicommissgodser af forskjellig Art, med Tilliggende 31,730 Tdr. Ager og Engs Hartkorn, 1078 Tdr. Skov og Mølleskyld 7170 Tdr. Tiende-Hartkorn, en Prioritetsgjæld af 851,625 Rdl. C.

Den samlede Prioritetsgjæld paa de sjællandske Godser skulde altsaa være voxet fra 2,385,826 Rdl. i 1788 til 9,620,625 Rdl. C. i 1806. I Reformtidens 18 Aar skulde herefter Prioritetsgjælden være voxet til over det 4-dobbelte.

Der kan imidlertid netop for Sjællands Vedkommende rejses nogen, om end kun svag Tvivl, om alle Godser er bleven medtagne i 1788; thi Opgjørelsen for Sjælland har ikke ganske det Endelighedens og Fuldstændighedens Præg som for Fyn og Jylland. For at være sikker, har jeg derfor ladet foretage en særlig Opgjørelse af Gjælden for alle de Godser, der findes anførte med Gjæld baade paa Fortegnelsen for Aaret 1788 og paa Fortegnelsen for Aaret 1806. Resultatet er, at for disse Godsers Vedkommende voxede Gjælden fra 2,3 Mill. Kr. i Aaret 1788 til 6,3 Mill. Kr. i Aaret 1806. Det er altsaa en Tilvæxt af knap til det

¹⁾ Heri ikke indbefattet Selvejergaarde kun Herregaardene med tilliggende Gods, altsaa er Summen større end angivet.

3-dobbelte. Denne Tilvæxt af Gjælden er imidlertid kun Minimum eller rettere sagt, den er mindre end Minimum, thi i den er ikke medtaget den Gjæld, der hvilede paa det Bøndergods, som blev bortsolgt i Tidsrummet 1788—1806 fra de Godser, som Beregningen omfatter, og ej heller er medtaget den Gjæld, der efter 1788 blev paalagt Gaarde, som før den Tid var gjældfri. Det kan altsaa med Sikkerhed siges, at Prioritetsgjælden paa Sjælland fra 1788 til 1806 voxede til mere end det 3-dobbelte, og rimeligvis er det først anførte Tal, en Tilvæxt til over det 4-dobbelte, fra 2,3 Mill. til 9,6 Mill., det rette.

En Prioritetsgjæld paa de sjællandske Godser til Beløb af 9,6 Mill. Rdl. C., hvad der efter Kursen i Aaret 1806 svarer til omtrent 27 Mill. Kroner, er efter Nutidsbegreberne ikke saa overmaade meget, men det var en høi Behæftelse i Forhold til Ejendommenes daværende Værdi, og disses Værdi var ved Spekulationskjøb drevet ualmindelig højt op. Det er ogsaa værdt at lægge Mærke til, at hvor stærk end Stigningen var i Landejendommenes Salgspriser fra 1788 til 1806, saa steg dog Prioritetsgjælden endnu stærkere. Ejendomspriserne steg til det tredobbelte, men Gjælden steg til det firedobbelte. Fra en noget senere Tid, nemlig fra Aaret 1849, har man en Opgjørelse over Størrelsen af den Prioritetsgjæld, der da hvilede paa de Godser, der havde Fæstegods. I Følge denne Opgjørelse, der er foretaget af Statistisk Bureau, var den samlede Prioritetsgjæld, der paa den Tid hvilede paa de sjællandske Godser, i alt kun 21,8 Mill. Kr. og Godserne var i Gjennemsnit kun behæftede til $\frac{1}{4}$ af deres Værdi. I Aaret 1806 derimod, altsaa over 40 Aar tidligere, var Gjælden paa de sjællandske Godser 27 Mill. Kr. og var altsaa større end i 1849. Nu havde ganske vist Godserne i 1806 omtrent $\frac{1}{7}$ mere Hartkorn, end de havde i 1849, da en Del Bøndergods i Mellemtiden var bleven bortsolgt, men selv om Hensyn tages hertil, kommer man dog til det Resultat, at der i 1806 hvilede mere Gjæld paa en Td. Hartkorn i

Sjælland end i 1849. Og Aaret 1806 betegner paa ingen Maade Gjældens Maximumspunkt, den vedblev i de følgende Aar at voxe og rimeligvis efter endnu større Maalestok end før; men saa, nogle Aar efter, kom der en Tid, hvor Konjunkturerne gik tilbage, og hvor al den Svindel, der var voxet op i de gode Aar, blev slaaet ned; da blev Landbrugets Prioritetsgjæld reduceret i en overordentlig Grad, og endnu næsten en Menneskealder senere var Gjælden ikke naa't op til det tidligere Beløb. Det er imidlertid Forhold, som vil blive behandlede i en senere Afdeling af dette Skrift.

Prioritetsbyrden og dens Tilvæxt medførte dog ogsaa Goder. Et af disse var, at den bidrog til at lede Landmændene ind paa at brandforsikre deres Ejendomme. Hidtil havde Landboerne kun brandforsikret i meget ringe Omfang. De Brandlidte fik Hjælp af deres Naboer, undertiden fik de et „Brandbrev“, (o: Ret til at tigge) og efter Fr. 28de Januar 1682 understøttede ogsaa Staten de brandlidte Gaardmænd og Husmænd (cfr. ogsaa D. L. 3—13—10). I Begyndelsen af det 18de Aarhundrede begyndte man paa Landet at oprette Assuranceselskaber mod Ildsvaade — det første rimeligvis i 1714 — men det var nærmest kun Gejstligheden og enkelte andre udenfor Bondestanden, der benyttede sig heraf. Ved Fr. 13de Januar 1761 oprettede Regeringen en gjensidig Forsikringsforening for Kjøbstæderne, til hvilken ogsaa Landboerne havde Adgang, og i 1792 (Fr. 29de Februar 1792) udskiltes Landboerne fra Kjøbstadforeningen, og der oprettedes en særlig Forsikringsforening for dem; det er den endnu bestaaende „Landbygningernes almindelige Brandforsikring“¹⁾. Men uagtet der saaledes allerede fra 1761 af var aabnet alle Landboere Adgang til paa billige Betingel-

¹⁾ Cfr. Danmarks Statistik, 2den Del, pag. 724 og Tvermocs: Vejledning for Sognevurderingsmænd i Landbygningernes Brandforsikring. Kbhvn. 1888.

ser at opnaa en af Staten betrygget Forsikring mod Brandskadetab paa faste Ejendomme, saa var det i længere Tid kun meget faa Landmænd, der benyttede sig heraf, og de indtegnede Forsikringsbeløb var paaafaldende smaa.

Det var først da Landboreformerne begyndte at trænge igjennem, at der ogsaa paa Assurance-Omraadet kom rask Fremgang. I de 20 Aar fra 1762 til 1791 voxede Landbygningernes Assurancesum op til 9,2 Mill. Rdl. C., men i de næste 10 Aar fra 1792 til 1801 voxede den fra 9,2 Mill. til 32,1 Mill. Rdl., og i de næste 5 Aar fra 1802 til 1807 voxede den op til 55 Mill. Rdl. C. En Hovedgrund til denne paa-faldende hurtige Tilvæxt i Assurancesummerne for Landbygninger var netop det, at Prioritetspørgsmaalet nu begyndte at spille en Rolle, og at Kreditorerne forlangte, at de pantsatte Ejendomme skulde være brandforsikrede. Men Tilvæksten er tillige et Udtryk for den almindelige Fremgang. Der var bleven opført en Mængde ny Huse, som var kostbarere end de gamle, og dem vilde man sikre, der var tillige kommen Røre ind i Gemytterne, Landmændene var bleven Fremskridtsmennesker, der med en vis Begjærlighed greb efter alt nyt, og Velstanden var saaledes forøget, at man kunde paatage sig de større Udgifter og udrede Præmierne. Det var dette, der bevirkede, at Brandforsikringen af Landbygningerne saa mærkelig hurtig udbredte sig i disse Aar. Løsøreforsikringen naaede man endnu den Gang ikke til, den kom Landmændene først ind paa i den næste store Fremskridtsperiode, hen imod Midten af det 19de Aarhundrede.

Det var ikke alene Prioritetsbyrden paa Landejendomme, der voxede i Reformtiden, ogsaa Skattebyrden voxede. Landboreformerne bidrog noget hertil, thi Regeringen støttede undertiden deres Gjennemførelse ved Pengetilskud, det var saaledes Tilfældet med Udskiftningen og Udflytningen. Men Hovedgrunden til Skatternes Tilvæxt

laa dog andetsteds; det var den næsten vedvarende Krigsberedskab, hvori Staten maatte være paa Grund af de udenrigske Forhold og de stigende Priser paa de fleste af Statens Fornødenheder, der hidrog mest til Skatternes Stigen.

De egentlige og ordinære Hartkornsskatter udgjorde
pr. Td. Contribuabelt Ager og Engs Hartkorn:

i Aaret 1676 ¹⁾	2 ¹ / ₂ Rdl.
— 1700	3 —
— 1731	2 ² / ₃ —
— 1801	5 —
— 1803	6 —

De ordinære Skatter af Hartkornet var altsaa i Begyndelsen af vort Aarhundrede dobbelt saa høje som i Slutningen af det 17de og i den 1ste Halvdel af det 18de Aarhundrede, og ved Siden af disse faste Skatter var der ogsaa flere og højere extraordinaire Skatter i den sidste Halvdel af det 18de Aarhundrede og i Begyndelsen af det 19de Aarhundrede, end der havde været i Tiden før. Men Landmandens Velstand var voxet saaledes, at de forhøjede Skatter i det senere Tidsrum blev baarne meget lettere end de lavere i det tidligere Tidsrum. Værdien af en Tønde „Contribuabelt“ Hartkorn kan sættes til 40 à 50 Rdl. i Tidsrummet 1676—1700, og til 30 Rdl. i 1731, men til 200 à 300 Rdl. i Aarene 1801—1803. Skatterne udgjorde altsaa:

i 1676	ca. 5	pCt. af Hartkornets Salgsværdi ²⁾
i 1700	ca. 6 ¹ / ₂	— — —
i 1731	ca. 8 ⁴ / ₅	— — —
i 1801	ca. 2	— — —
i 1803	ca. 2 ² / ₅	— — —

¹⁾ For Aarene 1676, 1801 og 1803 angivet af Begtrup, for Aarene 1700 og 1731 har Forfatteren beregnet Skattebeløbet.

²⁾ Vel at mærke, det er Procenten af Salgsværdien, saaledes som denne stillede sig, naar den var bebyrdet med Skatten. Havde der ingen Skat været, vilde Salgsværdien have været højere,

I Forhold til Hartkornets Værdi var altsaa Skatterne i 1801 og 1803 kun $\frac{1}{4}$ af, hvad de havde været i Kristian den 6tes Tid, da Stavnsbaandet blev paalagt.

I Nutiden er Hartkornsskatterne til Staten, selv med de for Tiden saa stærkt reducerede Landejendomsværdier, knap 3 pro mille af Hartkornets Værdi. Saa er der ganske vist i Nutiden højere Kommuneskatter end før, men til Gjengjæld er Tiendebyrden nu meget mindre end i ældre Tid.

Det var den overvældende Skattebyrde, der mere end noget andet havde bidraget til Stavnsbaandets Indførelse. I det halve Aarhundrede, Stavnsbaandet var gjældende, blev Skatterne noget forhøjede, men Evnen til at bære dem voxede ogsaa. I de første 20 Aar efter Stavnsbaandets Ophævelse blev Skatterne betydelig forhøjede (cfr. navnlig Fr. 1. Oktbr. 1802), men Evnen til at bære dem voxede langt stærkere, saa at Skatteforhøjelsen blev baaren med Lethed. I de sidst forløbne 60 à 70 Aar er Hartkornsskatterne gjentagne Gange bleven nedsatte, medens Skatte-Evnen er voxet i en overordentlig Grad. Nutidens Skattebyrde kan være trykkende nok og medføre mange Ulemper; men den er for intet at regne mod det forfærdelige Tryk, Skatterne udøvede i tidligere Tid. I det 17de og 18de Aarhundrede var Skatternes Højde i de fleste Lande ligesom ogsaa i Danmark et af de mest afgjørende Momenter for, hvorledes Folkenes materielle Vilkaar var; det ser i mange Tilfælde ud, som om den eneste Grænse for, hvad Staten krævede i Skat, var, hvad Borgerne overhovedet kunde præstere. I Danmark er det ogsaa paa Skattespørgsmaalets Omraade, Stavnsbaands-Løsningens og Landboreformernes Tidsrum, der danner Overgangen fra det gamle til det ny. Der kom ved denne Tid et saa vældigt Opsving i Folkets Velstand, at selv en meget betydelig Skatteforhøjelse ikke vilde udtømme Skatte-Evnen, og omtrent fra samme Tid begyndte Regeringens Luxusudgifter at formindskes. Den samme

nationaløkonomiske Opfattelse, der førte til, at man frigjorde Nationens Kræfter, bidrog ogsaa til, at man indsaa' Vigtigheden af Sparsommelighed i Statshusholdningen.

En af de mærkeligste Fremtoninger i Landboreformperioden var Folkemængdens Tilvæxt.

I Stavnsbaandets, Hoveriets og Jordfællesskabets Tid stod Folkemængden næsten stille. Der var for faa Mennesker til at besætte Gaardene, for faa Hænder til at udrette alt det Arbeide, som ønskedes udført. Det var jo ogsaa Mangelen paa Folk, der var en af Aarsagerne til Stavnsbaandets Indførelse. Og det var ikke alene i Landbruget, men ogsaa i Industrien, at man manglede Arbejdskraft. Denne Mangel paa Mennesker har paa mangfoldige Maader præget Datidens Institutioner og Lovgivning, ja, endogsaa dens moralske Ideer. Og gennem den økonomiske Literatur gaar der et næsten énstemmigt Raab om flere Mennesker. Den fremragende nationaløkonomiske Forfatter, Præsten Otto Lütken, staar maaske som den eneste, der havde en modsat Opfattelse; vi finde hos ham Ideer, der i meget ligner dem, der fremsattes senere i Englænderen Malthus's verdensberømte Skrift om Befolkningen. Men alle de andre danske nationaløkonomiske Forfattere og Statsmænd hylkede den i Datiden, ogsaa uden for Danmark næsten eneraadende Anskuelse, at der var for faa Mennesker, og at Folkemængdens Formerelse var den rette Kilde til Rigdom og Magt, og man søgte ved de mest forskjelligartede, ofte ret snurrige og smaalige Foranstaltninger at fremme Formerelsen. Men forgæves. Den gamle Samfundsordning, og særlig da Landbo-Ordningen med sit Tvangssystem, holdt Befolkningens Tal nede. Staten vilde have flere Mennesker, men den vilde kun have dem for at exploitere dem, for at faa Soldater og for at faa Skatteydere, der maatte udrede i

Skat alt, hvad der paa nogen Maade kunde undværes ud over det nødvendige. Under det herskende Skattesystem, under Stavnsbaandet og Hoveriets Herredømme var en rask Folkeformerelse en Kilde til Rigdom for Staten, for Godsherrerne og for Fabrikanterne; men den var det ikke for Folkets store Masse. I de ledende Kredse talte og skrev man om, at Folkeformerelsen burde fremmes, men det eneste, der kunde bevirke dette, en Forbedring af den store Befolknings Kaar, vilde man ikke, thi det vilde koste for store Ofre.

Børnefødslerne — og saa vidt man kan skjønne ogsaa Ægteskaberne — var den Gang færre end nu, og Dødeligheden var større. De usle Kaar, hvorunder Bønderne levede, Sløvheden, Raaheden¹⁾ og Smudset, der fulgte med Undertrykkelsen, forøgede Børnedødeligheden og forkortede Livet. Paa de Steder, hvor Bondens Kaar var taalelige, var Jordfællesskabet en Hindring for Folkeformerelsen, thi „Fællesskabet forhindrede unge Folk af Bondestanden i at finde Næring og Bopæl, idet det forhindrede, at flere Vaaninger kunde finde Sted end det givne Tal af Gaarde og Huse“. Undertiden søgte Godsejerne at afhjælpe denne Mangel og lod opføre Huse, der bortfæstedes til Husmænd, som vilde arbejde paa Godset, og i den sidste Halvdel af forrige Aarhundrede var dette ret almindeligt. Men man faar Indtryk af, at det, Godsejerne tilsigtede med disse Huse, nærmest var at drage bortrømte Bønder til sig fra andre Godser, og at de ved Siden deraf ofte søgte at hæmme deres egne Bønders Formerelse. Man har forskjellige Udtalelser (fra Stampe, Nyerup m. fl.) om, at Godsejerne søgte at forhindre tidlige Ægteskaber blandt Godsets Beboere, de saa helst, at Karlene paa Godset ventede med at gifte sig, indtil de var 40 Aar og derover, thi saadanne gamle,

¹⁾ Jfr. f. Ex. Rasmussen-Søkilde: Holstenshus og Nakkebølle p. 112. Jfr. ogsaa Troels Lund: Om Barselfærd m. m. i det 16de Aarh.

ugifte Karle havde „lagt sig noget retskaffens til bedste, hvormed de kan sætte en øde Gaard i Stand eller betale et dygtigt Fæste af en god Gaard“. Midler til at hindre Karlene i at gifte sig var det i Datiden ikke vanskeligt for Godsejerne at finde, man har endog Exempler paa, at det blev forbudt Godsets Præster at trolove og vie de unge Folk (cfr. Fridericia: Den danske Bondestands Frigjørelse).

Men Landboreformerne forandrede disse Forhold. Det tvungne Arbejde hørte op eller indskrænkedes, og der tilbødes nu rigelig Beskæftigelse til nogenlunde god Løn for alle, der vilde og kunde arbejde. Udskiftningen fjærnede Hindringen for at skaffe Bolig, og Udskiftningen i Forening med Bøndergaardenes Salg til Selvejendom bevirkede en uhyre Udparcellering til Smaalodder, hvor enhver Karl og Pige kunde slaa sig sammen om at sætte Bo, selv om de ikke ejede stort mere end deres to Par Arme. Ogsaa Stavnsbaands-Løsningen bidrog til Folkeformerelsen, dels indirekte, fordi den var Forudsætning for den hele frigjørende Bevægelse, og fordi det først var ved den, at det fri Arbejde kom til sin Ret, dels direkte, fordi den tillod Befolkningen at rejse dør hen, hvor der var rigeligst Adgang til Bosættelse og Erhverv.

Man har desværre ikke tilstrækkelig statistisk Materiale til fuldt ud at kunne eftervise denne Forandring, og i alt Fald har den begrænsede Tid, der har staaet Forf. til Raadighed, ikke tilladt en nærmere Undersøgelse og Bearbejdelse af det statistiske Raamateriale; men nogle faa Hovedtal kan dog meddeles, og de er tilstrækkelige til at belyse de vigtigste Træk i Udviklingen. Man har Oplysninger om Fødsler og Dødsfald, men desværre kun for hele Landet under ét, ikke særlig for Landdistrikterne, og der er en Lakune i Rækken for det allervigtigste Tidsrum, Aarene 1795—99, nogle af de Aar, hvor Udskiftningen og Udparcelleringen var stærkest. Hvad der haves, er dog allerede af Interesse.

I de 20 Aar, der gik forud for Stavnsbaands-Løsningen, var Antallet af Fødsler og Dødsfald følgende ¹⁾:

	Fødte	Døde	Fødselsoverskud
Aar 1769	26,823	24,890	1933
— 1770	27,244	26,045	1199
— 1771	25,590	26,347	÷ 757
— 1772	23,239	28,968	÷ 5729
— 1773	23,341	30,716	÷ 7375
— 1774	26,878	19,135	7743
— 1775	27,570	22,987	4583
— 1776	26,791	23,025	3766
— 1777	26,884	24,272	2612
— 1778	27,405	23,423	3982
— 1779	27,637	28,574	÷ 937
— 1780	28,882	22,440	6442
— 1781	27,928	24,745	3183
— 1782	26,499	24,890	1609
— 1783	25,964	21,537	4427
— 1784	25,457	23,488	1969
— 1785	25,833	25,461	372
— 1786	25,269	29,237	÷ 3968
— 1787	24,954	26,577	÷ 1623
— 1788	27,739	24,374	3365

Antallet af Dødsfald er i denne Periode paa lidt nær lige saa stort som Antallet af Fødsler, og den hele Tilvæxt, der i disse 20 Aar fremkom ved Fødselsoverskudet, var kun 26,796.

I de 20 Aar, der fulgte nærmest efter Stavnsbaands-Løsningen, var de tilsvarende Tal følgende:

¹⁾ Falbe-Hansen og Scharling: Danmarks Statistik, 1ste Bd.

	Fødte	Døde	Fødselsoverskud
Aar 1789	27,478	23,057	4421
— 1790	25,329	20,546	4783
— 1791	26,524	23,697	2827
— 1792	28,908	22,975	5933
— 1793	27,365	22,689	4676
— 1794	27,539	25,956	1583

I disse 6 Aar, der betegner Begyndelsen af Reformperioden, er Fødslerne kjendelig flere, Dødsfaldene færre end forhen, og Befolkningens Tilvæxt ved Fødselsoverskud er 24,223, altsaa paa lidt nær lige saa meget som i alle de foregaaende 20 Aar tilsammen.

	Fødte	Døde	Fødselsoverskud
Aar 1800	30,839	27,501	3338
— 1801	30,219	27,085	3134
— 1802	31,575	23,212	8363
— 1803	32,617	22,658	9959
— 1804	32,091	23,998	8093
— 1805	32,901	23,730	9171
— 1806	30,610	22,978	7632
— 1807	31,734	23,852	7882
— 1808	31,487	26,153	5334

I disse 9 Aar fremtræder det endnu tydeligere, at Fødslernes Antal er forøget og Dødsfaldenes Antal formindsket, saa at Fødselsoverskudet var meget stort, nemlig ialt 62,906.

For de 5 Aar, der ligger mellem de anførte to Tidsrum, nemlig Aarene 1795—99, kjender man ikke Antallet af Fødsler og Dødsfald, derimod véd man, at Folketallet i Aaret 1787 var 840,045, og at det i Aaret 1801 var 925,680, thi ved disse to Tidspunkter blev der afholdt Folketællinger. I de mellemliggende ca. 14 Aar er altsaa Folketallet bleven forøget med 85,635. Man véd tillige, at Fødselsover-

skudet fra 1787 til 1794 var 26,000 og i Aaret 1800 var 3,338, tilsammen i disse 9 Aar et Overskud af ca. 30,000; men da hele Tilvæksten i de 14 Aar fra 1787—1801 skulde være over 85,000, maatte Resten, eller 55,000, skyldes de 5 Aar 1795—99; det vil sige, der skulde i disse Aar have været en aarlig Tilvæxt af 11,000 Mennesker. Dette er nu maaske nok noget mere, end man kan antage, at der er fremkommen ved Fødselsoverskudet, uagtet det jo ganske vist netop var ved denne Tid, at Udparcelleringen gik saa stærkt for sig og gav Anledning til Stiftelsen af en Mængde ny Ægteskaber og Fødselen af et ualmindelig stort Antal Børn. Men Sagen er den, at samtidig med, at Folketallet steg paa Grund af, at Fødslerne var talrigere end Dødsfaldene, steg det tillige ved Indvandring af Slesvigere, Holstenere og Svenskere og rimeligvis ogsaa af Nordmænd. Begtrup fortæller os (Sjælland I, pag. 343), at der indvandrede en Mængde svenske Tjenestefolk til Sjælland, og i 1802 regnede han disses Antal til 6,000 Personer, mest Skaaninger. Ligeledes var der Indvandring af Holstenere, mest holstenske Grøftgravere fra Egnene om Eutin og Pløen, deres Antal paa Sjælland regnedes dog kun til 300. Ogsaa om Jylland vides det, at der fandt Indvandring Sted, men bestemte Tal kan ikke anføres. Det er denne Indvandring, der forklarer, at den Folketilvæxt, som viser sig fra Folketælling til Folketælling, er større, end hvad man skulde have ventet af Fødselsoverskudet alene.

Den aarlige Tilvæxt ved Fødslernes Overskud over Dødsfaldene var:

i Tidsrummet 1735—69	1,350 Personer i Gjennemsnit om Aaret		
—	1769-88	1,340	— —
—	1788-94	4,037	— —
—	(1794-99 c.10,000 ¹)	naar Indvandringen medtages	
—	1800-1808	6,990	— —

¹) Naar jeg her anfører 10,000 og ikke 11,000 er det, fordi en Del af Indvandringen maa antages at falde paa de andre Aar i Perioden 1787—1801.

Disse faa Tal turde tale tydelig nok, de vise, at der med Landboreformerne var kommen nyt, frodigt spirende Liv i det danske Folk.

I Folketællingerne findes Oplysninger om Landbefolkningens Størrelse, denne var:

	i 1769	i 1787	i 1801
i Jylland	321,385	320,393	350,302
Sjælland	181,104	196,347	218,616
Bornholm	12,047	12,365	13,581
Fyen	87,293	96,222	105,311
Laaland-Falster	38,044	42,526	46,978
	<hr/>	<hr/>	<hr/>
	639,873	667,853	734,788

Landbefolkningen voxer i de 18 Aar fra 1769 til 1787 med 27,980 Personer, men i de 14 Aar fra 1787 til 1801 voxer den med 66,935 Personer. I Jylland aftager Landbefolkningen fra 1769 til 1787, rimeligvis paa Grund af den tidligere omtalte Udvandring til Sjælland og Kjøbenhavn. I de andre Landsdele er der derimod Tilvæxt fra 1769 til 1787, og i det hele taget voxede Landbefolkningen i dette Tidsrum stærkere end Bybefolkningen. Fra 1787 til 1801 var der Tilvæxt i Landbefolkningen i alle Landsdelene, stærkest i Sjælland og Laaland-Falster, de Dele af Landet, som forhen stod længst tilbage.

Den langt overvejende Del af Landbefolkningen var naturligvis landbrugende; men en Del levede dog af andet Erhverv. I Folketællingernes Inddeling af Befolkningen efter Næringsklasser har man Oplysninger om Antallet af de egentlige Landmænd; men disse Oplysninger er desværre saa uensartede, at de kun, og endda kun med tilnærmelsesvis Nøjagtighed, kunne sammenstilles for de to Tællinger af 1787 og af 1801; derimod slet ikke for Tællingen af 1769.

Antallet af de Personer, der henhørte til den jordbrugende Befolkning, var efter Tællingen i 1787 538,579, og

efter Tællingen i 1801 685,907 Personer, det var altsaa en Tilvæxt af ikke mindre end 147,328 Personer, medens den samlede Tilvæxt i hele Befolkningen kun var 85,635 Personer, der skulde altsaa efter 1787 have været en Bevægelse i Befolkningen fra andre Erhverv i Retning af Jordbrug. I og for sig er dette nu ganske sandsynligt, men man tør dog ikke tillægge de anførte Talangivelser for den jordbrugende Befolkning en saa stor Paalidelighed, at man derfra med fuldstændig Sikkerhed tør drage en saadan Slutning, kun det tør man slutte, at Landbefolkningen i hvert Fald har havt sin rigelige Andel i den samlede Befolkningstilvæxt.

Man kan ogsaa belyse Spørgsmaalet om Folkeformerelsen i Landdistrikterne fra et helt andet Synspunkt, og med et andet Materiale. Man har nemlig Oplysninger om Antallet af Bosteder, af Gaarde og Huse, før og efter Landboreformerne.

I Ministeriernes Arkiv og i det kgl. Bibliothek findes forskellige summariske Extrakter af Hovedmatrikulen i Danmark i 1690. De fleste af disse angives at være udarbejdet af Rosenkreutz i 1690, men er senere, i 1760erne, revideret af forskellige Personer. Efter Ordene at dømme skulde de vise Tilstanden, som den var, da Revisionen foretoges i 1760erne, og det var ogsaa ret naturligt, om man fra dette Tidspunkt havde saadanne Arbejder, thi man tænkte den Gang paa at udarbejde en ny Matrikul og foretog Forarbejder i den Anledning. Ved at gennemgaa disse Extrakter i Enkelthederne ses det da ogsaa, at de paa flere Punkter ere førte a jour op mod Tilstanden i Frederik den 5tes Tid, men paa de fleste Punkter er dette ikke sket. Sagen er rimeligvis den, at Vedkommende, der har revideret de Rosenkreutzske Arbejder, har taget sig Arbejdet let og kun foretaget de Rettelser og Forandringer i dem, som kunde foretages uden synderlig Ulejlighed uden at tage Ar-

bejdet op fra Grunden af, og har ladet hele Hovedmassen af Detailler blive staaende uforandret.

I disse Extrakter findes bl. a. anført Antallet af Herregaarde, Antallet af Gaarde og Antallet af Huse i alle Landets Dele, og det er dem, vi her skulle benytte. Om Tallene er fra 1690 eller fra 1765 er som sagt tvivlsomt, men i begge Tilfælde har de stor Interesse.

For Aaret 1804 eller 1805 har man ligeledes Oversigter over Antallet af Herregaarde, Gaarde og Huse i alle Landets Egne. Disse Data blev indsamlede i Anledning af et Indkvarterings-Spørgsmaal (cfr. Rentekammerskrivelse af 24de September 1805). Tabellerne findes i Ministeriernes Arkiv.

Efter Matrikullen af 1690 fandtes der:

	af Herregaarde, Slotte, Ladegaarde og Klostre:	af Gaarde:	af Huse:
i Sjællands Stift	150	17,002	4,948
i Fyns Stift.....	174	12,804	5,407
deraf paa Fyn	132	7,906	3,170
— — Laaland.	38	3,300	1,734
— — Falster..	4	1,598	503
paa Øerne i alt..	324	29,806	10,355
i Ribe Stift.....	102	8,511	1,592
i Aarhus Stift..	112	8,919	1,730
i Viborg Stift..	77	5,790	1,765
i Vendelbo Stift	98	7,520	3,597
i hele Jylland..	389	30,740	8,684
i hele Landet..	713	60,546	19,039

Efter de Oplysninger, som blev indhentede i Aaret 1805, fandtes der:

	af Hovedgaarde:	af Gaarde:	af Huse:
paa Sjælland.....	112	12,117	19,132
— Fyn.....	160	7,406	9,512
— Laaland.....	56	2,482	2,637
— Falster.....	14	1,185	1,189
<hr/>			
paa Øerne ialt.....	342	23,190	32,470
i Hjørring Amt ...	69	3,958	3,872
i Aalborg Amt....	56	3,117	3,297
i Thisted Amt.....	36	2,658	2,808
i Randers Amt.....	56	3,954	2,321
i Aarhus Amt.....	43	3,946	2,443
i Vejle Amt.....	41	2,518	2,511
i Ribe Amt.....	21	3,042	1,818
i Ringkjøbing Amt	58	4,600	3,016
i Viborg Amt.....	52	3,750	2,401
<hr/>			
i hele Jylland.....	432	31,543	24,487
<hr/>			
i hele Landet ¹⁾	774	54,733	56,957

Men ere nu disse Oversigter ogsaa paalidelige? Det maa indrømmes, at der kan rejses adskillige Tvivl i saa Henseende. Matrikul-Uddraget viser, som alt anført, sandsynligvis Stillingen paa Matrikuleringens Tid, men sikkert er det ikke, muligen er det Stillingen i 1765, der angives. Ved Oversigten fra 1805 er der andre Tvivl. Her er det saaledes tvivlsomt, hvilke Grænsebestemmelser, der er benyttet for at adskille Hovedgaarde, Bøndergaarde og Huse. Tallet paa Hovedgaarde og paa Bøndergaarde er utvivlsomt for lille. Det skyldes maaske, at de smaa Hovedgaarde er betragtede som Bøndergaarde, og de smaa Bøndergaarde som Huse — for flere af Amterne er der saaledes en særlig Rubrik for „Boelsteder“, for andre Amter er disse slaaede

¹⁾ Bornholm, hvor særlige Forhold gjorde sig gjældende, er ikke medregnet

sammen med Husene — men Grunden til det ringe Antal Gaarde kan ogsaa være, at Oversigterne er ufuldstændige, at vedkommende Embedsmænd ikke have faaet alle Gaarde med, eller at der med beraad Hu er sket en Udeladelse, som man nu ikke kan faa Rede paa. Men med alle disse Ufuldkommenheder frembyde de anførte Tal dog adskillig Interesse, og navnlig kan man af dem faa to vigtige Oplysninger. Den ene er den, at det samlede Antal af Bosteder (Hovedgaarde, Bøndergaarde og Huse under ét) i 1690 (eller 1765) kun var 80,000, men i 1805 var voxet op til mindst 112,000, altsaa en meget stor Tilvæxt; og de oven for anførte Tvivl gaa begge i Retning af, at Tilvæksten maaske har været endnu større og er foregaaet i et kortere Tidsrum. Antallet af Bosteder er altsaa i forrige Aarhundrede efter al Sandsynlighed voxet med mindst 33,000, rimeligvis med mere, og største Delen af denne Tilvæxt er utvivlsomt falden efter 1760. En Tilvæxt af 33,000 Bosteder kan antages at svare til en Folkeformerelse af ca. 150,000 Mennesker. I Følge Folketællingerne steg Landbefolkningen i Tidsrummet fra 1769 til 1801 med 95,000 Mennesker; de to Tal kunne altsaa nok passe nogenlunde til hinanden.

En anden Oplysning af Interesse, som de to Oversigter giver, er den enorme Tilvæxt i Husenes Antal. I 1690 (eller 1765) skulde der kun have været 19,000 Huse (heri er dog maaske ej indbefattet blotte Tyendehuse, der ikke var særskilt matrikulerede), men i 1805 var Antallet af de optalte Huse 57,000. Denne Tilvæxt i Husenes Antal viser sig i alle Landets Egne. Den var en Følge af Hoveriets Afløsning, af Landbedriftens Forandring, af Udskiftningen og Udparcelleringen og af Ægteskabernes Tilvæxt. En Bekræftelse paa Rigtigheden af denne Bevægelse faar man ved at betragte Folketællingernes Angivelse af Befolkningens Fordeling efter Næringsklasser.

Folketællingernes Fordeling af Befolkningen efter Næringsklasser er, som alt omtalt, ikke ganske ensartet ved

alle Tællingerne, og en anden Ulempe ved denne Fordeling er, at Adskillelsen mellem Klasserne i Følge Sagens Natur altid maa være noget svævende. Man kan derfor kun have Nytte af de paagjældende Tabeller, naar der er Tale om stærkt udprægede Bevægelser. Forøgelsen i Husmandsklassen fra 1787 til 1801 kan dog tydelig ses.

Fra Folketællingen af 1787 anfører Eggers (Manuskript), at Antallet af Godsejere og Gaardmænd med deres Husstand var 393,730 Personer,

og at Antallet af Husmænd, Inderster og Daglejere paa Landet med deres Husstand var 144,849 Personer.

Efter den officielle Beretning om Folketællingen i Aaret 1801 var Antallet:

af Godsejere og Gaardmænd med deres Husstand 388,000 Personer,

af Husmænd, Daglejere og Indsiddere paa Landet med deres Husstand 276,000 Personer.

I Tidsrummet fra 1787 til 1801 skulde altsaa Antallet af Godsejere og Gaardmænd være forbleven omtrent uforandret, maaske endog formindsket, medens derimod Antallet af Husmænd og Indsiddere m. fl. i samme Tid skulde være næsten bleven fordoblet. I 13 $\frac{1}{2}$ Aar forøgedes Husmandsklassen med over 130,000 Personer.

Overalt, hvor vi se hen, baade naar vi undersøge Folketællingerne, og naar vi efterse Fortegnelserne over Antallet af Gaarde og Huse i Landet, møde vi altsaa den samme Fremtoning: en stærk Forøgelse af Landbostanden, der dog udelukkende falder paa dennes underste Lag, Husmændene og Indsidderne. Fra at være forholdsvis faa i Tal og ringe i social og økonomisk Betydning voxer Husmandsklassen nu med en overraskende Fart op til at blive en af de største og vigtigste Samfundsklasser. Det er en ny social Lagdannelse, der finder Sted.

I det gamle Landbrugs Tid var der kun faa Husmænd. Der var kun ringe Brug for Husmanden og for det fri Arbejde. Hovedgaardens Marker blev drevne ved Hoveri, og Bonden drev sine Marker mest ved faste Tjenestefolks Hjælp. Det var kun nu og da i Høst og ved enkelte andre Leiligheder, at man til Jordens Dyrkning behøvede at ty til Husmandens Arbejde. Det er særegent for Trevangsbruget, og er en af dettes Fordele, at det ikke behøver megen Arbejdskraft, og at Arbejdet er temmelig regelmæssig fordelt hele Aaret rundt, saa at der foruden det faste Tyende kun kræves lidt af forbigaaende, ekstraordinær Hjælp. Det var derfor kun forholdsvis faa Husmænd, der trængtes til i det gamle Landbrug; de, der var, fandt mest Beskæftigelse som Haandværkere og ved forskellige ekstraordinære Arbejder uden for den egentlige Landbedrift, og endelig fandtes der blandt Husmændene, hvad der var af Landboproletariat, og det var i den Tid ikke saa lidt endda. De egentlige Husmænd havde et Hus i Fæste; Leje af Huse synes ikke at være brugt, derimod fandtes der ikke saa faa Indsiddere, der lejede enkelte Dele af et Hus. Husene var som Regel jordløse eller havde kun en højst ubetydelig Jordlod, men efter gammel Skik havde Husmændene Ret til at lade nogle Kreaturer græse paa Overdrevene, og det var desuden almindeligt, at Gaardmændene gav Husmændene, som en Del af deres Løn, Tilladelse til at opløje et Stykke af Udmærkerne og dør høste lidt Sæd et Aars Tid eller to. Nogen egentlig Standsforskjel mellem Gaardmændene (Bønderne) og Husmændene synes der ikke at have været, der var en stadig Overgang fra den ene Klasse til den anden, og Husmandens Stilling var omtrent lige saa god, ja ofte bedre end Gaardmandens. Man har jo Exempler paa, at der blev betalt Indfæstning af et Hus og ikke af en Gaard, og naar Øjemedet med Stavnsbaandet var at exploitere Bondens

Arbejde, maatte Gaardmanden snarest være ringere stillet end den arbejdsdygtige Husmand.

Saa snart den ny Tid begynder at arbejde sig frem i Landbruget, er et af de første Fænomener, at Husmandsklassen begynder at voxe. Det er Fremskridtet, den mere intensive Behandling af Jorden, og den ny Driftsmaade (Kobbelbruget), der er Hovedaarsagerne hertil. Der krævedes flere Folk, og de begyndte ogsaa at komme. Medens der efter Matrikullen af 1690 kun skulde findes 19,000 Huse, saa se vi af de flere Gange foran citerede Oversigter over Hovedgaardene fra 1770, at der allerede den Gang fandtes en stor Mængde Husmænd (se pag 49), og efter Folketællingen i 1787 udgjorde de et Antal af 145,000. Det er dog først efter Stavnsbaands-Løsningen og de øvrige Reformers af Landboinstitutionerne, at Tilvæksten i Husmandsklassen ret tager Fart. Flere af Reformerne bidrog direkte til, at der krævedes mere Arbejdskraft, saaledes Udskiftningen og Udflytningen; men Landboreformernes Indflydelse paa Efterspørgselen efter Arbejdskraft var dog nærmest indirekte; de befordrede Fremskridt og Driftsforandringer, og disse gav Anledning til, at der efterspurgtes mere Arbejde. Hovedkilden til den forøgede Efterspørgsel efter Husmændenes Arbejde var Overgangen til Kobbelbruget; thi ikke alene krævede denne ny Drift mere Arbejdskraft — Jorden bearbejdedes stærkere og de dyrkede Arealer udvidedes — men den krævede tillige denne forøgede Arbejdskraft i Form af Daglejer-Arbejde. Under Kobbelbruget er nemlig Arbejdet ikke saa regelmæssig fordelt over hele Sommeren som ved Trevangsbruget, Trangen til Arbejdskraften samler sig mere paa enkelte Tider, man kan derfor ikke saa godt besørge det hele ved faste Tjenestefolk, men maa i særlig høj Grad have ekstraordinære Tilskud af Arbejdskraft paa enkelte Aarstider. Det var dette ekstraordinære Arbejdstilskud, som Husmændene og Indsidderne skulde yde, og

som bevirkede, at der blev saa stærk Efterspørgsel efter denne Samfundsklasse.

Stavnsbaands-Løsningen frigav Bønderkarlene og tillod dem at ordne sig og flytte om, som der var mest Brug for dem. Herremændene byggede Huse til dem og indbød dem til at slaa sig ned der som selvstændige Lejere eller Fæstere; Udparcelleringen og Letheden ved at kjøbe Jord paa Kredit gjorde det mulig at blive Selvejer-Husmand; nogenlunde vellønnet Arbejde tilbødes i rigeligt Maal. Følgen af alt dette var, at en uhyre Mængde smaa Husmands-Familier dannede sig; det var den moderne Tids Husmandsklasse og Landarbejderklasse, der kom frem.

Der kom to Klasser af Husmænd, Husmænd med Jord og jordløse Husmænd, hvortil Indsidderne sluttede sig.

Efter Folketællingen af 1801 fandtes der:

af Husmænd med Jord og deres Husstand.	142,884	Personer
af jordløse Husmænd.....	76,577	—
af Indsiddere	22,806	—

men foruden dem opfører Folketællingen 34,000 „Daglejere“ paa Landet.

Det var altsaa lidt over Halvdelen af Arbejdsklassen, der blev Husmænd med Jord, hen imod Halvdelen blev jordløse Husmænd, Indsiddere og Daglejere.

Husmænd med Jord, navnlig de, der som Selvejere kom i Besiddelse af en større Jordlod, var i de fleste Tilfælde baade i økonomisk og social Henseende nogenlunde vel stillet. De havde deres Hovednæring ved at dyrke egen Jord, og de behøvede enten slet ikke eller kun til enkelte Tider af Aaret, naar Efterspørgselen efter Arbejde var stor og Betalingen altsaa god, at gaa paa Arbejde hos andre. De afgav et ønskeligt Supplement til Arbejdskraften paa Gaardene, gav denne den fornødne Elasticitet, saa at den kunde udvides efter Aarstidernes vekslede Krav. De bidrog til Opdyrkningen, og det var ofte nogle af Landets daarligste Jorder, Hedestykker, Sandbanker, Stenbelagte Jorder,

eller Mosestykker, som de med Selvejerens utrættelige Flid bragte under Kultur.

Husmændene uden Jord og Indsidderne, ligesom ogsaa de Husmænd, der kun havde en ringe Jordlod, var uheldigere stillet. Lønnen var vel stigende, men Livsfornødenhederne blev ligeledes dyrere, og Arbejderne kom let i for stort Afhængighedsforhold til Arbejdsgiverne.

Regeringen søgte ved at paavirke Udskiftningen og ved at sætte det som Betingelse for Meddelelsen af forskellige Begunstigelser at forskaffe Husmændene Jord, og man faar ogsaa Indtryk af, at saavel Godsejerne som Gaardmændene ved Udskiftningerne stillede sig velvillig overfor Husmændene, saa at disse i Stedet for deres gamle sædvanemæssige Rettigheder til Græsning, til Tørveskæring o. l. fik udlagt Jordlodder enten paa Overdrevene eller ogsaa smaa Stykker Gadejord eller udflyttede Gaardes tidligere Byggegrunde og Haver. Men det var nærmest kun de gamle Huse og deres Beboere, der paa denne Maade fik Jord gratis eller paa meget billige Betingelser. De fleste af Husene oprettedes først efter Udskiftningen, til dem maatte der altsaa tilkjøbes Jord ved Udparcelleringer, og derved kom Ejerne af disse ny Huse ofte i trykkende Gjæld.

Et andet uheldigt Forhold fremkom derved, at en Mængde af de ny Huse ikke var Selvejerhuse. Efter Landboreformerne og Udskiftningen, da Herremændene skulde skaffe sig anden Arbejdskraft til Erstatning for Hoveriet, blev det nemlig almindeligt, at de lod opføre Huse, der var bestemte for Gaardens Daglejere og sædvanligvis blev overladt disse i Livsfæste. Af saadanne Huse kunde der gives en ret anselig Afgift, og det var altsaa en fordelagtig Forretning for Herremanden, men ogsaa for Husmændene var det ofte en ganske god Stilling. Mindre heldigt var det derimod, at det blev almindeligt, at Herremændene som én Del af Lejesummen betingede sig visse Dages ugentlig Arbejde foruden Arbejde i Høsten o. l. Herved voxede

der et nyt Hoveri frem, der vel ikke var saa skadeligt for Landbruget som Gaardmændenes Hoveri, men som var skadeligt i social Henseende bl. a. fordi det forledte Husmændene til at indgaa paa mere trykkende Fæstebetingelser, end de rimeligvis ellers vilde have gjort.

Endnu langt uheldigere var det, at der ved denne Tid opkom en ny Brugsform nemlig Leje paa Opsigelse i Stedet for Livsfæste. Der nævnes et Gods i Sorø Amt som det, der i Sjælland begyndte hermed i større Omfang, og endnu den Dag i Dag er Midt-Sjælland den Del af Landet, hvor denne uheldige Lejemaade er mest udbredt. At Godsejerne begyndte med denne ny Brugsform for Husene er let forklarligt; man var jo fra gammel Tid af vant til Hoveribønderne, som man kunde regere og tumle med, som man vilde; og naar nu Bønderne skulde afløses af Husmænd, der som Betaling for Brugen af Husene skulde gjøre Hovbøndernes Arbejde, saa vilde man ogsaa paa en eller anden Maade have Haand i Hanke med Husmændene, og det kunde bedst ske, naar man i Stedet for det vedvarende Livsfæste satte Lejemaal med et halvt Aars Opsigelse, saa at man hurtig kunde fjerne den Husmand, som man ikke var fornøjet med. „Det, der vel kunde indvendes mod den Slags Kontrakter“ siger en samtidig Forfatter, „er, at den vel efter Tingenes Natur er meget billig, men at der ikke er sørget for Husmanden ved tilstødende Svagelighed, Skrøbelighed, Alderdom m. m. Naar de ere uskikkede til Arbejde, blive de til Byrde for Proprietæren, og hans Interesse fordrer, at han opsiges den gamle eller svagelige Husmand, og hvor skal disse Mennesker ty hen med deres Familie? De maa søge til Bettelstaven, eller som omvankende Betlere blive til Byrde for hele Landet.“

Regeringen burde have grebet ind her. At forbyde et saadant Lejeforhold og indføre Fæstetvang ogsaa for Husene vilde maaske ikke have været heldigt, men den kunde have foreskrevet visse faste Normer for Lejeforholdet,

hvorved Rettigheder og Forpligtelser var bleven fordelt paa billig og hensigtsmæssig Maade mellem Ejer og Lejer, i Stedet for at overlade dette Forhold til den fri Konkurrence mellem de to Parter. Der var i Virkeligheden mere Grund for Staten til at ordne Husmændenes Lejeforhold end til at ordne Gaardmændenes Fæsteforhold. Husmændene var de svageste og trængte som saadanne mest til Statens Beskyttelse, men den blev dem ikke til Del i samme Grad som Gaardmændene ¹⁾. Hovedbestemmelsen som ordnede Husmændenes Forhold til Jorddrotterne var Forordningen af 30te Januar 1807, men denne Forordning har nærmest for Øje „at Jorddrotterne gives Sikkerhed for i rette Tid at erholde Arbejdet forrettet,“ den har kun lidet om at sikre og fæstne Husmandens Stilling. Det blev endogsaa anset for tvivlsomt, om ikke Husmændene under Hoveriarbejdet kunde underkastes korporlig Revselse. I Praxis skete det rimeligvis ofte, og endog saa sent som i 1847 var det Brug paa flere Godser. Forordningen af 30te Januar 1807 ansatte Husmændenes Arbejdstid til 10 Timer daglig paa de Tider af Aaret, i hvilke Dagens Længde tillader en saadan Arbejdstid. „Men foruden at der paa Grund af Sædvane skete megen Forandring heri, var det tilladt ved Lejekontraktens Afsluttelse at betinge sig Forandringer i dette Timeantal, og man har flere Exempler paa Lejekontrakter og Fæstebreve, der indeholdt den oprørende Bestemmelse, at Husmanden skulde møde 2 til 3 Timer før Solens Opgang og blive lige saa længe efter dens Nedgang“ ²⁾.

Det var iøvrigt ikke alene Herremændene, som søgte at gjøre Husmændene afhængige af sig. Bønderne var ofte

¹⁾ Som Exempel paa, hvor lidt Regeringen havde Øje for det uheldige ved Husmændenes Lejeforhold kan anføres, at det omtalte Gods paa Sjælland, der først begyndte paa i det større at indrette Huse til Lejehusmænd for Gaardens Daglejere, fik Laan af Kreditkassen til dette Øjemed.

²⁾ Bergsøe: Statistik, 2det Bind, pag. 18.

paa deres Vis ikke bedre. I en Beretning om Vejle Amt siges saaledes: „Hver Bonde, der besidder en nogenledes stor Gaard, det være sig som Eier eller Fæster, anskaffer sig gjerne en saakaldet Leiestue, det er et Hus paa 3 á 4 Fag; deri faar han let en yng Indsiddersfamilie, der maa betale ham 3, 4 á 5 Rdl. i aarlig Leie, og desuden følge hans Arbeide i Hø- og Kornhøsten som en træl bunden Svend, samt finde sig i at tage sin Kone med, hvorved Indsidderen slet ikke har Føie at rose sig af en mild Husbonde.“

En anden Ulempe for Arbejderklassen opstod derved, at Husene spredtes saa uregelmæssigt, ofte samledes klumpvis paa enkelte Steder, hvor Utparcelleringen havde været lettest, og at de saa ofte blev lagt i Udkanten, fjærnt fra de Steder, hvor Beboerne skulde søge deres Beskæftigelse. I mange Egne kunde det derfor være vanskeligt nok for Husmændene at skaffe sig tilstrækkelig Fortjeneste, og naar saa tillige — hvad desværre hyppig var Tilfældet — Huset var kjøbt til høj Pris og paa Kredit, og naar Familien voxede, saa opkom der ofte megen Nød. Fra Nyborg-Kanten skriver Provsten Crone omtrent ved Aaret 1805 om Husmændene: „Velstanden svækkes, da en Familie, som ofte bestaar af mange Børn, umulig kan ernære sig af nogle faa Skpr. Hartkorn. Moraliteten aftager, da de paa slige Parceller avlede Børn næppe blive 5—6 Aar gamle, førend de fattige Forældre strax behøve og bruge deres Tjeneste i den Tid, da de skulde holdes til ordentlig Skolegang“. „Utparcelleringens Følger vil blive høist skadelig for Efterslægten, ja endog for den nærværende Slægt“. „Maa ikke den yderste Armod blive den visse Følge for Forældrene, og jeg ser i deres Børn en aldeles forsømt Ungdom, en ilde opdraget Slægt, der ikke kan andet end blive skadelig for Verden“, og fra Odense-Kanten skrives: „Om Utparcelleringen og dens Følger spaar Bonde og Mittel-

stand Hungersnød, Betlere og Tyve“. Fra Ringkjøbing Amt skriver Præsten Fabricius¹⁾: „I mine smaa Sogne gives 30 Parcellister, næsten alle yderlig fattige, og hvis Jordeiendomme ere smaa og ringe. De fleste kunne med Sandhed sige: omnia mea mecum porto. Restancer have de næsten idelig paa Amtstuerne; Tienden kan sjelden og ikke uden med Vanskelighed erholdes af dem. Børnene løbe ofte omkring halv nøgne med Hungeren malet paa deres Ansigter; et rædsomt Syn! Aarsagerne, hvorfor Parcellisterne her ere saa usle og maaske uslere end de fleste andre Steder i Landet, hidrører næst deres Parcellers Ringhed vel og af Mangel paa Fortjeneste ved Arbeide; thi Gaardbeboerne kunne for det meste med Børn eller uden disse bestride selv det fornødne“. Det var dog ingeniunde det almindelige, at Tilstanden blandt Parcellisterne skildres saa sørgelig, tvært imod, i Almindelighed gives der et ret lyst Billede af deres Kaar. De anførte Udtalelser er fremdragne for at vise, at Stillingen, selv for de Husmænd der havde Jord, ingeniunde altid var god. Og de Husmænd, der var jordløse eller var Indsiddere, altsaa den egentlige Landarbejderklasse, og det var omtrent Halvdelen af det samlede Antal, de sad næsten altid i meget ringe Kaar, de var snarere gaaet tilbage end fremad. Vi komme herved ind paa Spørgsmaalet om Arbejdslønnen og dens Bevægelser.

Om Arbejdslønnen ved Begyndelsen af vort Aarhundrede findes der ret gode og fyldige Oplysninger hos Begtrup, Olufsen og andre Forfattere, ligesom der ogsaa hos dem findes adskillige spredte Data om Arbejdslønnen i Tiden forinden Stavnsbaands-Løsningen. Disse Oplysninger har jeg suppleret ved Uddrag af forskjellige

¹⁾ Cfr. Begtrup: Fyn pag. 71 og 72, Nørrejylland 3. Bd. pag. 33 og pag. 246.

Godsregnskaber, navnlig fra Valø, fra Vemmetofte, fra Giesegaard, fra Gaunø, fra Gl. Estrup og fra en Præstegaard paa Fyn. Fra nogle af disse Steder har jeg faaet fortløbende Rækker af Lønningsangivelser fra Aar til Aar i 100 à 150 Aar. I næste Afsnit skal der blive meddelt mere detaillerede Oplysninger om Arbejdslønnen og dens Bevægelser; paa dette Sted skal kun meddeles nogle faa Hoved-Data for at belyse Lønningsbevægelsen i selve Reform-perioden.

I Sjælland var ved Tiden om 1788 den almindelige Dagløn paa Arbejdernes egen Kost fra 43 Øre til 55 Øre om Dagen Aaret rundt. Lønnen angives højest i Frederiksborg Amt, lavest i Holbæk og Præstø Amter. For en Mand, der havde stadigt Arbejde, svarer det til en Aarsfortjeneste af 156 Kr.¹⁾ Selv om man gaar længere tilbage i Tiden end til 1788, vil der ikke vise sig synderlig Afvigelse herfra, thi Lønningen holdt sig temmelig ens igjennem hele det 18de Aarhundrede (se foran pag. 4). I Jylland synes den aarlige Fortjeneste for en Dagarbejder at have været lidt mindre end paa Sjælland og kan rimeligvis ansættes til 130 Kr.

Et Par Aar ind i det 19de Aarhundrede, altsaa da Landboreformerne foreløbig var afsluttede eller i Færd med at blive det, var Daglønnen for en Mand paa Sjælland fra 53 til 87 Øre uden Kosten. Den var højest i Frederiksborg Amt, lavest i Sorø Amt. Den gjennemsnitlige

¹⁾ Aarsfortjenestens Størrelse er udregnet paa den Maade, at Aaret er regnet til 330 Arbejdsdage, hvoraf 30 Dage for Høsten. Sommer og Vinter er regnede lige lange. Det var maaske nok en vel rigelig regnet Arbejdslængde, men paa den anden Side er der intet Hensyn taget til den Mer-Fortjeneste, som Arbejderne kunde have ved Akkord-Arbejde. Iøvrigt kommer det jo ikke saa meget an paa, hvorledes deres Fortjeneste udregnes, naar den blot udregnes paa samme Maade til alle Tidspunkter, thi det er nærmest kun til Sammenligning, for at finde Bevægelsen fra Tid til Tid, at den skal anvendes.

Aarsfortjeneste kan for dette Tidsrum paa Sjælland ansættes til $232\frac{1}{3}$ Kr.

I Jylland var paa samme Tid Daglønnen paa egen Kost varierende mellem 60 Øre og 77 Øre daglig; den var lavest i Hjerring Amt, højest i Aarhus Amt. Aarsfortjenesten i Jylland kan beregnes til 227 Kr.

Lønnens Bevægelse var altsaa denne:

Aar 1788		i Aarene 1800—7
paa Sjælland 156 Kr.	Aarsfortjeneste	$232\frac{1}{3}$ Kr.
i Jylland 130 —	—	227 —

Fortjenesten var altsaa i Landboreformernes Periode voxet paa Sjælland ca. 50 pCt., i Jylland ca. 75 pCt., men da Oplysningerne for Jyllands Vedkommende i 1788 er for sparsomme, er det rigtigst alene at holde sig til den 50 pCt.s Stigning paa Sjælland. Allerede dette er jo en ret betydelig Fremgang i et saa forholdsvis kort Tidsrum. Men paa samme Tid var ogsaa alle Livsfornødenheder bleven dyrere, og Spørgsmaalet er nu, om Lønnen var stegen mere end Fordyrelsen, om der foruden den nominelle Stigning i Lønnen ogsaa var kommen en reel Forbedring.

Der vil senere blive givet en Fremstilling af, hvorledes man tilnærmelsesvis kan beregne, om Lønnen eller om Prisen paa Arbejdernes vigtigste Livsfornødenheder stiger mest; i det jeg foreløbig henviser til denne, skal jeg her kun bemærke, at Lønningens Bevægelser, efter et vist Forhold sammenlignes med Prisen paa Rug, Byg, Smør og Flæsk, i det en Arbejder-Families aarlige Forbrug til Føde ansættes til $6\frac{1}{2}$ Td. Rug, $2\frac{1}{2}$ Td. Byg, 75 Pd. Smør og 125 Pd. Flæsk.

Naar en Arbejder-Familie havde indkjøbt, efter Aarets Priser, de nævnte Kvantiteter Fødemidler, der repræsenterer et meget tarveligt Underhold, vilde den af Mandens Aars-Fortjeneste kun have tilovers til alle andre Udgifter følgende Beløb:

i 1788	i 1800—1807
28 ³ / ₄ Kr.	30 Kr.
o: 18 ¹ / ₂ pCt.	o: 13 pCt. af Lønnen.

Det vil heraf ses, at en Daglejers Aars-Fortjeneste ikke var stegen mere end Prisen paa de nødvendige Fødemidler, reelt set var hans Løn ikke højere efter Landbo-reformerne end før disse. Dette Resultat bekræftes ogsaa af Samtidige. Begtrup udtaler saaledes (Sjælland 1ste Bd. pag. 340): „Hvormeget end Folkeløn og Dagleie er steget, er den dog ikke tiltaget i Forhold til Priserne paa Livets første Fornødenheder“. Naar Daglejeren fik Kosten hos Arbejdsgiveren, og det var det almindelige, var hans Stilling noget bedre, og i saa Tilfælde kan det næppe antages, at hans samlede Fortjeneste var stegen mindre end Prisen paa hans Livsfornødenheder.

Med de faste Tjenestefolk forholdt det sig lidt anderledes. Deres Aars-Løn var følgende:

Før 1788 fik en Tjenestekarl paa Sjælland 43 à 63 Kr. i aarlig Løn, og en Pige fik 20 à 25 Kr. Fra Laaland angives en Lønning af 44 Kr. for en Karl, 15 Kr. for en Pige. Paa Fyn 40 à 55 Kr. for en Karl, 19 à 22 Kr. for en Pige. Fra Jylland haves kun en eneste Lønningssats fra denne Tid, nemlig 33 Kr. for en Karl i Vejle Amt og 22 Kr. for en Pige.

I 1802 var den almindelige Løn paa Sjælland for en Karl 88 Kr. og for en Pige 38 Kr. Paa Laaland-Falster 67 Kr. for en Karl, 24 Kr. for en Pige. Paa Fyn 88 Kr. for en Karl, 38 Kr. for en Pige. I Jylland var omtrent 1806 den almindelige Løn 62 Kr. for en Karl og 32 Kr. for en Pige.

Det ses af disse Talstørrelser, at de faste Tjenestefolks Løn paa Øerne steg 50 à 100 pCt. fra 1788 til 1802—6, og fra mange Steder i Jylland (Aalborg, Randers og Ringkjøbing Amter) har man Beretninger om, at Lønnen i samme Tidsrum omtrent fordobledes.

Det synes altsaa, at de faste Tjenestefolks Løn steg noget mere end Daglejerens, og saa havde Tjenestefolkene desuden den Fordel, at de ikke tabte ved de højere Priser paa Livsformødenheder, da de fik baade Kost og Logis af Husbonden. Man har fra Samtiden adskillige Udtalelser, der gaa ud paa, at Tjenestefolkenes Kaar blev forbedret i Reformperioden. Og det er ogsaa let forklarligt, thi den Letthed, enhver Karl og Pige, paa Grund af Udparcelleringen og Opførelsen af ny Huse, havde ved at sætte Bo, bevirkede, at der var færre, som vilde tage fast Tjeneste. Tjenestefolkene fik ikke alene højere Løn end før, men de fik ogsaa meget bedre Kost. Bønderne var blevne mere velhavende, og da Husbonde og Tyende spiste sammen, fik disse Gavn deraf. Tjenestefolkenes Fordringer steg, de forlangte selv bedre Kost og gik bedre klædt end før; men fra Husbondernes Side lød der mange Klager over deres Fordringsfuldhed.

— Det maa erkjendes, at Landarbejdernes Kaar i Almindelighed kun blev forbedret lidet eller slet ikke i Reformperioden og den nærmeste Tid derefter. Husmænd med Jord fik en bedre Stilling, men det var i deres Egenskab af selvstændige Jordbrugere, fordi de som saadanne fik Andel i Landbrugets almindelige Fremskridt, fordi deres Ejendom tiltog i Produktivitet og i Salgsværdi. De egentlige Landarbejdere, som fik deres væsentligste Indtægter ved at arbejde for andre, blev derimod ikke stillet bedre end før. Der var rigeligere og regelmæssigere Adgang til Beskæftigelse, og Pengelønnen steg ogsaa ret betydelig, men den steg ikke mere end Prisen paa deres Fornødenhedsartikler, desuden mistede de smaa Husmænd en vigtig Indtægtskilde, da Overdrevene blev udskiftede og Retten til Græsning derved gik tabt. Husmændenes sociale Stilling blev næppe heller synderlig bedre, thi der udviklede sig ofte et Husmandshoveri, der i social Henseende kun

var lidet bedre end det gamle Gaardmandshoveri, og da de andre Samfundsklasser paa Landet gik fremad, maatte Arbejderne føle deres egen Stillestaaen som en Tilbagegang.

Grunden til, at Landarbejdernes Stilling ikke blev forbedret, uagtet Efterspørgselen efter Arbejde var saa stor og stigende, var den stærke Folkeformerelse og Indvandringen af Arbejdere fra Udlandet; thi herved bragtes ogsaa Udbudet af Arbejdskraft til at voxe. Ophævelsen af det gamle Hoveri og den hensigtsmæssigere Fordeling af Arbejdskraften virkede ligeledes som et forøget Udbud. Og endelig bevirkede den Tunghed og Langsomhed, hvormed Arbejdslønnen plejer at bevæge sig, at den i denne Periode, med de stærkt opadgaaende Priser paa Levnetsmidler og andre Fornødenhedsgjenstande, ikke kunde følge tilstrækkelig hurtig med i Opgangen. Men omvendt viste det sig saa 10 - 15 Aar senere, da Priserne sank, at Arbejdslønnen desuagtet længe holdt sig oppe, og der kom da en særdeles gunstig Tid for Landarbejderne.

Det er allerede foran berørt, at de ledende Statsmænd ikke kan frikjendes for at have nogen Skyld i, at Landarbejdernes Kaar blev saa daarlige under den almindelige Fremgang. De havde nærmest kun Øje for den økonomiske Side af Sagen og kun lidet for dennes sociale Side. Det vilde imidlertid være uberettiget, om man derfor rettede nogen Bebrejdelse mod disse Mænd. De og deres Samtid havde Blikket hæftet paa de Onder, som paa den Tid var de stærkest fremtrædende, nemlig Bondens og Landbrugets uheldige Stilling, de rettede deres Anstrængelser mod dette Punkt og gjorde det med Dygtighed og Held, saa at de opnaaede en afgjort Forbedring. Det kunde ikke ventes, at de skulde have haft Øje for, at medens de dæmmede op for Ondet paa ét Punkt, vilde dette snige sig frem paa andre Punkter i ny og uventede Former. Det maatte være forbeholdt en senere Slægt at tage Kampen op med de ny sociale Onder. I 1848 begyndte man paa denne Sag, og man naaede navnlig at faa Husmandshoveriet i det væsentlige afskaffet (Frdu.

27de Maj 1848); men man slap Sagen for hurtig, og for den nulevende Slægt staaer der her en vigtig Opgave at løse.

Lad os efter disse Bemærkninger om Arbejdsklassens Kaar, endnu i al Korthed overveje, hvilken Fordel de to andre Samfundsklasser paa Landet, Gaardmændene og Gods-ejerne, havde af Landboreformerne.

At Gaardmandsklassen vandt overordentlig meget ved Landboreformerne er utvivlsomt. Det er derimod urigtigt, naar Reformerne, hvad ofte er Tilfældet, bliver opfattet som ensidige i Gaardmandsstandens Interesse, som om der ved dem blev tilstaaet Gaardmændene direkte, materielle Fordele paa de andre Samfundsklassers Bekostning. Stavnsbaandets Løsning var til Gavn for hele Bondestanden; men det kan ikke kaldes en Gave til Bonden, det var Bondens naturlige Ret til personlig Frihed, som man tilbagegav ham, og som man med Urette havde taget fra ham 50 Aar tidligere for at hjælpe Kongen og Godsejerne ud over en Nødstilstand, der nu forlængst var forbi. Og nu de andre Landboreformer, Hoveriets Fastsættelse og Afløsning, Udskiftningen, Afløsningen af Naturalafgifterne m. m.; det var Reformer, der lige saa meget var i Godsejerens Interesse som i Bondens. De bevirkede, at Jordens Udbytte steg, og at dens Værdi forøgedes, men det maatte jo mest komme dens Ejer, Godsejeren, til Gode. At Godsejerne undertiden miskjendte deres egne Interesser og modsatte sig disse Reformer, forandrer ikke Sagen; det var heller ikke sjældent, at Bønderne modsatte sig disse Reformer. Forordningen af 8de Juni 1787 om Jorddrotternes og Fæstebøndernes gjensidige Rettigheder og Pligter var vel nærmest givet i Fæstegaardmændenes Favør, men den var i Virkeligheden lige saa meget til Godsejernes Fordel; thi alt, hvad der bidrager til at gjøre et Brugs- eller Lejeforhold rent og klart, er lige saa fuldt til Fordel for Ejeren

som for Lejeren, da det bidrager til, at Lejen kan sættes op. Det kan ogsaa til en vis Grad antages, at Fæsteforholdet af sig selv vilde være bleven rént og klart selv uden Forordningen af 1787, naar blot Stavnsbaandet blev hævet, og Assessor Bang havde ikke saa ganske Uret, naar han udtalte (Landbokommissionens Forhandlinger pag. 184): „Naar Frihed fra Fødestavn først blev almindelig og frie Kontrakter fandt Sted, saa tænker jeg, at denne Post næsten vilde falde af sig selv. Bonden vilde, naar han ikke var under Tvang, nok se sig for, i hvad Stand han modtog Gaarden, og ikke tage den uden lovligt Syn, ligesom enhver anden fri Mand, der modtager en Ting, som han siden er pligtig til i samme Stand at levere fra sig“. Og hvad der her er sagt om Fæsteforholdets Ordning, gjælder for en stor Del ogsaa om Hoveriet, at naar blot Stavnsbaandet var bleven løst og Bonden fri Mand, vilde disse Forhold nok have ordnet sig paa en for Bonden tilfredsstillende Maade, selv uden Regeringens Indgriben; det var kommen langsommere, men det var nok kommen. Heller ikke her var der nogen særlig Gave til Bønderne. Saa var der Fæstegaardenes Overgang til Selvejendom eller til Arvefæste. Det blev faktisk en stor Fordel for Bønderne; men Fordelen herved bestod ikke deri, at Bønderne fik deres Gaarde under deres daværende Salgsværdi; det var ganske vist ofte Tilfældet, men det var næppe det almindelige. Fordelen for Bønderne bestod deri, at de blev Selvejere eller Arvefæstere paa en Tid, da Konjunkturerne var opadgaaende, men i Datiden kunde man jo ikke se ind i Fremtiden og forudse, at Jordens Værdi vilde stige saa stærkt og saa længe. De Bønder, der tidligst blev Selvejere, inden Prisen paa Jord var stegen, tjente mest, uagtet de, som t. Ex. Bønderne paa Krongodset (ved dettes Salg fra 1764 til 1774) maatte købe deres Gaarde paa Auktion og til „uhørlige Priser“. De Bønder, der købte sidst, inde i det 19de Aar-

hundrede, gjorde en mindre god Forretning, og ikke sjældent bragte Kjøbet dem Tab.

Der var dog ét Hovedpunkt, hvor Landboreformerne direkte sigtede til Gaardmandsklassens materielle Vel og ogsaa skaffede denne en betydelig Fordel. Det var Bestemmelserne om Bøndergaardenes og Livsfæstets Bevarelse.

Det blev fra Godsejernes Side gjort gjældende, at naar Stavnsbaandet blev ophævet, og Bonden saaledes blev gjort uafhængig og fri, saa burde ogsaa Jorden blive fri, saa burde Godsejerne have Ret til frit at raade over Bondejorden, naar den blev fæsteledig, han burde have Ret til at omdele den, som han vilde, nedlægge eller udstykke eller sammenlægge Bøndergaardene, og han burde have Ret til at give dem i fri Forpagtning paa et vilkaarlig valgt Aaremaal. Det var jo kun en Konsekvens af den Kontraktsfrihed, som man hævdede, naar man vilde løse Stavnsbaandet. Man henviste tillige til de engelske Landboforhold, der for mange her hjemme stod som et Mønster, og i England var det den fri Bortforpagtning af Jorden, der havde hævet Landbruget. Men Landbokommissionen og Regeringen fulgte ikke denne Vej. Paa dette Punkt opretholdt man det gamle Landbo-system, man opretholdt Forbudene mod Bøndergaardes Nedlæggelse (sidst paabudt ved Frdn. 6te Juni 1769), og da Godsejerne begyndte at bortfæste Bøndergaardene paa visse Aar eller paa Opsigelse — altsaa almindelig Bortforpagtning — saa forbød Regeringen dette ved Frdn. 19de Marts 1790 og fastholdt det gamle Livsfæste som Brugsformen for Bondejorden „i Hensigt til Agerdyrkningsvæsenets Opretholdelse og Bondestandens Haandhævelse i dens Rettigheder . . . og med Kraft at beskjerme Fæsterne i deres Besiddelsesret for dem selv og deres Enker som nu er, og ved vore Forfædres ældre Lovgivelse i flere Aarhundreder har været dem hjemlet“. I denne Forbindelse bør ogsaa nævnes Frdn. 15de Juni 1792 § 11, der tillod Forpagtning paa 50 Aar eller paa tvende eller flere Personers Levetid, og Pl. 7de Juni 1806, der ud-

vider Bestemmelserne om Fæstetvang til Selvejer- og Arvefæstegaarde. Ved disse Bestemmelser fik Bondestanden den reelle Fordel, at Bøndergaardene og en Brugsform af disse, der svarede til Bondestandens Tarv, blev bevaret, og den blev sikkert mod, at den fri Konkurrence skulde drive Bønderne bort fra Bondejorden, saaledes som det t. Ex var gaaet i England. Det var iøvrigt heller ikke mere end billigt, at Bondejorden saaledes blev bevaret for Bønderne. I Fortidens Decadenceperiode, da Bondejorden truede med at miste sin Værdi, opretholdt man denne ved at binde Bonden til Jorden (Stavnsbaandet), og derved bidrog man til at opretholde Godsejerne og Landbruget; det vilde da være ubilligt, om man nu, da Jorden fik Værdi, og Bønderne omvendt begyndte at holde paa Jorden, vilde have tilladt Gods-ejerne at berøve Bønderne deres gamle Besiddelsesret. Det er muligt, at man ved at fjærne alle Baand paa Jordens Brug og Besiddelse vilde have fremmet Landbruget og Nationens Rigdom mere end nu blev Tilfældet, men man havde sikkert ikke opnaa't saa gode og solide sociale Forhold blandt Landbostanden. Et Udtryk for, at Bondestandens Velstand blev forøget i Landboreformernes Tid, har man i de talrige Udtalelser om, at Bøndernes Føde blev bedre, deres Klæder kostbarere og deres Boliger bedre indrettet end før. „Ved Gaardenes og Husenes Udflytning paa Lodderne, forsvinde de hidtil brugelige lave, snevre og usle Vaaningshuse og Udhuse, og større, bekvemmeligere og sundere træde i deres Sted.“ „I de ældre Bøndergaarde ere desuden ikke Vinduerne til at oplukke, for hvilket der nu mere sørges, hvoraf fulgte, at disse Stuer ikke kunde have frisk Luft og være sunde, saameget mindre da Stuerne vare lave og med Lergulv, som ikke kan vadskes.“ „I de udflyttede Bøndergaarde anskaffes flere Bekvemmeligheder, idetmindste at Bonden faar en egen Mælkestue (før stod Mælken under Loftet i Dagligstuen paa Brædder), at der er

høiere til Loftet, at der er passende Vinduer, som give god Lysning og kan oplukkes ...“ (Begtrup.)

Ogsaa Godsejerne havde stor Fordel af Landboreformerne, thi deres Indtægter voxede og deres Ejendomme steg i Værdi i en fast utrolig Grad (se foran pag. 100) og medens i tidligere Tid — i alt Fald i den sidste Halvdel af det 17de og den første Halvdel af det 18de Aarhundrede — de fleste Godsejere, som ikke havde særlige Indtægter ved Siden af Godset, sad i meget trykkende økonomiske Forhold, saa kom de nu hurtig til Velstand. Hovedgaardene gav nu, efter at de havde mistet Hoveriet, mere i Forpagtningsafgift end før. Og Bøndergodset, der før kun havde givet ringe Indtægt, steg nu stærkt i Værdi, og ved Siden deraf fik Godsejerne ved Forordningen af 15. Juni 1792 § 10, Ret til ved fremtidige Bortfæstninger af Bøndergaarde at sætte Landgilden saa højt op, som de kunde faa nogen Fæster til at gaa ind paa, — før den Tid havde Landgilden af Bøndergaardene været uforanderlig — og Godsejerne fik herved et bekvemt Midel til at overføre til deres Fordel den største Del af Bøndergaardenes Værdistigen. Men samtidig med disse store Fordele var der tillige voxet en Fare frem for Godsejerne, det var den store Prioritetsgjæld, som mange af dem havde paadraget sig for at hjælpe Bøndergodset op og omordne Bedriften, foreløbig blev denne Gjæld baaren med Lethed, men der skulde snart komme en Tid, hvor den bragte mange af dem til Ruin.

Med Landboreformerne fulgte store Fremskridt i Landbruget, en meget betydelig Forøgelse af Landets Velstand, et forøget Velvære for Flerheden af Landmænd og en Højnen af Bondestandens aandelige og sociale Standpunkt. Folkemængden tiltog i en overordentlig Grad, og Staten blev kraftigere, samtidig med at Skattebyrden blev mere taalelig. Alt, hvad Reformernes Venner og Forkæmpere havde ventet sig af dem, indtraf, og indtraf i kortere Tid og i rigeligere Maal, end nogen kunde have anet. De uheldige Virkninger, som Reformernes Modstandere havde frygtet,

udeblev derimod næsten alle. Man havde frygtet, at mange af Bønderne, naar Stavnsbaandet blev hævet, skulde have forladt Landbruget, givet slip paa Gaardene og flakket om som Landstrygere; det modsatte blev Tilfældet, Bønderne, der før ofte havde ønsket at gaa bort fra Gaarden, holdt nu fast ved Jorden som deres bedste Eje. Man havde frygtet, at Befolkningen vilde forlade de magre Egne af Landet, heller ikke dette skete. Man havde frygtet for Udvandring, men man fik Indvandring. Man havde frygtet for, at Administrationen ikke skulde magte Udskrivningen, naar Stavnsbaandet bortfaldt, og at Militærkraften derved skulde svækkes; heller ikke dette skete. Ogsaa Fattigforsørgelsens og den kommunale Skatteordning, som man havde frygtet vilde blive bragt i Forstyrrelse, naar Tvangsordningen hævedes, kom snart i en ny og bedre Orden.

Reformerne og Fremgangen i Landbruget bragte største Delen af Folket forøget materiel Velvære og en højere Kultur, men de medførte tillige forceret Omsætning, Usoliditet og Forøgelse af Prioritetsgjælden paa Landejendommene. Og de bevirkede endelig, at Bondestanden, der tidligere havde været næsten stationær i Antal, voxede med en rivende Fart, og at der af denne Tilvæxt udviklede sig en næsten hel ny Samfundsklasse, den egentlige Landarbejderklasse, der blev talrig i Antal og vigtig for Landbrugets Økonomi, men kun i ringe Grad fik Andel i de Goder, som Fremskridtet bragte de andre Samfundsklasser.

Det var denne Udvikling, der fandt Sted i vort Landbrug i Reformperioden indtil omtrent Aaret 1807. De Resultater, man i dette Tidsrum kom til, de gode som de mindre gode, skyldtes ikke alene Landboreformerne men ogsaa de opadgaaende Konjunkturer, og Virkningerne af disse Aarsager kan ikke skilles ud fra hinanden. Først i et senere Tidsrum, Tiden fra 1818 til 1828, da Konjunkturerne blev nedadgaaende, og Landboreformerne, kom til at staa ene om at holde vort Landbrug oppe, først da kan man

se disses Indflydelse paa Landbruget nogenlunde isoleret fra andre Indvirkninger. Dette Tidsrum og Reformernes Eftervirkninger ned mod vore Dage vil blive behandlet i et andet Bind af dette Skrift, og det vil da bl. a. blive paavist, at de mindre heldige Sider ved Landboreformernes Virken i den første Tid indtil 1807, efterhaanden blev udjævnede, og at der selv for de underste Lag i Samfundet kom nogen Fremgang.

Bilag.

Som Bilag meddeles her en Oversigt over Folketallet i Landdistrikterne i Aarene 1769—1787—1801 og 1834. For de to første Tidspunkter have tilsvarende Oversigter saavidt vides hidtil ikke været offentliggjorte. Man har benyttet de af Eggers (Manuskript) og Bergsøe (Statistik) og Statistisk Tabelværk givne Oplysninger. Naar de her meddelte Tal ikke stemme helt med de af Eggers og Bergsøe givne, skyldes det dels Forandringer af Herreds-Grændserne dels at der hos Bergsøe findes enkelte Feiltagelser.

For at lette en Sammenligning med Folketallet efter senere Folketællinger, saaledes som dette er angivet i Statistiske Meddelelser 3die Række 4de Bd. 1882, er der tilføjet et Supplement, der angiver Folketallet 1801 og 1834 i de Herreder, hvor der i denne sidste Oversigt er benyttet andre Herreds-Grændser.

Folkemængden i Landdistrikterne:		1834.	1801.	1787.	1769.
Sjælland:					
Sokkelunds	Herred	20,977	15,970	13,793	11,770
Smørum	—	10,810	8,017	6,981	6,295
Sømme	—	7,094	5,295	4,811	4,393
Voldborg	—	7,738	6,001	5,700	4,918
Thune	—	5,155	3,743	3,430	3,282
Ramsø	—	5,842	4,718	4,251	3,840
Liunge-Kronborg	—	17,298	11,613	9,960	8,782
Holbo	—	11,018	7,908	6,859	6,660
Strø	—	8,985	6,688	5,663	5,284
Liunge-Frederiksborg	—	9,068	6,672	5,567	5,324
Ølstykke	—	4,657	3,484	3,011	2,785
Horns	—	6,794	5,216	4,948	4,910
Meerløse	—	12,653	9,569	8,702	7,831
Tudse	—	8,219	6,596	5,907	5,735
Løve	—	9,106	6,828	6,131	5,924

Folkemængden i Landdistrikterne:		1834.	1801.	1787.	1769.
Arts	Herred	7,233	5,418	5,164	4,771
Skippinge	—	6,484	4,598	4,984	4,683
Ods	—	10,226	7,844	6,342	5,875
Ringsted	—	13,042	10,080	9,195	8,629
Alsted	—	8,591	6,299	5,270	4,910
Slagelse	—	10,310	8,134	6,959	6,657
Vester-Flakkebjerg	—	9,452	6,983	6,605	6,345
Øster-Flakkebjerg	—	8,883	7,161	6,756	6,265
Bjeverskov	—	7,228	6,059	5,627	5,352
Stevns	—	7,727	5,731	5,312	4,838
Fakse	—	8,126	6,944	6,503	6,045
Tybjerg	—	6,942	5,525	5,129	4,726
*Hammer	—	8,016	6,542	5,781	5,259
*Baarse	—	14,756	11,363	10,298	9,449
		272,430	206,999	185,639	171,537
Møen.....		10,415	7,568	7,015	6,102
Samsø		5,034	4,049	3,693	3,465
Bornholm:					
Vester	Herred.....	3,407	2,858	2,701	2,653
Sønder	—	4,425	3,522	3,440	3,326
Nørre	—	3,816	2,964	2,816	2,845
Øster	—	4,579	3,743	3,408	3,223
Christiansø	—	407	494	„	„
		16,634	13,581	12,365	12,047

*) Sé Anm. p. 159.

Folkemængden i Landdistrikterne:	1834.	1801.	1787.	1769.
Falster:				
Nørre Herred.....	8,237	6,613	7,242	6,158
Sønder —	8,706	6,850	6,215	5,262
	16,943	13,463	13,457	11,420
Laaland:				
Musse Herred....	13,292	11,452	10,582	9,079
Fuglse —	9,817	7,627	5,996	5,504
Sønder —	8,039	6,582	5,586	5,463
Nørre —	9,428	7,854	6,905	6,578
	40,576	33,515	29,069	26,624
Fyn:				
Odense Herred.....	13,721	9,951	7,168	5,959
Assum —	6,074	4,602	4,166	3,998
Bjerge —	8,103	5,679	5,229	5,108
Lunde —	5,407	3,945	3,759	3,353
Skam —	4,131	3,485	3,358	3,212
Skovby —	8,825	6,668	7,778	6,565
Tends —	13,736	10,296	9,006	8,476
Åag —	14,904	11,494	10,278	9,493
Vindinge —	10,514	8,219	7,439	7,265
Rudme —	9,606	6,837	6,476	6,234
Sunds —	14,039	10,228	9,210	8,298
Talling —	18,952	13,935	12,676	10,861
	128,012	95,339	86,543	78,822

Folkemængden i Landdistrikterne:	1834.	1801.	1787.
Langeland:			
Nørre Herred.....	6,415	4,484	4,128
Sønder —	7,459	5,488	5,551
	13,874	9,972	9,679
Jylland:			
*Horns Herred	9,391	6,618	5,880
*Vennebjerg —	9,015	6,372	5,598
*Jerslev nu (Dronning- lund) —	13,219	9,789	9,188
Læsø —	2,068	1,563	"
*Børglum —	12,906	10,148	8,983
Hvetbo —	4,958	3,614	3,462
Øster-Han —	5,572	4,283	4,078
Vester-Han —	5,627	4,467	4,249
Hillerslev —	6,114	4,650	4,694
Hundborg —	4,306	3,271	2,719
Hassing —	5,580	3,884	3,621
Refs —	7,763	5,101	4,710
Morsø-Nørre —	5,128	3,087	2,784
Morsø-Sønder —	5,957	3,853	3,238
*Kjær —	11,584	8,283	7,420
*Fleskum —	6,502	5,034	5,049
Hornum —	6,484	5,110	4,418
Hellum —	5,376	4,351	4,100
Hindsted —	7,697	5,806	5,755

*) Sé Ann. p. 159.

Folkemængden i Landdistrikterne:		1834.	1801.	1787.	1769.
*Slet	Herred	5,800	4,356	4,564	4,528
*Aars	—	4,400	3,417	2,577	2,639
Gislum	—	3,628	3,029	2,905	2,819
Hindborg	—	2,610	2,274	2,118	2,049
*Nørre	—	3,819	2,993	2,830	2,990
*Harre	—	2,860	2,028	1,733	1,831
Rødding	—	2,632	2,123	2,085	1,937
Fjends	—	5,247	4,067	3,878	3,809
Nørlyng	—	3,810	2,728	3,838	3,915
Rinds	—	5,320	4,211	4,080	3,792
Sønderlyng	—	4,452	3,492	3,381	3,272
Middelsom	—	4,837	3,752	3,688	3,844
Lysgaard	—	6,640	4,730	4,069	4,098
Hids	—	3,321	2,420	2,255	2,087
Hovlbjerg	—	4,502	3,847	3,706	3,836
Onsild	—	2,615	2,189	1,968	2,060
Gjerlev	—	4,416	3,642	3,446	3,362
Nørhald	—	3,388	2,785	2,650	2,754
*Støvring	—	2,977	2,316	2,327	2,479
*Galten	—	5,712	4,666	3,955	4,064
Rougso	—	2,716	2,234	2,134	2,254
Sønderhald	—	9,256	7,302	6,607	6,693
Nørre	—	5,518	4,503	4,364	4,497
Sønder	—	6,644	4,598	4,372	4,221
Mols	—	4,685	3,810	3,346	3,606
Øster-Lisbjerg	—	6,262	4,991	4,390	4,245

*) Sé Anm. p. 159.

Folkemængden i Landdistrikterne:		1834.	1801.	1787.	1769.
Hasle	Herred	3,035	2,103	2,154	2,028
Vester-Lisbjerg	—	2,947	2,080	1,930	1,828
Sabro	—	3,312	2,562	2,396	2,388
Framlev	—	4,136	2,920	2,627	2,278
Ning	—	6,673	4,679	4,254	4,254
*Hads	—	10,064	7,128	6,807	6,485
Hjemslev	—	5,494	4,312	3,787	3,713
Gjern	—	6,602	4,708	4,202	4,327
*Tyrsting	—	3,561	2,952	2,832	3,344
Vrads	—	4,928	3,507	2,689	2,736
*Vor	—	9,522	7,058	6,471	6,474
*Nim	—	3,954	2,323	1,878	1,913
Bjerger	—	10,062	7,550	6,821	6,979
Hatting	—	5,768	4,274	3,741	3,644
*Nørvang	—	10,430	6,184	5,714	5,422
*Tørrild	—	6,820	4,121	3,315	3,347
Jerlev	—	3,716	2,030	1,737	1,670
Holmans	—	4,734	3,187	2,965	2,973
Elbo	—	3,355	2,548	2,369	2,322
*Brusk	—	6,037	3,768	3,395	3,388
Skodborg	—	6,238	4,636	4,864	5,111
Vandfuld	—	4,233	3,354	1,901	2,139
Hjerm	—	5,601	4,578	4,173	4,454
*Ginding	—	5,163	3,656	3,356	3,325
*Hammerum	—	8,541	6,208	5,531	5,561
Ulvborg	—	4,914	3,742	3,209	3,207

*) Se Anm. p. 159.

Folkemængden i Landdistrikterne:		1834.	1801.	1787.	1769.
*Hind	Herred	6,518	4,854	3,736	4,262
*Bølling	—	5,626	4,079	3,570	3,621
Nørre Horne	—	4,176	3,240	3,098	2,765
Vester Horne	—	6,624	5,611	4,968	4,836
Øster Horne	—	3,739	2,908	2,624	2,417
Skads	—	9,841	8,490	7,632	7,296
Slaugs	—	1,788	1,478	1,260	1,234
*Andst	—	6,441	3,883	4,108	3,720
Malt	—	4,495	2,897	2,455	2,220
*Gjørding	—	3,760	3,279	2,966	2,877
		456,162	338,674	308,747	309,597

*) I følgende Herreder, hvis Folkemængde i 1834 og 1801 ovenfor er angivet med andre Herreds-Grændser end ved de nyere Folketællinger, var Folkemængden med den nyere Fordeling af Sognene (overensstemmende med Statistiske Meddelelser 3. Række 4. Bind 1882), naar bortses fra tilkomne Distrikter af Slesvig:

		1834.	1801.
Sjælland:			
Hammer	Herred	9,170	7,434
Baarse	—	13,602	10,468
Jylland:			
Horns	Herred	8,706	6,462
Vennebjerg	—	9,700	6,528

	1834.	1801.
Dronninglund Herred.....	12,833	10,177
Børglum —	13,292	9,760
Kjær —	11,706	8,333
Fleskum —	6,380	4,984
Slet —	6,595	4,991
Aars —	3,605	2,782
Nørre —	3,596	2,838
Harre —	3,083	2,183
Støvring —	som ovfr.	2,388
Galten —	som ovfr.	4,594
Hads —	9,566	6,718
Tyrsting —	4,116	3,372
Vor —	8,967	6,638
Nim —	4,452	2,733
Nørvang —	10,385	6,144
Tørrild —	6,865	4,161
Brusk —	1,290	900
Resten af Brusk Herred under Kolding Herred (forbundet med tidligere Distrikter af Slesvig)	4,747	2,868
Ginding Herred.....	4,601	3,189
Hammerum —	8,928	6,534
Hind —	7,310	5,477
Bølling —	5,009	3,597
Andst Herred (kun ved et tilkommet Di- striket fra Slesvig afvigende fra sit ældre Omfang)		
Gjording Herred	1,604	1,199
Resten af Gjording Herred under Ribe Herred (forbundet med tidligere Distrikter af Slesvig)	2,156	2,080

Samlet Oversigt.

Landdistrikter i:	1834.	1801.	1787.	1769.
Sjælland	272,430	206,999	185,639	171,537
Møen	10,415	7,568	7,015	6,102
Samsø	5,034	4,049	3,693	3,465
Bornholm	16,634	13,581	12,365	12,047
Falster	16,943	13,463	13,457	11,420
Laaland	40,576	33,515	29,069	26,624
Fyn	128,012	95,339	86,543	78,822
Langeland	13,874	9,972	9,679	8,471
Jylland	456,162	338,674	308,747	309,597
Kongerigets Landdistrikter . .	960,080	723,160	656,207	628,085
Hertil slesvigske Landdistrikter under Ribe Amt	12,215	11,628	11,646	11,788
I alt	972,295	734,788	667,853	639,873

Rettelser.

Ved en Forstyrrelse af Korrekturen er der pag. 102 og 103 indløbet nogle, idvrigt uvæsentlige, Feil, nemlig:

- pag. 102, 3. Lin. f. n. 100, læs 110.
 — 2. Lin. f. n. 1769—74, læs 1769.
 pag. 103, 6. Lin. f. o. 110, læs 120.
 — 7. Lin. f. o. 1659, læs 1652.

Dette Skrift udgaar som Indbydelse til Universitetets Højtidelighed i Anledning af Hundredaarsdagen for Stavnsbaandets Løsning. Festen er bestemt til at holdes Onsdagen den 20de Juni Kl. 12 i Universitetets Festsal. Professor, Dr. juris J. C. H. R. Steenstrup holder Talen. Før og efter Talen afsynges af Studentersangforeningen en for denne Højtidelighed forfattet Kantate af Hr. Holger Drachmann med Musik, komponeret af Hr. P. E. Lange-Müller.

Kjøbenhavn, den 11te Juni 1888.

Under Universitetets Segl.

Stavnsbaands-Løsningen

og

Landboreformerne

set fra

Nationaløkonomiens Standpunkt.

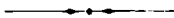
2den Del.

Tiden fra 1807 til Nutiden.

Af

V. Falbe Hansen.

I. Landbruget i Pengeforvirringens Tid. — II. Landbrugs-Krisen.
III. Samlede Oversigter. — IV. Slutning.

Kjøbenhavn.

Forlagt af Universitetsboghandler C. E. C. Gad.

Trykt hos Nielsen & Lydiche.

1889.

Det foreliggende Skrift udgjør anden Del af Afhandlingen »Stavnsbaands-Løsningen og Landboreformerne. Set fra Nationaløkonomiens Standpunkt«, hvoraf 1ste Del, omfattende Tiden fra 1733 til 1807, udkom i Fjor som Indbydelsesskrift til Universitetets Fest i Anledning af Hundredaarsdagen for Stavnsbaandets Løsning.

Min Hensigt med dette Skrift har været ikke alene at yde et Bidrag til Belysning af Spørgsmaalet om Virkningerne af de store, frigjørende Landboreformer, men tillige at benytte denne Lejlighed til saavidt mulig at give en statistisk Oversigt over vort Landbrugs sociale og økonomiske Udvikling i de sidste 150 Aar.

For den nyere Tids Vedkommende haves der gode statistiske Oplysninger om Landbruget, udarbejdede af det statistiske Bureau, men de ere ikke helt tilstrækkelige, idet de have ladet enkelte Omraader uomtalte; dette gjælder navnlig om Landarbejdernes Lønningsforhold m. m. Her har jeg derfor, saa godt det lod sig gjøre, maattet supplere den officielle Statistik.

For den ældre Tids Vedkommende, navnlig for Tiden før 1835, var Landbrugs-Statistiken i høj Grad ufuldstændig og halvt eller helt forglemt, begravet i gamle Skrifter eller Arkiver, og jevnlig fandtes den kun som ubearbejdet Raastof.

Det har været et meget møjsommeligt Arbejde at indsamle, ordne og uddrage Kjærnen af al denne Statistik, og det vilde ikke have været mig muligt at udføre det, naar jeg ikke fra alle Sider havde mødt stor Imødekommen og Velvillie. Fra talrige Landmænd, baade Godsejere, Godsbestyrere og Bønder har jeg modtaget Oplysninger, der ofte maa have kostet Vedkommende meget Arbejde at tilvejebringe; Indenrigsministeriet har vist mit Skrift den Interesse at lade indsaule Oplysninger til det gennem Amtmændene og

gjennem Kultusministeriet har jeg af Statskassen modtaget en Penge-Understøttelse.

For al denne Hjælp aflægger jeg herved min Tak. Arbejdet har taget længere Tid, end jeg havde ventet, og Skriftets Udgivelse er derved bleven forsinket. Grunden dertil har fornemlig været den, at jeg i mindre Omfang end ventet har kunnet benytte andres Hjælp til Bearbejdelse af det statistiske Raastof paa Grund af dettes vanskelige Art. Den væsentligste Hjælp er ydet mig af min Ven, cand. juris & polit. J. West. Uden hans kyndige Assistance vilde Skriftets Udgivelse være bleven endnu mere forsinket.

Ved et Skrift som det foreliggende kan det ikke undgaas, at der indløber adskillige Fejl i Talangivelserne, selv om der anvendes megen Omhu ved Udarbejdelsen. Ogsaa i 1ste Bind findes adskillige Fejl; de af disse, som Forf. er bleven opmærksom paa, ere rettede i dette Bind.

Det omfattende statistiske Materiale, der er benyttet, kunde det, i al Fald delvis, være af Interesse at faa trykt og publiceret; muligen vil dette ogsaa ske.

Frederiksberg, 1. November 1889.

V. Falbe Hansen.

I.

Landbruget i Pengeforvirringens Tid.

Aaret 1807, der i politisk Henseende betegner et saa afgjørende Vendepunkt, har ikke ganske en tilsvarende Betydning i nationaløkonomisk Henseende. Der foregaar ikke paa dette Tidspunkt nogen egentlig Vending i den økonomiske Udvikling. Tiden efter 1807 maa nærmest betragtes som en Fortsættelse af den foregaaende Tid; Bevægelsen vedbliver at gaa i samme Retning som før. Dog er der den Forskjel, at Bevægelsen er hurtigere, mere febrilsk, og at det navnlig er de mindre heldige Sider i Udviklingen, der kommer uforholdsmæssig stærkt frem; og i Periodens Slutning, i Tiden henimod 1813, er disse mindre heldige Sider saa stærkt fremtrædende, at Fremskridtsbevægelsens Træk blive Karikaturer.

Krigens Udbrud i 1807 bragte paa flere Omraader Landet Tab. Største Delen af vor Handelsflaade, der flød paa Søen med rige Ladninger, blev hurtig kapret af Englænderne. Den store oversøiske Mellemandel, der i en Række af Aar havde bragt Danmark anselig direkte Fordel, og som tillige var Forudsætning for forskjellig industriel Bevægelse i Kjøbenhavn, blev strax afbrudt. Forbindelsen med Norge, der ikke alene var den vigtigste Kjøber af vort Landbrugs Produkter, men tillige forsynede Danmark med flere vigtige Varer, blev i høj Grad vanskelig. Paa den anden Side bragte

Krigen ogsaa adskillig Fordel. De store Lagre af oversøiske Produkter, som fandtes i Kjøbenhavn ved Krigenes Udbrud, kunde under Kontinentalspærringen afsættes med stor Fordel. Kaperiet indbragte ogsaa betydelige Værdier, og det hele Røre, som Krigen førte med sig, skaffede Fortjeneste for mange.

De politiske Begivenheder i dette Tidsrum have altsaa paa flere Maader paavirket det økonomiske Liv, men det, som mere end noget andet giver Tidsrummet sit Særpræg i økonomisk Henseende, er dog Statskassens finansielle Forlegenheder og de Udveje, man greb til for at klare sig ud over disse.

Allerede før Krigen var den finansielle Stilling uheldig, og Regeringen havde begaaet en Række skæbnesvangre Misgreb, navnlig derved, at den i Stedet for at forhøje Skatterne tilstrækkelig gjorde Gjæld og udstedte Papirspenge i saa stor Mængde, at de fik Kurs mod Sølv. Krigen efter 1807 forøgede Udgifterne endnu mere, og Regeringen greb atter til det gamle Middel, gjorde Gjæld og udstedte flere uindløselige Papirspenge. Disse Penge faldt i Værdi, og alle Priser steg, om end i forskjellig Grad, og sædvanlig ikke fuldt saa meget som Pengenes Kurs.

Pari Kursen for Seddelpenge var 125 (∴ 125 Rdl. Curant i Papirspenge skulde være lig med 100 Species i Sølv), men i Aaret 1807 var Kursen 140 à 150, i Aaret 1808 gik Kursen op til 190, i Aaret 1810 til 370 à 650, 1811 til 550 à 900, i Aaret 1812 varierede den mellem 700 og omtrent 1800, og i Aaret 1813 gik den under voldsomme Svingninger op i flere Tusend, momentvis endog op til 14,000 ∴ 140 Rdl. C. i Papirspenge havde ikke mere Værdi end en Specie i Sølv. Før 1807 var den egentlige Statsgjæld 42 Mill. Rdl. C. og Seddelgjælden var 26 Mill. Rdl. C. (tilsammen omtrent 218 Mill. Kroner); men indtil 1814 var Statsgjælden voxet op til over det 3-dobbelte og Seddelgjælden til henimod det 6-dobbelte (til 454 Mill. Kr.). Det var Forøgelsen i Sedlernes Mængde, der trykkede deres Værdi, og bevirkede, at alle Priser, der

var udtrykt i Seddelpenge, steg. Varepriserne steg til en forbavsende Højde. Kapitelstaxten for Sjælland gik f. Ex. saaledes op:

	Rug			Byg			Havre		
	Rd.	Mk.	Sk.	Rd.	Mk.	Sk.	Rd.	Mk.	Sk.
1807	6	4	»	3	2	»	2	3	8
1808	8	»	»	4	2	»	3	1	8
1809	9	1	6	7	1	4	5	3	2
1810	9	5	9	9	»	»	6	2	»
1811	15	4	»	12	1	8	8	2	
1812	61	4	»	34	5	8	23	2	8
1813	131	»	»	73	4	4	43	3	

Disse Priser ere i Rigsdaler Curant, hvoraf hver skulde være lig Kr. 3,₂₀, saa at t. Ex. i Kronemønt skulde en Tønde Rug i Aaret 1813 efter Kapitelstaxten koste Kr. 420 (i Papir), og Kapitelstaxten, som var den officielle Pris, hørte endda til dem, der svingede forholdsvis moderat¹⁾.

Det var en Tid, da de fleste Forretningsfolk tjente overmaade mange Penge.

Alle Indtægter og al Formue, der bestod i faste Ejendomme, i Varer eller i andre Værdigjenstande voxede nemlig sammen med Prisstigningen og blev altsaa mange Gange fordoblet. De Indtægter og Formuer derimod, der bestod i en bestemt Pengesum, forblev nominelt uforandret og blev altsaa reelt formindsket meget betydeligt. De producerende Klasser, Landmænd, Haandværkere og Handlende o. s. v. blev rigere, medens derimod Kapitalister, Embedsmænd, Pensionister og alle andre, hvis Formue eller Indtægter var bestemt til noget vist i Landets almindelige Penge, blev fattigere (jfr. A. S. Ørsted: Eunomia 1ste Bind).

Landbruget høstede i fortrinlig Grad Fordel af denne

¹⁾ Et Forsøg paa at udfinde, i hvilken Grad Kapitelstaxterne i alle de forskjellige Egne af Landet blev paavirket af Papirspengenes Kurs-svingninger, fremviste kun som Resultat store Forkjelligheder og yderlig Forvirring; men det kunde dog konstateres, at Kapitelstaxterne bevægede sig med langt mindre Udsving end Pengenes Kurs.

Forvirring i Pengeforholdene. Landmændenes Indtægter voxede nemlig nominelt med Landprodukternes nominelle Prisstigen (se Kapitelstaxten ovfr.), og desuden var Efterspørgslen i disse Krigsaar stor efter Korn og lignende Varer, og som Følge deraf stod de højt i Pris, selv om Prisen udrødedes i Sølv. Landmændenes Udgifter blev vel ogsaa forøgede, da det meste, der skulde kjøbes, var fordyret, men adskillige af Landmændenes største Udgifter var udtrykt i faste bestemte Pengebeløb, og disse blev altsaa ikke forøgede, eller rettere sagt, de blev reelt forminskede. Det var saaledes Tilfældet med Prioritetsgjælden og dens Renter. Disse udgjorde et bestemt Beløb, og efterhaanden som Pengene faldt, kunde Gjælden forrentes og afdrages med større og større Lethed. En Mængde Landejendomsbesiddere kom paa denne Tid af med deres Gjæld paa en nem Maade. Som Exempel herpaa kan anføres Elvedgaard paa Fyn ¹⁾, hvis tilliggende Bøndergaarde i Aarene 1798 til 1800 var bleven solgte til Fæsterne for 3—400 Rdl. pr. Td. Hartkorn, saaledes at Kjøbesummen blev indestaaende mod Prioritet i Gaarden. Nu, da Pengene faldt i Værdi, sagde Bønderne Pengene op og udbetalte dem, og det gik saa let for dem, at en Mand betalte det hele Beløb, han havde givet for sin Gaard, med det, han fik ind ved at sælge et Par Kjørehæste. I en Indberetning til det kgl. danske Landhusholdningsselskab fra Veile Amt hedder det: »Curant Sedlernes Synken fra 1808 til 1813 bragte endogsaa forhen formuende Mænd næsten til Bettelstaven, men den hjalp ogsaa mange fattige Familier paa Benene. Ved at sælge nogle Tønder Korn, en Hest, et Par Stude, kunde tjenes Summer, hvormed en Mand kunde betale al sin Gjæld, mange, ja saare mange gjorde det og følte sig gjældfri, velhavende og lykkelige« (Veile Amtsbeskrivelse). Fra Vestjylland fortælles det, at mange betalte deres Gjæld med én Skillings Værdi for hver Rigsdaler, som Gjælden beløb sig til. Ogsaa A. S. Ørsted

¹⁾ T. A. Becker: Danske Herregaarde.

omtaler, at Debitorerne i stort Omfang afgjorde deres Gjæld paa denne nemme Maade, og at herved gik for en meget stor Del Kapitalformuerne over fra deres oprindelige Besiddere til Debitorerne, idet disse under Pengenes ringe Kursværdi frigjorde sig for deres Kapitalgjæld (Eunomia, 1ste Bind). Der er dog ogsaa andre Udtalelser, der tyde paa, at det ikke overalt var saameget almindeligt, at Landmændene afgjorde deres Gjæld i denne Pengenes Forfaldstid (jfr. t. Ex. Dalgas i »Ribe Amtsbeskrivelse«). Men selv om altsaa adskillige Landmænd ikke benyttede sig af Lejligheden til at komme af med deres Gjæld, saa var der utvivlsomt mange, der gjorde det, og i alt Fald var det bleven let for dem at udrede Renterne.

Ogsaa andre Udgifter blev forholdsvis lettere for Landmanden i denne Tid. Arbejdslønnen bevæger sig kun langsomt og tungt, og i mange Tilfælde har man forud bunden sig til en vis Løn for længere Tid. Som Følge deraf kunde Arbejdslønnen ikke stige i samme Grad som de fleste Varepriser, og i adskillige Tilfælde holdt den sig endog aldeles uforandret. Paa Vallø Kloster i Sjælland og paa Stamhuset Estrup i Randers Amt fandt der saaledes i Pengeforvirrings-Tiden aldeles ingen Forhøjelse Sted i Lønnen, reelt blev denne altsaa i høj Grad forminsket, og den maa være bleven saa lav, at det har været umulig for Arbejderne at leve, medmindre Arbejdsherrerne paa anden Maade har hjulpet dem. Det almindelige var dog, at Lønnen steg, men ikke saa meget som Pengene faldt. Som Exempel kan anføres Stamhuset Giesegaards sjællandske Godser. Her blev Lønnen fra Aar 1800 til Aar 1812 forhøjet til det 5-dobbelte (fra 1 Mark daglig til 5 Mark) og fra Aaret 1814 til det 8-dobbelte (til 8 Mark daglig). Et Exempel paa en endnu stærkere Stigen haves fra en Præstegaard paa Fyn. Her blev Lønnen for de faste Folk forhøjet fra 16 Rdl. om Halvaaret til en Karl og 6 Rdl. til en Pige i Aaret 1803, til 80 Rdl. for en Karl og 30 Rdl. for en Pige i Aaret 1812, og til 390 Rdl. for en Karl og 130 Rdl. for en Pige i Aaret 1813, ja endog til 550 Rdl. til en Karl og

156 Rdl. til en Pige i det første Halvaar af 1814. Men har der end saaledes været Tilfælde, hvor Lønnen fulgte nogenlunde godt med, saa var det utvivlsomt det almindelige, at Arbejdslønnen ikke steg saa meget som Pengene faldt i Værdi, at altsaa Arbejdernes Stilling forværredes, og at Landmændene fik billigere Arbejdskraft.

Alt efter som Pengene faldt i Værdi, faldt ogsaa Skatterne, idet disse jo sædvanlig var udtrykte i en bestemt Pengesum. Kun enkelte Skatter fulgte af sig selv med, det var saaledes Tilfældet med den i 1810 (Fr. 8. Febr. 1810) indførte Indkomstskat; thi Folks Indkomster voxede med Pengenes Fald. Men for Landets Vedkommende virkede Indkomstskatten ikke ret længe, thi Bønderne manglede i den Grad Evne, eller Villie, til at fatte Indkomstskatten, at man snart maatte ophæve den for deres Vedkommende (Fr. 6. Juni 1811).

De andre Skatter, der var udtrykte i Penge, blev mindre og mindre, efterhaanden som Pengene sank. Staten søgte at høde derpaa dels ved at forhøje Skattetaxterne dels ved at ansætte dem i Korn i Stedet for i Penge; men selv med disse Tillæg og Forandringer kunde Skatterne ikke følge med i den vilde Dans, og Resultatet blev, at trods det, at man var i Krigstilstand, og at Finanserne var i en næsten fortvivlet Tilstand, og at man maatte gribe til alle Midler for at holde sig oven Vande, saa var Skatterne paa Landet i Pengeforvirringstiden dog mindre end før 1807. A. S. Ørsted har undersøgt denne Sag, og han kom til det Resultat, at i Aarene 1813, 1814 og 1815 var Skatterne paa Jorden i Gjennemsnit lavere end i Fredsaaret 1806¹⁾.

¹⁾ Som oplysende for Regeringens Skattepolitik i disse Aar anføres her en Fortegnelse over Skatterne af Landejendomme i de to Aar 1806 og 1813 (eft. A. S. Ørsted).

I Aaret 1806	Cur. Rigsdlr. i Sedler.
Matrikul Oxe- og Flæskeskatten samt Rytterholdspenge ..	614,484
Skat af contribuabelt Hartkorn efter dets Værdi	85,607
	700,091

Landmændene fik altsaa forøgede Indtægter baade ved de reelt høje Priser paa deres Produkter og end mere ved disse

	Cur. Rigsdr. i Sedler.
I Aaret 1807	
Transport...	700,091
Erstatning for Landsoldaternes Ducørpenge	52,086
Paalæg til Soldaternes Marschpenge	16,278
Indkvarteringsskat	246,261
Kornskatten	638,280
Fourageskatten	38,604
Tab ved ekstraordinære Korn- og Fodage-Leverancer....	13,027
Munderingskammerpenge	3,873
Landkonsumtionen.....	80,743
Jord- og Tiendeafgiften, nemlig Hovedafgiften, en Fjerdedels Forhøjelse for hele Aaret og endnu en Fjerdedels Forhøjelse for det sidste Halvaar	592,713
Extraskatten	341,100
	<u>2,723,056</u>

Efter Gjennemsnitskursen paa Kjøbenhavns Børs i Aaret 1806 gjaldt 100 Sølvspecier (å 4 Kr.) lige med 138 Rd. Curant i Sedler, saa at disse 2,723,065 Rd. maa regnes lige med 1,973,229 Sølvspecier.

	De nye Rigs- bankpenge i Sedler.
I Aaret 1813	
Jordafgiftens oprindelige Beløb 385,000 Rd. Curant taget 10 $\frac{1}{4}$ Gang.....	4,138,750
Tiendeafgiftens oprindelige Beløb 46,056 Rd. taget 7 Gange	322,455
De gamle Hartkornsskatter:	
112,000 Tdr. Rug å 9 Rd. 24 Sk.	1,036,000
112,000 Tdr. Byg å 5 Rd. 40 Sk.....	606,666
lldstedskatten:	
22,800 Tdr. Rug å 9 Rd. 24 Sk.....	210,900
22,800 Tdr. Byg å 5 Rd. 40 Sk.....	123,500
Den $\frac{1}{16}$ Part af Bankhæftelserne paa 160,000 Rd. Sølv Værdi udgjør efter de respektive Bankkurser.....	230,000
	<u>6,668,271</u>

Efter Gjennemsnit af de i 1813 noterede Kurser gjaldt 100 Specier lige med 536 $\frac{1}{2}$ Rd. Seddel-Værdi (det var efter Omskrivningen i Januar 1813, hvorved Sedlerne blev reducerede til $\frac{1}{10}$ af deres Værdi). saa at de 6,668,271 Rigsbanksedler udgjorde 1.242,734 Sølvspecier (å 4 Kr.).

I 1813 var altsaa Skatterne paa Landejendommene trods alle mellemkommende Forhøjelser, Tillæg og Omskrivninger til Korn, dog mindre end i 1806. I Aaret 1814 var Skatterne noget højere, men de gik atter lidt ned i 1815. og Gjennemsnittet af Skattebeløbet i de 3 Aar 1813. 1814, 1815 var lig med Skattebeløbet i 1806.

Prisers nominelle Opsvulmen paa Grund af Papirspengenes Fald. Landmændenes Udgifter derimod var for en stor Del enten slet ikke stegne eller dog ikke stegne i samme Forhold som Pengenes Fald. Den aarlige Regnskabsbalance mellem Indtægter og nødvendige Udgifter maatte altsaa stille sig gunstig, og dertil kom, at Ejendomsbesiddernes nominelle Formuestatus blev i høj Grad forbedret. Deres Gjæld var jo nemlig svunden ind til et i Forhold til Tidens Talbegreb ubetydeligt Beløb; Prisen paa deres Ejendomme var derimod gaaet stærkt i Vejret, dels fordi Pengene faldt, dels fordi Folk i denne Tid ivrig efterspurgte faste Ejendomme. Kontante Penge eller Obligationer og andre Penge-Tilgodehavender var jo et daarligt Aktiv i de Tider, »alle Folk søgte derfor at komme af med Pengene og at købe for dem Ejendomme, Varer eller andre reelle Værdier«. Der udviklede sig en febrilsk forceret Om-sætning. »Alle Mennesker blev opfindsomme for at finde paa en Anvendelse af et Papir, hvis Værdi syntes fra Dag til Dag, fra Time til Time at bortdunste. Man modtog det alene for strax igjen at blive af dermed« (Cortsen i hans Oversættelse og Bearbejdelse af I. B. Say, 1818). Denne Spekulationslyst drev Prisen paa Landejendomme i Vejret, og Ejendomsbesidderne maatte derved faa Indtryk af, at deres Formuestatus var bleven forbedret, at de var bleven rigere end før. Følgen af alt dette var, at Luxusforbruget voxede, at man indrettede sin Bedrift og sit hele Levned efter den fingerede Rigdom, »man vilde nu bo, leve, ride, kjøre og klæde sig bedre end før, thi Pengene kom saa let« (Vejle Amtsbeskrivelse), men man forbedrede ogsaa Bedriften, og »Formuende og kyndige Folk kom i denne Periode ved Kjøb i Besiddelse af Landejendomme og virkede, idet de med Indsigt og Kraft indførte mange Forbedringer ved disse, i det hele fordelagtigt for Landvæsenet. Agerdyrkningen har ogsaa udvidet sig meget siden Krigen, og de skjønne heldbringende Virkninger, som hine Anordninger i Aarene 1788—1800 om Bondens Frihed o. s. v. maatte medføre, begyndte netop nu stedse tyde-

ligere at udfolde sig; Befolkningen steg og Produktionen med den.« (Nathanson: National- og Statshusholdning).

I Pengeforvirrings Tiden befandt Landbruget sig altsaa ganske vel. Landmændene følte sig rige og store, og i Bedriften blev der stadig indført nye Forbedringer. Men den tilsyneladende saa gunstige Stilling var usolid i Grunden, thi den hvilede paa den indbildte Rigdomstilvæxt, som skyldtes Pengenes Værdifald; og det store Forbrug, det luxuriøse Levesæt, der saa' ud som et blot Forbrug af forøgede Indtægter, var i Virkeligheden et Forbrug af Kapital. Man skulde da have ventet, at den hele falske Herlighed vilde være falden sammen med et Krach, da Pengevæsenet blev ordnet i Aaret 1813 (Fr. 5. Jan. 1813). Dette skete dog ikke. Thi de gamle Curantsedler blev i 1813 afløste ikke af de nye Sølv-Rigsbankdaler, men af nye Rigsbanksedler, og disse nye Sedler var i Begyndelsen ikke stort bedre end de ældre, som de afløste, ogsaa de havde Kurs, og først lidt efter lidt hævede deres Værdi sig. I Aaret 1813 svigede de nye Rigsbanksedlers Kurs mellem 286 og 2333, medens Pari-Kursen var 200, og ved Aarets Udgang var deres Kurs 800, altsaa var deres virkelige Værdi kun en Fjerdedel af den Sølvværdi, de lød paa. Papirsvindelen var altsaa ingenlunde forbi med Forordningen af 5. Jan. 1813, den vedblev endnu i længere Tid, og da dertil kom, at Konjunkturerne paa Verdensmarkedet var gunstige for Landbrugsprodukter i Aarene fra 1814 til 1818, saa fulgte deraf, at Landbruget gled nogenlunde uskadt hen over Pengereduktionen i 1813; det var først nogle Aar senere, at Krachet kom.

Der var dog en enkelt Klasse af Landmænd, eller rettere sagt af Folk, der havde været Landmænd, som led et føleligt Tab ved Pengeforandringen i 1813. Det var en Del af Fideikommisbesidderne.

Det er i det foregaaende omtalt (1ste Bind pag. 107), at i den sidste Halvdel af forrige Aarhundrede var der bleven oprettet en stor Mængde Fideikommisgodser. Man vedblev

dermed til henimod Aarhundredets Slutning. Men derefter begynder der en Bevægelse i modsat Retning. Aar 1800 var der 80 Godsmajorater, nemlig 17 Grevskaber, 14 Baronier og 49 Stamhuse, men i Aaret 1807 var der kun 68 Godsmajorater, nemlig 17 Grevskaber, 13 Baronier og 38 Stamhuse ¹⁾. Hvad der var Grunden til, at Bevægelsen paa Fideikommisvæsenets Omraade foretog et saadant Omslag, er vanskelig at afgjøre. Muligen skyldes det Regeringen, thi dens Politik var i disse Aar ikke Godsejer-Adelen gunstig. Muligen var det en Følge af, at de gamle Godsejer-Slægter følte sig mindre vel paa deres Godser, efterhaanden som Landbo-Institutionerne forandredes, og de gamle jorddrotlige Herligheder bortfaldt. Sikkert er det i alt Fald, at i det første Decennium af det 19de Aarhundrede blev det almindeligt at substituere Pengekapitaler for Fideikommis-Godser, snart kun for Dele af Godser, snart for hele Godser. I Pengeforvirrings-Tiden blev dette en fatal Historie for Besidderne af Pengefideikommisserne, thi Indtægterne af disse faldt med Pengenes Værdi, og i 1813 blev selve Kapitalen nedskreven til et Beløb, der ofte var 3 til 4 Gange mindre end, hvad den oprindelig lød paa (jfr. Fr. 5. Jan. 1813). Dette er Hovedgrunden til, at der den Dag i Dag findes mange Penge-Fideikommisser, hvis Lidenhed staa i et paafaldende Misforhold til Storheden af de Godser, som de have afløst.

Blandt de Godsejere, som beholdt deres Godser, var der mange, som i Pengeforvirrings-Tiden led Tab derved, at Bønderne, der i den foregaaende Tid havde købt deres Gaarde paa Kredit, nu indbetalte deres Gjæld med de daarlige Papirspenge. Adskillige Godsejere lod Pengene gaa videre og afbetalte atter paa deres egen Gjæld, men det var ikke alle, der gjorde det, og de fik det snart at mærke

¹⁾ Udregnet efter Oplysninger, som findes i „Magasin til den danske Adels Historie“ 1ste Bind 1824 i en Afhandling af Amtmand W. v. Benzon.

paa en temmelig følelig Maade. Dette skal blive omtalt i næste Afsnit.

Hvad Regeringens Reformarbejde angik, da stod det i denne Tid temmelig stille. Krigen og den finansielle Misère afledte Regeringens Opmærksomhed fra de indre Reformere, og dertil kom ogsaa, at der synes at have været en lille Reaktion i Opfattelsen indenfor de ledende Kredse. Man kan allerede spore en saadan i de sidste Aar af det foregaaende Aarhundrede, og den bliver i den følgende Tid mere tydelig, især efter 1807. Man synes at have ment, at der nu var gjort nok, og at Udviklingen kunde overlades til sig selv, ja, at der maaske hist og her burde stemmes lidt imod. Man hørte op med at give Hovedgaarde Tilladelse til at sælge Bøndergods uden at miste Skatteprivilegiet, forskellige Understøttelser til Landbruget hørte op, og den store Landbokommission blev opløst. Der er dog én stor Hovedreform, hvis grundlæggende Lovordning falder efter 1807. Det er Naturaltiendens Afløsning.

Tienden havde rimeligvis i ældre Tider været en ret passende Afgift, selv om den opkrævedes *in natura*; den var forholdsvis let at kontrollere og opkræve og kunde indbringe et stort Beløb. Den havde derhos i ældre Tider den Fordel, at den var nogenlunde ligelig, og at den til en vis Grad bøjede sig efter Skatteevnen, idet den steg og faldt med Aarets større eller mindre Udbytte. Ulemperne ved Naturaltienden var fornemlig, at der spildtes en Del Korn, det ansloges til 5 pCt. af Høstudbyttet, at den medførte Sinkelser og unødige Kjørsler, og at den gav Anledning til gjensidige Chikanerier mellem Tiendetager og Tiendeyder. I det gamle ensartede og stabile Landbrugs Tid blev dog rimeligvis disse Ulemper opvejede af Fordelene. Men da Landbruget i forrige Aarhundrede begyndte at gaa frem, blev de gamle Ulemper mere følelige, og nye kom til. Naar et Landbrug gaar frem, vil Fremskridtet hyppig have den Virkning, at Bruttoudbyttet voxer stærkere

end Nettoudbyttet, fordi man forøger Produktionsomkostningerne og Udlægene, for derved at faa et større Udbytte. Men Virkningen heraf er, at Tienden, der jo stiger med Bruttoudbyttet, voxer stærkere end Nettoudbyttet og altsaa bliver en Hindring for Fremskridtet, en Præmie for at blive ved det gamle Landbrug. En anden Ulempe, som ogsaa nu fik større Betydning, var, at Naturaltienden førte Halmen bort fra Gaarden og altsaa formindskede Gjødningsmængden.

Disse Ulemper ved Tienden traadte dog ikke saa stærkt frem i den første Del af Landbrugets Opsvingsperiode, thi da var det nærmest Hovedgaardenes Dyrkning, der gik frem, og Hovedgaardene var jo tiendefri, og at Tiende-Halmen førtes bort fra Bøndergaardene hen til Hovedgaardene, kunde ikke anses for nogen egentlig Ulempe, da Hovedgaardsjorderne var de mest productive, og det gjaldt fremfor alt om at ophjælpe dem. Tiendespørgsmaalet var derfor ikke saa tidlig og stærkt oppe som flere af de andre Landboreformer. Dog var Naturaltiendens Afløsning en af de Gjenstande, som det i 1768 oprettede General-Landvæsenscollegium specielt skulde have sin Opmærksomhed henvendt paa. Med Struensees Fald og Op-hævelsen af Landvæsenscollegiet blev Tiendespørgsmaalet en Tid trængt noget tilbage, men efter 1788 kom det atter frem; thi nu var det Bondejorden, det vil sige den tiendepligtige Jord, der gik frem; derved blev Ulemperne ved Naturaltienden praktisk følelige, og Tiendespørgsmaalet blev brændende. Det var Reventlow, der satte Sagen i Bevægelse, og den 18. Marts 1796 udgik der en kongelig Opfordring til mindelige Overenskomster mellem Tiendeyder og Tiendetager om Tiendens Fastsættelse til et bestemt Kvantum Korn efter Kapitelstaxten eller »i Skjeppen« (kfr. Pl. 18. Mai 1798). Der blev i de følgende Aar afsluttet et betydeligt Antal frivillige Overenskomster om Naturaltiendens Afløsning til en fast Tiendeafgift; men adskillige Steder var Bønderne uvillige til at indgaa paa saadanne »Foreninger«, de troede, at hvor ringe Bud de end gjorde, skulde det blive approberet; det var et

Udslag af de samme overdrevne Forventninger om, hvad Kronprinsen og hans bondevenlige Raadgivere vilde gjøre for dem, som ogsaa viste sig paa andre Omraader, t. Ex. ved Hoveriafløsningen. Det gik derfor ikke fuldt saa rask med Tiendeafløsningen som med flere af de forudgaaende Landboreformer, og da saa endelig den Hovedforordning udkom, som skulde ordne det hele Forhold, i Lighed med Hoveriafløsningsloven og de andre Landbolove, saa viste det sig, at denne, Tiendeforordningen af 8. Januar 1810, var saa forsigtig affattet, at den kun fik ringe Betydning for Tiendeafløsningen. Det var især den Bestemmelse, at Tiendevederlaget skulde være $\frac{1}{10}$ større end Tiendens taxerede Værdi, som virkede skadelig, thi Tiendeydelsen vilde derved komme til at blive større efter Afløsningen end før, og den Udsigt, Tiendeyderen havde til at indvinde dette Tab, naar hans Afgrøder var voxede de 10 %, var ikke meget lokkende for Bonden, især ikke naar han var Fæstebonde og altsaa ikke en Gang havde Sikkerhed for at faa Fordelen, selv om hans Afgrøder voxede. Det er maaske et vel stærkt Udtryk, naar man har sagt, at Virkningen af Tiendeforordningen af 1810 var, snarere at Afløsningen hæmmedes end at den fremmedes¹⁾; men at Forordningen paa langt nær ikke var saa radikalt gennemgribende som de tidligere Reformlove, maa indrømmes. De usikre Forhold under Pengeforvirringen bidrog vel ogsaa til at standse Tiendeafløsningen, og efter Krigens Ophør virkede de nedadgaaende Konjunkturer i lignende Retning.

Fra Aaret 1834 har man Oplysning om Tiendens Ydelsesmaade, og da var de 64 pCt. af Tienden afløst til en fast Afgift og 36 pCt. ydedes endnu som Naturaltiende i Kjerven. Paa Øerne udgjorde de tre Tiender (Kongetiende, Kirketiende og Præstetiende) tilsammen 525,241 Tdr. tiendeydende Hartkorn, og deraf blev i 1834 ydet Tiende i Kjerven af de 153,633 Tdr., altsaa af

¹⁾ Jfr. Forhandlinger om Landboreformer i 1849, udgivne af Indenrigsministeriet. Kbhvn. 1850.

29 pCt. I Jylland udgjorde alle tre Tiender 424,180 Tdr. tiendeydende Hartkorn, og af dem svarede de 191,787 Tdr. Tienden i Kjerven; her var altsaa 45 pCt. Naturaltiende.

Tiende-Forordningen af 1810 blev den sidste af de store Landboreformlove. Krigen blev vel nogle faa Aar efter afsluttet, og Pengevæsenet og Finanserne kom paa Fode igjen. man kunde altsaa have ventet, at Regeringen paany vilde have optaget Reform-Arbejdet; men det skete ikke. Den ungdommelige Fremskridts-Begejstring var svunden bort under de alvorlige Begivenheder fra 1807 til 1815, og de Tider, der fulgte efter, var ikke egnede til at oplive den paany; thi nu blev det tidligere for stærke og usunde Opsving afløst af en økonomisk Slapheds- og Reaktions-Periode, der gjennem en Række af Aar lagde et knugende Tryk paa Staten og Folket.

II.

Landbrugs-Krisen.

Den Modernisering af Landbøsystemet og de Fremskridt i Dyrkningen, som fandt Sted i Slutningen af forrige og i Begyndelsen af dette Aarhundrede, vare ikke særegne for Danmark. I flere andre af Europas Lande finde vi lignende Bevægelser; saaledes i Østrig-Ungarn, i Frankrig, i Preussen og i flere mindre Stater. Under Napoleons Krigene havde Virkningerne af disse Reformers ikke ret kunnet udfolde sig. Krigene lagde Beslag paa for mange Kræfter, formindskede Produktionen og forøgede Forbruget. Men da Freden var sluttet og Soldaterne blev permitterede og vendte hjem til Fredens Gjerning, og da alle med friske Kræfter og nyt Haab tog fat paa Arbejdet, kom der hurtig Opsving i Landbruget rundt om i Europa. Resultatet heraf var en forøget Produktion af Landbrugsprodukter, en Opdyngen af Kornvarer, som udbødes til Salg, og som Følge deraf en Synken i disses Pris. Andre Omstændigheder kom til og virkede i samme Retning; det var saaledes ved denne Tid, at Kartoffelavlens udbredte sig i flere af Europas Lande og gjorde det muligt at skaffe den samme Folkemængde Underhold af et mindre Jordareal. Til disse

almindelige Aarsager kom endnu for Danmarks Vedkommende særlige Aarsager, der yderligere bidrog til at trykke Prisen paa danske Landbrugsprodukter og vanskeliggjøre deres Afsætning. Tidligere havde Norge været Hovedmarkedet for vor Kornudførsel, og vi havde der haft en privilegeret Stilling. Efter Adskillelsen af de to Lande forandredes dette, og dansk Korn maatte betale Told i Norge i Lighed med Korn fra andre Lande. Paa samme Tid søgte England at lukke sit Marked for fremmed Korn, og ved Toldloven af 1815 forhøjedes Indførselstolden paa Korn, ja Indførsel var endog helt forbudt, naar Prisen i England gik under en vis Højde (80 sh. pr. Quarter Hvede). Trods disse ugunstige Betingelser var England det Sted, hvor dansk Korn fornemlig maatte søge Afsætning, og netop i disse Aar er det, at vort Korn begynder i større Omfang at udføres til England¹⁾, men de Priser, det afsattes til, maatte under de bestaaende Toldforhold selvfølgelig være ringe.

Et Moment, der ogsaa bidrog til at trykke Priserne paa danske Landbrugsprodukter, var deres slette Kvalitet. De ringeste Varer svinge sædvanlig mest i Pris. I dyre Aar er det dem, der stige mest, thi Folk nødes da til at efterspørge de ringeste og billigste Produkter, men omvendt i billige Aar, naar der er Overflødhed paa gode Varer, saa blive de slette næsten usælgelige. Og saaledes gik det med de danske Pro-

¹⁾ Der indførtes af dansk Korn til England

i Aaret 1816	14,874	Quarters,	i Aaret 1821	26,778	Quarters,
—	1817	149,012	—	1822	15,045
—	1818	342,213	—	1823	6,948
—	1819	123,638	—	1824	106,998
—	1820	147,595	—	1825	248,282

De stærke Svingninger i Beløbene ere et Udtryk for det engelske Markeds Usikkerhed paa Grund af Tolden, men i enkelte Aar var Udførselen dog ret anselig, og den maa allerede den Gang have haft stor Betydning for Danmark.

dukter i disse Aar. Dansk Korn noteredes nederst i London som »skiden Sæd« og dansk Smør solgtes som »Mastesmør«.

Disse uheldige Forhold for de danske Produkter skyldtes til Dels den mangelfulde Ordning af den danske Handel. Den tidligere Export var mest foregaaet som Indenrigshandel med Smaaskibe, der førte Jern og Træ ned fra Norge til danske Kjøbmænd og tog Korn og Fedevarer med tilbage. Nu krævede Forholdene, at Kornhandelen maatte drives paa anden Maade, mere i det store og til en vis Grad som Spekulation. Det magtede de danske Kjøbmænd ikke. De opkjøbte sædvanlig først Kornet, naar der indløb Kommissioner fra Udlandet (med mindre der havde været særlig gunstige Konjunkturer), saa maatte Kornet skaffes til Veje i en Hast og kom tilstede nytærsket og fugtigt. Det skortede paa Kornmagasiner, og desuden var vort Korn saa slet tørret og i det hele af en saa ussel Kvalitet, at det vanskelig taalte længere Oplæggen og Transport. Det kan efter alt dette ikke forundre, at Priserne paa vore Landbrugsprodukter maatte synke dybt¹⁾.

Som Fortsættelse af de i 1ste Bind anførte Kapitelstaxter meddeles her Taxterne i Tidsrummet 1814—1830 og til Sammenligning anføres Taxterne for nogle foregaaende Tiaar.

¹⁾ En Aarsag, som mulig ogsaa har bidraget til at trykke Priserne i denne Periode, var den Formindskelse i Produktionen af ædelt Metall, som den Gang indtraf. Forsaavidt denne Aarsag har virket, har de lave Priser paa Landbrugsprodukter været et Moment i en almindelig Dalen af alle Priser, og Landmændene har faaet nogen Erstatning for de lave Priser for deres Produkter, derved at de ogsaa have givet lave Priser for, hvad de kjøbte. Det er imidlertid ikke let at afgjøre, hvorvidt der fandt en saadan almindelig Dalen af alle Priser Sted paa Grund af en Forandring i de ædle Metaller's Produktionsforhold; men selv om dette antages, saa paavirker det ikke synderligt den Opfattelse, man kommer til angaaende Landmændenes økonomiske Situation; thi det er i hvert Fald sikkert, at Produktpriserne faldt, og at dermed Landmændenes Indtægter formindskedes, og hvorvidt ogsaa Landmændenes Udgifter formindskedes, skal for de vigtigste af disse, nemlig Skatter, Renter og Folkeløn, blive omtalt i det følgende.

Aar ¹⁾	Rug	Byg	Havre	Smør ²⁾	Flæsk ²⁾
	pr. Td. Kr.	pr. Td. Kr.	pr. Td. Kr.	pr. Pd. Øre	pr. Pd. Øre
1731—40	6,20	4,75	2,47	17,2	13
1781—90	9,75	7,56	4,89	27,7	22,3
1801—10	16,85	9,66	6,54	37,7	30,3
1814	13,02	6,32	3,87	55	36
1815	8,58	4,55	3,00	44	29
1816	10,70	7,10	4,16	39	23
1817	13,90	8,65	5,65	50	30
1818	14,93	12,60	7,93	43,8	34,4
1819	7,04	5,18	3,77	39,8	31
1820	5,33	3,47	2,93	29,0	24,1
1821	4,39	3,55	2,68	25,4	18,1
1822	4,93	4,39	3,04	18,1	10,1
1823	4,18	3,22	2,41	21,6	12,4
1824	3,94	3,29	2,52	26,1	16,0
1825	5,23	4,12	2,95	32,6	16,7
1826	10,14	9,25	7,37	28,3	15,5
1827	6,04	3,79	2,95	28,9	19,2
1828	8,10	5,29	3,70	26,8	21,6
1829	8,70	4,58	3,43	24,6	19,1
1830	10,87	6,04	3,65	33,0	21,9

Priserne i de første Aar efter Indførelsen af den ny Ordning af Pengevæsenet i 1813 var overordentlig høje, naar de angaves i Seddelpenge, og selv omsatte til Kronemønt var de ret gode: i Aarene 1817 og især i 1818 var de endog

1) Priserne efter 1814 var oprindeligt ansatte i Papir, men er her omsatte til den nuværende Kronemønt i Forhold til Seddelpengenes daværende Kurs mod Sølv. Det er tvivlsomt, hvilken Kurs der er den rette for Aarene 1814—17, og disse Aars Priser er derfor usikre.

2) For Flæsk og Smør er de første Tiaar beregnede lidt anderledes, nemlig for Tiaarene 1735—44, 1785—94 og 1795—1804 (se 1ste Bd. pag. 83).

meget høje paa Grund af ugunstig Høst i Europa i Aarene 1816 og 1817. Men derefter kom Nedgangen; og i de næste 6 Aar har vi et overordentlig voldsomt og dybt Prisfald. Minimum var i Aarene 1822, 1823 og 1824, da var Priserne gaaede ned til $\frac{1}{3}$ à $\frac{1}{4}$ af Priserne i 1818, og i Sammenligning med Papirpriserne i de foregaaende Aar var Faldet endnu dybere.

Sammenligner man med Priserne i tidligere Perioder, da viser det sig, at i Femaaret 1820—24 var Kornpriserne lige saa lave som i det berygtede Femaar 1730—34, da man greb til at indføre Stavnsbaandet for at holde Landbruget oppe. I Femaaret 1730—34 kostede nemlig 1 Td. Rug Kr. 4_{76,8}, 1 Td. Byg Kr. 4 1 Td. Havre Kr. 2₁₀. I Femaaret 1820—24 var de tilsvarende Priser Kr. 4_{5,5} for Rug, Kr. 3_{6,4} for Byg og Kr. 2_{7,2} for Havre. Efter en vældig Prisstigning, der strækker sig over $\frac{3}{4}$ Aarhundrede, var man altsaa i Løbet af nogle faa Aar, fra 1818 til 1820, pludselig falden ned til det samme ekstraordinært lave Standpunkt, som den hele Bevægelse gik ud fra.

I Prisen paa animalske Produkter var Faldet ikke fuldt saa stort som ved Korn, men det var dog ogsaa for disse Artikler meget dybt og af indgribende Betydning.

Det er i foregaaende Afsnit bleven paavist, at Fremgangen i Landbruget i den store Reformperiode og indtil 1807 skyldtes ikke alene Landboreformerne, men ogsaa de opadgaaende Konjunkturer, og at Virkningen af disse to Aarsager ikke kunde skilles ud fra hinanden. I den Periode, som nu skal behandles, fremkom der en Situation, hvor en saadan Udskillelse paa en vis Maade kan foregaa, thi nu gik Priserne saa dybt ned, at hele den foregaaende Prisstigning blev tabt. Og det var ikke alene Priserne, der gik ned og derved formindskede Landmandens Indtægter, men ogsaa de fleste andre Produktionsbetingelser for Landbruget forværredes saaledes, at de samlede ydre Konjunkturbetingelser, hvorunder Landbruget kom til at arbejde i Aarene fra omtrent 1818 til 1830

i det Væsentlige var mindst lige saa vanskelige som paa den Tid, da Stavnsbaandet blev paalagt. Det har da særlig Interesse at se, hvorledes Landbruget stod sig i disse Aar og sammenligne det med Stillingen før Reformerne; disses Betydning vil da træde tydeligere frem.

Produktprisernes Fald er allerede paavist, vi skal derefter betragte Bevægelsen i nogle af Landmandens vigtigste Udgifter, nemlig Skatter, Renter og Arbejdsløn.

Skatterne var under Pengeforvirringen sat op, alt efter som Sedlerne faldt i Værdi, og navnlig var de egentlige Hartkornsskatter i 1813 (Fr. 9. Juli 1813) bleven omsatte til Korn, saa at deres Beløb fulgte med Kornprisernes Bevægelser. Ved Fr. 15. April 1818 blev de atter omsatte til en Pengeafgift, den saakaldte Landskat, der endnu er Grundlaget for vor Hartkornsbeskatning. Og under Indtryk af de høje Kornpriser i Aarene 1817 og 18 og i Betragtning af Finansernes fortvivlet slette Tilstand blev Landskatten ansat højt, nemlig til Kr. 16,66 pr. Td. uprilegeret Hartkorn og til Kr. 12 pr. Td. privilegeret Hartkorn. Det var for det uprilegerede Hartkorns, Bondehartkornets, Vedkommende en Forhøjelse af over 40 pCt. mod Skatterne ved Aarhundredets Begyndelse (før 1802), og det var over 60 pCt. mere end Skatterne havde udgjort kort efter Stavnsbaandets Ophævelse (efter Kornskattens Omordning i 1791 var Landskatterne Kr. 10,28), og det var dobbelt saa meget som Skatterne havde beløbet sig til i Kristian den 6tes Tid (nemlig Kr. 8,66 efter 1731).

For det privilegerede Hartkorns Vedkommende var Forhøjelsen i Skatterne endnu langt større end for Bondehartkornet. Tiden i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede var ikke Adelen gunstig, man synes at mærke Luftningerne fra den franske Revolution. Fideikommis-Baandet paa Jordbesiddelsen blev i Aarhundredets Slutning sluppet og løsnet i en saadan Grad, at det næppe bandt ret meget, og Adelen mistede derved sit Hold paa mange af de gamle Besiddelser, de blev grebne af Spekulationen og kom i Hæn-

derne paa Borgerlige. Et Udslag af den demokratiske Aand hos Kronprins Frederik og hans Regering var det rimeligvis ogsaa, at den Skattefrihed for Hovedgaardsjorderne og enkelte andre Jorder, som Kristian den 5te havde indrømmet (Fr. 16. December 1682) blev mere og mere indskrænket, saa at i 1818 var Landskatterne af den privilegerede Jord voxet til 12 Kr. pr. Td. Hartkorn, altsaa endogsaa mere end Skatten af Bondejord i hele forrige Aarhundrede.

De anførte Talstørrelser angive imidlertid kun de egentlige Statsskatter, men ved Siden af dem fandtes der endnu Bankheftelses-Renter og desuden lokale Afgifter, der svarede til de nuværende Kommuneafgifter, og disse lokale Afgifter, og lignende Ydelser, var i Tiden efter Krigen 1807—14 langt større end før. Det var rimeligvis¹⁾ Fattigvæsenets Ordning i 1803 (Reglmt. 5. Juli 1803) og Skolevæsenets fortrinlige men kostbare Ordning ved Forordning af 1814, der bragte disse lokale Byrder til at voxe. Men ved Siden deraf havde ogsaa den almindelige Opgang i Kultur og Bedrift bidraget til, at andre lokale Udgifter forøgedes. Det vil heraf ses, at Skattebyrden paa Landbruget ved Tiden omkring Aaret 1818 var langt større end i Fortiden.

Arbejdsudgifterne. I Tiden før 1813 var Arbejdslønnen sædvanligvis sat op efter som Pengene faldt (se foran pag. 5), da saa Pengeforholdene blev ordnede, skete der vel en Reduktion af de forhøjede Lønningssatser, men da ogsaa de nye Rigsbanksedler stod langt under pari, saa maatte Lønningerne selv efter Reduktionen ansættes højt; og da de en Gang aftalte Lønninger kun forandrer sig med en vis Træghed, saa blev de i de følgende Aar ikke strax nedsatte i samme Forhold som Pengene steg i Værdi. I de nærmeste

¹⁾ Forf. har forøvrigt kun meget ufuldkomne Oplysninger om disse ældre Kommunal-Udgifter. En Del Oplysninger om dem findes i en særskilt Pakke i Regerings-Arkivet, men Tiden har ikke tilladt at gjøre dem til Gjenstand for nærmere Undersøgelse og Behandling ved denne Lejlighed.

Aar efter 1818 og til ind i Begyndelsen af 20'erne, altsaa i den allervanskeligste Tid for Landmændene, var Arbejdslønnen derfor forholdsvis høj, og ganske vist blev den snart trykket nedad, og undertiden kom saavel Lønnen for de faste Folk som Daglønnen ned til omtrent den samme Højde som den havde havt paa Stavnsbaands-Løsningens Tid, men selv i saadanne Tilfælde var Landmændenes Udgifter til Arbejdskraft langt større end i 1788, thi den nye Drift, der var indført efter Udkiftningen, med det større dyrkede Areal og den stærkere Bearbejdelse af Jorden, krævede langt mere Arbejdskraft end det gamle Trevangsbrug med de store udyrkede Overdrev og den mere overfladiske Behandling af Jorden. I mange Tilfælde varede det desuden temmelig længe, inden Lønnen blev trykket ned, og i Mellemtiden var der et for Arbejdsgiveren ubehageligt Misforhold mellem Lønnen og Værdien af de frembragte Landbrugsprodukter. Der anføres saaledes Exempler paa, at Arbejdslønnen var saa høj, at det, naar Høsten var mindre god, ikke kunde betale sig at indhøste den, og paa, at man lod Kartoflerne raadne i Jorden, fordi man ikke kunde faa dem optaget, uagtet man bød »indtil hveranden Skjeppe« i Arbejdsløn. Det vil saaledes ses, at ogsaa for Arbejdsudgiftens Vedkommende var Landmanden uheldig stillet i Tiden efter 1818.

Prioritetsrenter m. m. Om Prioritetsgjældens Størrelse efter Pengeforvirringen haves ingen statistiske Oplysninger. Man har lidt Statistik over Gjældens Størrelse i 1807, men hvorledes det gik med Gjælden i de følgende Aar, i Pengeforvirringens Tid, derom haves kun almindelige Udtalelser, der tildels ere stridende mod hinanden. Man véd, at mange afbetalte deres ældre Gjæld med et ubetydeligt Beløb, men andre stiftede ny Gjæld, og en efter Datidens (o: Pengeforvirrings-Tidens) Forhold ubetydelig og tilfældig Gjæld kunde efter Pengevæsenets Ordning være bleven uforholdsmæssig stor. Forordningen af 1813 reducerede vel al Gjæld efter en vis Skala (kfr. Fr. 5. Jan. 1813), men Summerne var

ofte nominelt saa uhyre, at de selv efter Reduktionen var meget store. Og desuden blev der i de gode Aar efter 1813 og indtil 1818, stiftet megen ny Gjæld, der altsaa ikke blev reduceret. Der blev bl. a. i disse Aar solgt mange Landejendomme til høje Priser, og rimeligvis blev kun en mindre Del af Kjøbesummen udbetalt kontant, Resten blev staaende som Prioritet i Ejendommen. Uagtet man altsaa ikke kan godtgjøre det statistisk, saa taler baade Omstændighedernes hele Stilling og tillige de almindelige Ytringer fra Datiden for, at der, da de daarlige Tider for Landmændene kom efter 1818, hvilede ikke saa lidt Gjæld paa en stor Del af Landejendommene. Selve de daarlige Tider bidrog i Begyndelsen til Gjældens Forøgelse, thi de forgjældede Landmænd faldt ikke strax, de holdt det i nogle Aar gaaende ved at forøge deres Gjæld, ved at lade Restancer af al Art løbe paa; en Tid fik Landmændene endog Tilladelse til at udstede rentebærende Pante-forskrivninger paa deres Ejendomme som Betaling for de kongelige Skatter.

Efter Pengevæsenets Ordning i 1813 viste der sig derhos en hel ny Fremtoning, der i høj Grad bidrog til at forøge al Gjæld. Det var Pengenes gradvise Bedring. —Da i sin Tid de gamle Curant Rigsdaler Sedler faldt i Værdi, var det til Fordel for alle Debitorer, idet disse kunde afgjøre deres Gjæld med Penge, der var af bestandig ringere Værdi, som man bestandig kom lettere og lettere til. I 1813 blev de gamle Sedler inddragne, og for 6 Rigsdaler Curant Sedler fik man 1 Rigsdaler Rigsbank Sedler, det var en Reduktion til $\frac{1}{10}$. Men de nye Sedler, Rigsbanksedlerne, hvormed de gamle Curant Rigsdaler Sedler blev indløste, havde heller ikke deres fulde paalydende Værdi, og kunde ikke indløses mod Sølv, de stod langt under pari, og det var først efterhaanden som Forholdene ordnede sig, at de steg i Kurs og nærmede sig til den fulde paalydende Værdi. I Aaret 1817 var de nye Sedlers Kurs allerede gaaet op, men de stod dog endnu kun i 500, det vil sige, man gav 500 Rd. Papir for 200 Rd. i Sølv. Kursen vedblev at gaa op,

og i Aarene 1822 og 23 var den 250, det vil sige, man gav 250 Rd. Papir for 200 Rd. Sølv. Tænke vi os nu, at en Landmand i Aaret 1817 havde en Prioritetsgjæld paa 10,000 Rd. Sedler, saa svarede den (efter Kursen 500) til 4000 Rd. Sølv, og den aarlige Rente af Gjælden à 4 pCt. var 400 Rd. Sedler, lig med 160 Rd. Sølv. Men i Aarene 1822 og 23, da Forholdene desuden i andre Henseender vare saa usle, da Landmanden næsten intet fik for sit Korn, da var hans Gjæld paa de 10,000 Rd. Sedler, efter den da gjældende Kurs af 250, bleven lig med 8,000 Rd. Sølv, og den aarlige Rente. 400 Rd. Sedler, var bleven lig med 320 Rd. Sølv. Ved den blotte Stigning af Sedlernes Værdi var altsaa Skyldnerens Gjæld, saavel Hovedsummen som den aarlige Rente fra Aar 1817 til Aar 1822 eller 23 voxet til det dobbelte. Denne Bedring af Kursen og den tilsvarende Væxt af al Gjæld, der lød paa det daglige Betalingsmiddel, Sedlerne, vedblev ogsaa i de følgende Aar, men var da langt svagere. Det, der saaledes gik for sig i disse Aar, var den modsatte Bevægelse af, hvad der skete før 1813. Den Gang gik Pengene ned, nu gik de op, men Opgangen var næsten den værste. Nedgangen før 1813 havde bevirket, at al Gjæld formindskedes, Debitorerne vandt paa Kreditorernes Bekostning; men da Debitorerne i Reglen var de produktive, de der sad i virksom Bedrift, som virkede med fremmede Penge, saa var der i denne Gjældens Formindskelse en vis Opmuntring for Produktionen og Producenterne. Pengenes Opgang efter 1813 havde den modsatte Virkning; den forøgede Gjælden, hvilket mest gik ud over de produktive, de arbejdende Klasser, deriblandt Landmændene, og det var til Fordel for Kreditorerne, der ofte var uproduktive Medlemmer af Samfundet. Opgangen af Pengene efter 1813 medførte altsaa tilsvarende Ulemper som Nedgangen, kun lige i modsat Retning. Pengenes Nedgang havde bevirket, at alle syntes rigere end de var, havde fremkaldt Svindel og Luxusforbrug. Pengenes Opgang hæmmede al Omsætning og al Spekulation, fordi alle Værdier nominelt

formindskedes, den bevirkede, at alle syntes endnu fattigere end de virkelig var; dette bidrog til Forsigtighed i Udgifter og Virksomhed, men det lagde tillige et knugende Tryk paa hele den økonomiske Udvikling. Flotheden og Driftigheden fra Tiden før 1813 blev afløst af Smaalighed og Forsigtighed.

Det var utvivlsomt en stor Fejl den daværende Finansbestyrelse begik i 1813, da den ikke vedkjendte sig den finansielle Misère fuldt ud og reducerede Statens Gjæld helt ned til dens virkelige daværende Værdi, men nøjedes med en delvis Reduktion og saa til Gjengjæld i en lang Aarrække maatte kæmpe med finansielle Vanskeligheder og et forstyrret Pengevæsen. Finansstyrelsen er overhovedet en af de uheldigste Sider ved Frederik den 6tes Regering som Kronprins og i hans første Kongeaar.

Det vil af det anførte let ses, at Landbrugets Stilling maa have været overordentligt vanskelig i Tiden efter 1818. Prisen paa Landbrugets Produkter sank ned til samme lave Standpunkt som den havde været paa i Kristian den 6tes Tid. Arbejdsudgifterne derimod var langt større end den Gang, baade fordi Lønnen var højere, og fordi Landbruget krævede mere Arbejdskraft. Statsskatterne af Bondehartkornet var efter 1818 dobbelt saa høje som i Kristian den 6tes Tid og 60 pCt. højere end i Reformtiden efter 1788, medens Statsskatterne af det privilegerede Hartkorn var voxede endnu mere, og endelig var der Bankheftelsen og de nye forøgede Byrder til Skole og Fattigvæsen. Prioritetsgjælden var rimeligvis alt ved Tidsrummets Begyndelse tildels stor og den voxede ved Pengenes stigende Værdi. Og alt dette kom efter en Opgangsperiode, der havde varet i over et halvt Aarhundrede, og i hvilken Landmændene havde vænnet sig til bestandig stigende Livsfordringer og voxende Udgifter, og det fulgte efter Pengeforvirringens Svindelperiode, under hvilken man i Rigdoms-Rusen havde tæret paa Landets Kapitalkraft. Nu kom alle Ulykkerne væltende ned over Landmændene i Løbet af faa Aar. Det kan

utvivlsomt siges, at Landbruget i den følgende Tid kom til at arbejde under ydre Konjunkturer, der i næsten alle Henseender var ringere end de havde været, baade da Stavnsbaandelen blev ophævet, og da det blev indført. Men paa den anden Side havde den ny Tids Landbrug forud for det ældre Landbrug: de liberale Institutioner, Landmændenes større personlige Dygtighed og Intelligens samt det Forspring, den forudgaaende gode Tid havde givet. Vi har for os en Situation, hvor den foregaaende Tids Landboreformer og disses Virkninger paa Driften og paa de personlige Kræfter var de Støtter, der alene skulde holde Landbruget oppe, og i Resultatet heraf har vi altsaa en Prøve paa Reformernes Betydning for Udviklingen. Vi skulle i det Følgende undersøge, hvorledes Landbruget og Landmændene bestod denne Prøve.

Landbrugets Indtægter formindskedes med de synkende Priser, medens dets Udgifter for en stor Del var faste, for en Del var de endog stigende. Balancen i Gaardenes Regnskaber blev derfor slettere og slettere. De Landmænd, der sad gjældfri paa deres Gaarde, kunde nok klare sig, da de havde faa faste Udgifter og kunde indskrænke saavel deres eget Forbrug som deres Driftsudgifter, efterhaanden som Tiderne blev knappere; men de Landmænd, som havde Gjæld, selv om denne oprindelig var temmelig lille, var i høj Grad vanskelig stillede. I de første Aar klarede de sig ved at gjøre Gjæld i Forventning om bedre Tider, men da Tiderne i Stedet for blev værre og værre, kunde de ikke holde sig, de maatte gaa fra Gaardene i stort Antal, og i den første Halvdel af Tyverne blev et overordentligt stort Antal Gaarde sat til Tvangsauktion¹⁾. Og foruden de Landmænd, der blev sat fra Gaardene, var der en Mængde, som kun blev siddende ved deres

¹⁾ Jfr. f. Ex. Maanedsskrift for Literatur, 9de Bd. pag. 79.

Kreditorers Naade, eller fordi det ikke kunde betale sig for dem at lade Gaardene sælge.

Medens paa denne Tid en stor Mængde Gaarde blev udbudt til Salg, blev samtidig dermed Folks Tilbøjelighed til at købe og sætte Penge i Landejendomme formindsket; thi Tilliden til Landejendommenes Fremtid var svækket, og der var netop nu en Periode, hvor Statspapirer og andre offentlige Værdipapirer kom stærkt op, og i hvilken Folk med Ivrighed søgte dem til Pengeanbringelse. Det var denne Tilbøjelighed for Statspapirer, som den danske Stat bl. a. benyttede til at stifte det store 3 pCt. Laan i 1825, foruden andre mindre Laan, der gik forud for dette. Denne Tilbøjelighed til at købe Statspapirer kom ogsaa frem herhjemme og bidrog til at drage Kapitalen bort fra Landbruget.

Virkningerne af disse forbundne Aarsager var, at Landejendommene faldt hurtig og dybt i Værdi, tildels endog dybere end Formindskelsen af Landejendommenes Udbytte berettigede til, saa man havde det Særsyn, at midt under selve Krisen var Landbruget ofte en nogenlunde rentabel Forretning, det vil sige, det gav en nogenlunde ordentlig Rente af Landejendommenes Salgsværdi.

Faldet i Ejendomspriserne begyndte omtrent i 1818 og vedvarede til omtrent 1825 eller 26, men synes at have været stærkest indtil 1822 eller 23.

Nedgangen var meget forskjellig. De frugtbare og velbeholdende Jorder, der stod i høj Kultur, sank ikke saa meget i Pris som de ufrugtbare og mere afsides liggende Jorder. Grunden dertil var den, at ved gode Jorder udgjør Produktionsomkostningerne en mindre Del af Bruttoudbyttet end ved de daarlige Jorder, og Nettooverskudet bliver derfor ikke saa stærkt formindsket ved en Synken af Bruttoudbyttet. Lad os t. Ex. tage to Gaarde, den ene ligger i en mindre frugtbar Egn, men har et stort Areal, den anden har et mindre Areal, men i en frugtbar Egn; begge Gaardene give samme Bruttoudbytte, af Korn t. Ex. 1,000 Tdr. aarlig i

Gjennemsnit. Gaarden med det større, men mindre frugtbare Areal har aabenbart større Produktionsomkostninger, har flere Udlæg, mere Arbejde at gjøre end den anden Gaard med det mindre, men frugtbarere Areal; lad os sætte Produktionsomkostningerne for den store Gaard til 6000 Kr., for den mindre til 4,000 Kr. Naar Gjennemsnitsprisen for en Tønde Korn er 10 Kr., vil de 1,000 Td. Bruttoudbytte for Gaardene svare til 10,000 Kr. aarlig, og heraf vil Nettooverskudet for den store Gaard være (10,000 Kr. \div 6,000 Kr. Omkostninger) 4,000 Kr., og Nettooverskudet for den mindre Gaard være (10,000 Kr. \div 4,000 Kr.) 6,000 Kr. Falder Kornpriserne fra 10 til 8 Kr., vil Overskudet for den store Gaard falde fra 4,000 til 2,000, altsaa synke til det Halve, Overskudet af den mindre vil synke fra 6,000 Kr. til 4,000 Kr., altsaa kun synke med en Tredjedel. Og synker Kornprisen til 6 Kr. pr. Tønde, vil Værdien af den store Gaard helt forsvinde, men Værdien af den lille frugtbare Gaard kun synke til en Tredjedel. Hvad der saaledes gjælder om Forholdet mellem frugtbare og ufrugtbare Jorders Værdibevægelse, gjælder ogsaa om Forholdet mellem vel beliggende Jorder med let Kommunikation og fjærnere og uheldigere beliggende Jorder med daarlig Kommunikation; de sidste svinge mere i Værdi end de første. Det var derfor ogsaa i det nordlige og vestlige Jylland, at Ejendommene sank mest i Værdi, medens de sank mindst i de gode Egne paa Øerne.

I Hjørring og Thisted Amter var Forholdene værst. Jorderne her var sædvanligvis simple, Kulturen lav, Afstanden til Markedet stor, og desuden led disse Egne særlig derved, at deres tidligere Hovedafsætningssted, Norge, nu var lukket for dem ved Toldsatser. I Hjørring Amt blev Jorden næsten værdiløs; Skatterne opslugte ofte hele Overskudet af Jorden. Man blev Vidne til det Særsyn, at Huse og Parcelsteder havde større Værdi end store Bøndergaarde, og at »Amtets Husmænd havde flere Kontanter end dets Gaardmænd«. Medens Bøndergaarde paa 6 til 8 Tdr. Hartkorn udbødes for

100 Rdl., men oftest ikke kunde finde Kjøbere, saa solgtes Gaarde paa 2 til 5 Tdr. Hartkorn for 2 til 400 Rd., og Steder med 2 Skjæpper Hartkorn solgtes for 150 til 300 Rd. Det er, som det vil ses, en Gjentagelse af, hvad man kjender fra Frederik den 4des og Kristian den 6tes Tid: Jorden som saadan havde ingen Værdi, Jordrenten var forsvunden, og en mindre Bondegaard eller et Hus betaltes derfor lige saa højt som en større Bondegaard. Naar en Gaard ikke blev solgt af Ejeren selv, men af Kreditorerne, og navnlig naar den solgtes for Skatterestancer, antoges det ofte, at den ikke kunde bære Byrderne og føde en Familie, og der blev da t. Ex. kun betalt 5 Rd. for en Gaard paa 6 Tdr. Hartkorn, der var fri for Skatterestancer (en Gaard i Hauerslev By). Andre Gaarde paa fra 4 til 7 Tdr. Hartkorn kunde selv med ret god Jord ikke sælges til nogen som helst Pris, naar de var komne ud af Drift eller havde faldefærdige Bygninger. Det var atter et Udslag af den Omstændighed, at Jordrenten var forsvunden, og at det, der gav en Gaard Værdi, var det Arbejde, der var anvendt paa den, Kulturen, Bygninger og Besætning. Hovedgaarde havde en noget større Værdi end Bøndergaarde, fordi deres Jorder i Almindelighed var privilegerede og som saadanne betalte mindre i Skat og var tiendefri, men alligevel sank de dybt i Værdi. Af Hovedgaarde blev t. Ex. Aastrup (Vennebjerg Herred) i 1819 solgt for 54,000 Rd. Sedler, i 1825 for 6,400 Rd. Sølv, det var et Fald til under $\frac{1}{6}$ i disse faa Aar. Gaarden Fuglsig blev i Aaret 1818 solgt for 9,300 Rd. Sølv og 13,563 Rd. Sedler, men i 1824 solgtes den for 1,800 Rd. Sølv; det var et Fald til omtrent $\frac{1}{11}$. Linderumgaard, der i 1803 betaltes med 10,360 Rd. C., solgtes i 1825 for 3,700 Rd. Sølv; det var et Fald til $\frac{1}{4}$. Solgtes en Hovedgaard for Skatter opnaaedes sædvanlig ikke mere end Dækning for Skatterestancerne. For det store Gods Dronninglund »med fyrstelige Bygninger« gaves kun 2,860 Rd. og for Dronninglund Storskov, 1,000 Tdr. Land, blev der ved Auktion kun budt 10 Rd.

I Thisted Amt var det ikke bedre. I 1822 regnede man, at Ejendommene her i Løbet af 4 Aar, altsaa efter 1818, var faldne til $\frac{1}{10}$.

I Aalborg Amt antages det, at Landejendommene sidst i Tyverne havde tabt i Værdi ikke alene, hvad de var stegne i de foregaaende 20—30 Aar, men at de endog var faldne til $\frac{1}{4}$ à $\frac{1}{5}$ af hvad de kostede og taxeredes til i Aaret 1802.

Fra Veile Amt hedder det, at Bøndergaarde i Østereggen paa 6—7 Tdr. Hartkorn var faldne til $\frac{1}{3}$ af den Værdi, de havde havt i »det lykkelige Tidsrum 1790—1807«, Boelsteder faldt dog kun til ligesaa mange Rigsbankdaler som før Kurantdaler (altsaa fra 320 til 200). Om en Gaard i Vestereggen berettes, at den faldt ned til $\frac{1}{8}$ af sin daværende Værdi, og om to større Ejendomme fortælles, at de faldt fra 50,000 Rd. C. til 12,000 Rd. Sølv.

I Ribe Amt holdt man Stillingen lidt bedre, og en af Grundene hertil var, at Svindelen i Pengeforvirringens Tid kun i mindre Grad havde berørt disse sydvestlige Egne, idet man her sædvanligvis havde benyttet hamborgske eller holstenske Kurant Mønter i den daglige Omsætning. Man led derfor ikke saa meget ved Pengeordningen. Dog meddeles herfra, at Gaarde paa 6—7 Tdr. Hartkorn solgtes for 1,000—4,000 Rd. Sølv, medens de i den dyre Tid ved Aarhundredets Begyndelse var mer end det dobbelte i Værdi. Og der anføres fra dette Amt et ret interessant Exempel paa en Række Salg af samme Ejendom; det var en Gaard i Malt Herred. I Aaret 1710 var denne Gaard, medens den endnu var Fæstegaard, bleven udlagt paa Samfrændeskifte for 215 Rd. C. (Kr. 700), i Aaret 1802 solgtes den til Fæsteren for 960 Rd. C. (Kr. 2,700), i Aaret 1822 solgtes den for 60 Rd. Sølv (Kr. 120); de Prioriteter, der indestod i den, 800 Rd. Sølv paa 1ste og 300 Rd. paa 2den Prioritet, gik altsaa helt tabte. Gaarden havde 5 Tdr. 6 Skpr. Hartkorn, Bygningerne var forfaldne og den var tilbage i Drift.

Fra Viborg Amt kan ogsaa anføres et ret interessant Exempel paa Prisbevægelsen, det er Kjeldgaard (32 Tdr. Hartkorn Hovedgaardsjord, 203 Tdr. Hartkorn Bondejord og 24 Tdr. Tiende); den solgtes i 1810 for 74,000 Rd. C., i 1812 for 120,000 Rd. C. og 1826 for 4,000 Rd.

I de gode Egne i det østlige Jylland stod Landmændene sig bedre, men ogsaa her var dog Faldet dybt, og store Godser blev solgte for $\frac{1}{4}$ eller mindre, af hvad de havde været værd før Krigen 1807.

Paa Øerne var Stillingen bedre end i Jylland. Jorderne var bedre, Kulturen højere, Afsætningen af Produkterne var lettere og man var nærmere Pengemarkedet, men selv her saa' det mange Steder galt nok ud.

Paa Sjælland synes Gaardene almindelig ikke at være sunken dybere end til omtrent 4 à 500 Rd. Sølv pr. Td. Hartkorn, hvilket var en Tilbagegang af mellem 30 og 60 pCt. i Sammenligning med Priserne ved Aarhundredets Begyndelse. Forsømte Ejendomme sank derimod langt dybere i Pris, og fra Frederiksborg Amt omtales t. Ex. Ejendomssalg til kun 150 Rd. pr. Td. Hartkorn.

Paa Fyn holdt Ejendomspriserne sig bedre end i de andre Dele af Landet. Det skyldtes for en Del de gunstige Naturbetingelser, men for den overvejende Del skyldtes det, at den fynske Bonde fra gammel Tid af stod højere i Kultur end den øvrige Del af Bondebefolkningen. Der var paa Fyn en gammel, nedarvet Velstand blandt Bønderne, der gjorde, at de bedre kunde staa imod i de onde Tider, og blandt de forsigtige og forsynlige fynske Bønder var det maaske ogsaa almindeligere end andetsteds, at man havde betalt sin Gjæld i Papirstiden, da man kom saa nemt til Pengene. Men hvad nu end Grunden var, saa gaar alle Beretninger ud paa, at Bønderne paa Fyn holdt sig ret godt i denne Periode; daarligere stod det sig med de større Gaarde, og blandt dem blev mange solgt til lave Priser. Som Exempel paa Pris-

bevægelsen i længere Tidsrum anføres et Par større Gaarde paa Langeland.

Faareveile paa Langeland (332 Tdr. 5 Skp. Hartkorn frit og ufrit) solgtes i 1767 for 58,000 Rd. C. (189,000 Kr.),

— i 1821 — 60,000 Rd. Sølv (Tvangsauktion)
(120,000 Kr).

— i 1826 for 80,000 Rd. Sølv (160,000 Kr.).

Hjortholm paa Langeland (264 Tdr. Hartkorn, frit og ufrit) solgtes i 1744 for 32,000 Rd. C. (104,000 Kr.),

— i 1754 — 38,000 Rd. C. (124,000 Kr.),

— i 1782 — 70,000 Rd. C. (228,000 Kr.),

— i 1823 — 85,700 Rd. Sølv (170,000 Kr.).

Det er, som det af det Foregaaende vil ses, umuligt med et Par Tal at angive nogenlunde rigtigt, hvor dybt Landejendomme faldt i Værdi i denne Periode. Man kan sige, at Ejendomme faldt dybest i de ufrugtbare og mere fjærnt liggende Egne, og at de her ofte faldt saa dybt, at Jorden blev saa godt som værdiløs: at de store Gaarde som Regel faldt mere end de smaa, og at Husene holdt sig bedst i Værdi, fordi Arbejdsklassen var ret velstaaende. Størst var Faldet i det nordlige og vestlige Jylland; om disse Egne meddeler Amtsbeskrivelserne det som noget almindeligt, at Ejendomme faldt til $\frac{1}{4}$ à $\frac{1}{10}$ af deres tidligere Værdi, og mange endnu mere. I det østlige og sydlige Jylland var Stillingen bedre, men ogsaa her var Faldet i mange Tilfælde dybt. Mindst var Faldet paa Fyn, Lolland og Falster. Paa Sjælland var Faldet større, især i den nordlige Del af Øen, men det var dog ogsaa her mindre end i Jylland.

Blandt Landmændene synes Bønderne at have staaet sig bedst; de kunde hurtigere og fuldstændigere indskrænke deres Livsfordringer, og de kunde næsten helt leve af Gaardens egne Produkter, saa at de kun behøvede Penge til Skatter og Renter, og havde de ingen Gjæld, t. Ex. fordi de havde betalt den i Papirstiden, saa var de, især efter at Skatterne var bleven nedsatte, endog ret vel situerede, og i velhavende

Egne med en forsynlig Befolkning mærkede Bønderne derfor ikke saa meget til Landbrugskrisen. Men i de fleste Egne af Landet var det rimeligvis ret almindeligt, at Selvejer-Gaardmændene sad med ikke ubetydelig Gjæld, især Rester af Kjøbesummerne for Gaardene, og var det saa tillige i en mindre god Egn, saa kunde heller ikke de klare sig. Fæstebønderne klarede sig bedre end Selvejerne, thi de havde ingen Prioritetsgjæld, og Landgilden betaltes almindelig efter Kapitelstaxten og sank altsaa sammen med denne. Undertiden saa' man derfor i denne Periode, at Selvejere gik tilbage til at være Fæstere (jfr. 1ste Bind pag. 86). Uheldigst stillet var Folk udenfor Bondestanden, »Proprietærer« og Godsejere. De kunde ikke saa hurtig som Bønderne indskrænke deres Livsfordringer, deres Driftsudgifter var større, og de sad oftere med stor Gjæld; ja Forholdet var jevnlig det, at jo driftigere en Mand havde været i at følge med Reformudviklingen, desto større var hans Gjæld og desto svagere hans Stilling.

Man skulde have troet, at Besidderne af Fideikommissgodser var særlig gunstig stillede, da disse Besiddelser ikke frit kunde behæftes med Gjæld; men Regeringen havde i den foregaaende Tid været villig til at tillade at pantsætte Fideikommissgodser, det led man nu under, og adskillige af disse blev nu solgte eller kom under Administration, saaledes Grevskabet Scheel, Baroniet Wilhelmsborg, Stamhuset Mattrup, det Fischer-Benzonske Gods m. fl.

— Kalamiteten iblandt Landmændene, især i Jylland, blev saa stor og saa almindelig udbredt, at Staten maatte træde hjælpende til. Allerførst maatte den lette Skatterne, der var urimelig høje. Den begyndte med at give Udsættelse med Skattebetalingen, men maatte snart nedsætte Skattesatserne. Visse mere ekstraordinære Skatter, som Marschpenge og Fouragepenge, undlod man helt at opkræve allerede fra Aaret 1819 af, og selv de ordinære Hartkornsskatter maatte man

nedsætte. I Aaret 1823 blev Nedsættelsen i de ordinære Hartkornsskatter efter Forordningen af 1818 bestemt til 72 Sk. pr. Td. privilegeret og til 1 Rd. 4 Sk. pr. Td. uprivilegeret Hartkorn; alene dette var en Lettelse af Skattebyrden paa Landbruget til Beløb af omtrent 400,000 Rd. aarlig. Endvidere blev det i nogle Aar tilladt Landmændene at betale deres Skatter i Korn i Stedet for i Penge, hvorhos Kornet blev taget til en højere Pris end den gangbare, og forsaavidt Skatten blev erlagt i Penge, blev det tilladt, at den maatte betales i Sedler i Stedet for i Sølv (Fr. 6. Febr. 1824), hvad der var en ikke saa ringe Lettelse, da Sedler den Gang stod i en Kurs af 250 (200 var pari).

Ogsaa de indirekte Skatter lettedes for Landmændene, og navnlig blev Udførselstolden paa forskellige Landprodukter nedsat (jfr. Fr. 3. Novbr. 1819; Fr. 27. Sptbr. 1820 og Fr. 27. Decbr. 1821 om Ophævelsen af Udførselstolden paa Korn, Smør og Ost, jfr. Fr. 12. Jan. 1827 om Oxne-Tolden). Kommune-Afgifterne søgte man at lette ved at forbedre Ligningen, ved at indskærpe Amtmændene at være sparsonnelige med Kommune-Udgifterne samt ved at skærpe Rentekamrets Kontrol med de kommunale Hartkornsbidrag (jfr. t. Ex. Fr. 31. Decbr. 1821).

Foruden ved disse Skattelettelser hjalp Staten ogsaa Landmændene med Laan. Finanserne gjorde i 1819 et Laan i Hamborg og anvendte en Del af Beløbet til at oprette et Laanefond, der skulde komme trængende Landmænd til Hjælp. Men det var kun Laan: Pengene skulde forrentes og tilbagebetales, og Staten tog haardt fat paa dem, der ikke kunde opfylde deres Forpligtelser. Den Mængde Godser, Staten maatte overtage for sine Udlaan eller for Skatte-restancer er baade et Bevis paa, hvor haardt Staten tog paa sine Skyldnere, og paa, hvor ussel Tilstanden var. »Siden 1820 har Finanzerne maattet overtage næsten $\frac{1}{30}$ af al Landets Hartkorn«, meddele David i 1833 (Maanedsskrift for Literatur). »Alene i Jylland var 30 Godser overtagne af Finanzerne; nemlig: Dronninggaard, Baggsvogn, Willestrup,

Skaarupgaard i Randers Amt, Skeel og Skjærvad, Silkeborg, Kokkedal, Overkirsholm, Stenumgaard, Katholm, Taarupgaard, Nye-Wraa, Moosgaard, Skaarupgaard i Hjørring Amt, Weilegaard, Meilgaard, Qvistrup, Slumstrup, Buderupholm og Teglgarden, Fannerupgaard, Ulstrup, Sohnsgaardsholm. Ørbekgaard, Eskjær, Aagaard, Bjørnsholm, Lundgaard, Padkjær samt Bygholm og Aarupsgaard. Paa Fyn maatte Finanzerne overtage 8 Godser, nemlig Hillerup, Faareveile, Frederiksgave og Flenstofte, Brahesborg, Barløse og Ørrelund samt Kjersgaard. I Sjællands Stift blev 12 Godser overtagne af Finanzerne, nemlig: Øbjerggaard og Kjongs Fabrik, Lundbyegaard, Alkestrup og Egemark, Arnakkegaard, Næsbyholm og Bavelse, Marianelund, Ødemark, Overbjerg og Pagteroll; og paa Laaland have Finanzerne overtaget Gammelgaard«. Disse Godser beløb sig til omtrent 11,800 Tdr. Hartkorn Ager og Eng samt 13,000 Tdr. Land Skov.

Staten fik paa denne Maade uventet og paa en billig Maade atter en stor Mængde Domæner, efter at den gennem lange Tider havde bortsolgt af sine Jordegodser. Men den beholdt kun nogle faa af disse Godser; de fleste blev atter bortsolgte efterhaanden, naar Staten kunde faa dem afhændet til nogenlunde antagelige Priser. Den store Mængde Godser, som Staten saaledes maatte overtage for Renterne, er et Bevis paa, hvor fortvivlet Tilstanden blandt Landmændene var. Og det maa erindres, at foruden de Gaarde, som Staten overtog, var der mauge, der blev sat til Tvangsauktion af private Kreditorer eller af forskjellige offentlige Institutioner, især af »Den almindelige Enkekasse«, der ved denne Lejlighed led store Tab og fik en Underbalance, som Statskassen, der garanterede for Enkekassen, endnu den Dag i Dag maa bøde for.

Det var for Landejendomsbesidderne en Ulykkens, en Forarmelsens Tid. Talrige Landmænd blev ødelagte og mistede alt, hvad de ejede, ofte Resultatet af mange Aars Austrængelse og Sparsomhed. Og for Landet som Helhed kan man sige, at Nationalformuen formindskedes med mange Millioner Kroner.

Hvorledes stod nu Landbruget sig under disse Kalamiteter?

Landmændene blev ødelagte og maatte i stort Antal gaa fra deres Gaarde, men hvorledes stod det sig imens med Landbruget, med Landbedriften?

Landbruget led paa flere Maader. Naar der paa Gaarden sad en forgjældet Ejer, der ikke havde Kræfter til at drive den ordentligt eller naar den ene fallitspillende Ejer fulgte efter den anden, saa maatte Gaarden forfalde, og ofte blev den ligefrem afklædt inden den kom til Tvangssalg. Man har Beretninger om Hovedgaarde, der ved at gaa fra den ene forarmede Ejer til den anden, blev fuldstændig afklædt for Besætning og Inventarium, stod med forfaldne Bygninger uden Døre og Vinduer og med Jorder, der var gaaede ud af Kultur, saa at man sagde om dem, »at Fuglene døde af Sult, imens de fløj over Markerne .

Paa mange Steder i Jylland stod Bøndergaardene atter øde, ligesom i gammel Tid. I »Nørre Herred, Onsild Herred og flere Steder,« hedder det i Amtsbeskrivelsen over Randers Amt, »stod mange til Enkekassen for prioriteret Gjæld udlagte Selvejergaarde ledige, fordi Ingen vil modtage dem, endog uden Betaling, alene i Nørre Herred stod i 1824 14 Selvejergaarde øde«. I Hjørring Amt stod det endnu værre til end i Randers Amt.

De lave Priser paa Landbrugsprodukter bevirkede ogsaa, at der var Jorder, som i den gode Tid var blevne opdyrkede, men som det nu ikke længere kunde betale sig at holde under Dyrkning. Og paa adskillige Steder i Jylland bliver det omtalt i Amtsbeskrivelserne, at Hedestrækninger, som man i den dyre Tid havde indtaget til Dyrkning, nu atter blev forladt og gik tilbage til lynggrot Hede.

Ogsaa Driftformen paavirkedes noget af Forholdene, og den Tendens, der i Aarhundredets Begyndelse havde været til at gaa over til Vexelbruget, blev nu slaaet helt ned (jfr. Amtsbeskrivelserne for de østjyske Amter).

Et statistisk Udtryk for, at Landbruget gik tilbage, har man i Udførselen. Udførselen af Korn fra det danske Monarki var fra 1820 til 1829 1,857,000 Tdr. aarlig, men i det næste Tiaar 1830—39 var Udførselen kun 1,682,000 Tdr. aarlig. Ogsaa indenfor selve den uheldige Periode viser der sig Tilbagegang fra den første Halvdel til den sidste Halvdel. I 1821—25 var nemlig den aarlige Udførsel af Korn 1,770,000 Tdr., men 1826—30 var den aarlige Udførsel af Korn kun 1.738,000 Tdr., uagtet disse sidste 5 Aar snarest var over Middelaar; Aaret 1828 var saaledes et særdeles godt Aar. Aarene 1826 og 27 var gode Aar, Aarene 1829 og 30 var ikke Misvæxtaar. Her er altsaa i disse Tal i alt Fald en statistisk Antydning af, at der var Tilbagegang i Landbruget (kfr. nærmere Davids Afhandling i Maanedsskrift for Literatur 1833).

Men om der end saaledes i nogle Egne (Jylland) og paa visse Omraader fandt Tilbagegang Sted, saa var der i andre Henseender Fremgang. Landmændene søgte ofte at imødegaa de daarlige Tider ved en forøget Kraftanstrengelse, ved endnu ihærdigere Arbejde paa at føre Landbrugets Produktionsevne¹⁾ frem og ved større Sparsommelighed i Driften og i det personlige Forbrug. De Forbedringer, som blev gennemførte i større Udstrækning i denne Tid var (se Amtsbeskrivelserne) fornemlig Mergling og Anvendelse af bedre Redskaber, især Svingploven; ligeledes begyndte man ved denne Tid omkring paa Herregaardene at lægge mere Vægt paa Mejeriet paa Grund af, at Smørpriserne holdt sig bedre end Kornpriserne. Virkningen deraf var da ogsaa, at Udførselen af Kreaturprodukter voxede. Udførselen af Smør, der i Aarhundredets Begyndelse kun havde været nogle faa Tusind Tønder aarlig, var fra 1820 til 1829 aarlig 48,000 Tdr., og fra 1830 til 1839

1) Karakteristiske og interessante Exempler herpaa anføres bl. a. af V. A. Secher i Meddelelser om Slægten Secher, Kjøbhvn. 1885, jvf. ogsaa Fr. Barfod: L. U. la Cour, Kjøbhvn. 877.

var den 58,000 Tdr. aarlig. Udførselen af Hornkvæg voxede fra 16,000 Stkr. aarlig i Tidsrummet 1818—25 til 39,600 Stkr. aarlig i Tidsrummet 1830—39, og Udførselen af Heste voxede samtidig fra 3,000 Stk. aarlig til 9,500 Stk. aarlig. Imod denne store Fremgang vejer det ikke op, at der var nogen Tilbagegang i Udførselen af Svin (fra 17,000 Stkr. til 13,000 Stkr.). Paa den anden Side var der, som ovenfor omtalt, nogen Tilbagegang i Udførselen af Korn. Som Helhed er det vanskeligt at afgjøre, om de statistiske Oplysninger, der haves fra hin Tid, nærmest tyde paa Fremgang i Produktionen eller paa Tilbagegang. De almindeligere Udtalelser, der haves fra samtidige Forfattere, er heller ikke afgjørende, thi de ere ikke ganske overensstemmende paa dette Punkt. Nathanson og Mandix var saaledes af den Mening, at der var Fremgang. David derimod mente, at der snarere var Tilbagegang, om den end ikke var synderlig stor. Iøvrigt synes Forholdene at have været noget forskjellige i de enkelte Dele af Landet. I Jylland gik Landbruget utvivlsomt tilbage i Tyverne, men paa Øerne er det rimeligvis gaaet noget frem. For Landet som Helhed synes man efter det anførte nærmest at maatte komme til det Resultat, at Landbruget omtrent holdt sig, og at, hvis det gik tilbage, var det ikke ret meget, og Tilbagegangen varede kun kort.

Det var den større personlige Energi og Dygtighed hos Landmændene, der kæmpede mod de faldende Konjunkturer og holdt dem Stangen, saa at Landbruget i alt Væsentligt hævdede det Standpunkt, det var naaet op paa i de gode Tider.

Her ses klart og tydeligt den overordentlige Betydning af den Højnen af Landmandens Personlighed, som fulgte af Bondens Frigjørelse, Hovriets Ophævelse og de andre store liberale Reforme. Hvorledes vilde Landbruget have stillet sig under Krisen i 20'erne, hvis hine Reforme ikke var bleven indførte, hvis man endnu havde haft Stavnsbaand og de andre gamle Landbo-Institutioner? Det vilde utvivlsomt være faldet

sammen til den samme Elendighed, som det havde været i under Kristian den 6te. Det var de stigende Konjunkturer, som havde løftet Landbruget frem fra 1740 til 1788, og naar nu disse Konjunkturer gik tilbage til Udgangspunktet, maatte Landbruget atter være falden sammen, hvis det ikke i Mellemtiden havde faaet den indre moralske Kraft, som Frigjørelsen i 1788 havde ført med sig.

Under Landbrugskrisen i Kristian den 6tes Tid, der, ligesom Krisen i 1820erne, skyldtes et Fald i Produktpriserne, havde Staten søgt at hjælpe Landmændene ved beskyttende Tvangsforanstaltninger. Ved Indførelse af Stavnsbaandet og ved Toldbeskyttelse m. m. Disse Foranstaltninger havde bidraget til at hjælpe de daværende Landejendomsbesiddere ud over Krisen og havde vel ogsaa i den første Tid været til Gavn for Landbruget; men i Længden havde de været til Skade for dette, idet de havde ledet Bedrifterne ind i en skjæv Retning, nemlig til at lægge hele Kraften paa Hovedgaardsjorden og til at forøge Hoveriet, medens man forsømte Bondejorden. De anvendte Hjælpemidler, særlig Stavnsbaandet, havde tillige haft et ensidigt aristokratisk Tilsnit; man opnaaede vel at hjælpe Godsejerne, men man opnaaede det kun ved at tillade dem at trykke paa Bønderne.

Under Landbrugskrisen i 1820erne gik Regeringen en hel anden Vej. Foruden at nedsætte de direkte Skatter gav man tillige Toldlettelser, fornemlig Nedsættelse eller Ophævelse af Udførselstold paa Landbrugsprodukter. Man gik altsaa nærmest i Retning af Frihandel. Man gav dernæst Landmændene Laan for at redde dem, der kun var i en forbigaaende Forlegenhed, men man stillede sig rent forretningsmæssig overfor Laantagerne, og de, der ikke kunde klare alle deres Forpligtelser, lod man ubarmhæjertig falde enten det var store eller smaa. Tusinder af Ejendomsbesiddere bleve ødelagte; men trods alt fastholdt Regeringen den fri Ombytnings, Selvhjælpens og Selvansvarlighedens Principer, og der opnaaedes derved, at Landbrugets indre Sundhed og Kraft blev

opretholdt; og da der saa nogle Aar efter atter kom gode Tider, havde Landbruget bevaret Betingelserne for i fuldt Maal at kunne udnytte disse.

I Aarene 1823—25 kulminerede Landbrugskrisen, og Aaret 1828 danner et Vendepunkt, thi det var et Aar, som baade gav en god Høst og gode Priser, og det kan ogsaa for saa vidt regnes for et Vendepunkt, som der i dette Aar skete en Forandring i den engelske Korntold, hvorved Danmarks Kornafsætning til England lettedes. Det var nemlig i dette Aar, at den saakaldte »glidende Skala« indførtes i England. I Følge denne var Korntolden bevægelig saaledes, at den steg, naar Kornpriserne sank og formindskedes, naar Kornpriserne steg. Dens Øjemed var at modvirke Kornprisernes Svingninger, saa at de engelske Forbrugere kunde faa Korn til nogenlunde faste og nogenlunde moderate Priser. For Danmarks Kornexport var Forandringen en Fordel, baade fordi Tolden blev mindre, og fordi den glidende Skala begunstigede de Lande, der laa nærmest ved England. Naar nemlig Kornprisen steg i England, og altsaa Tolden formindskedes, saa kunde Danmark, der laa saa nær ved, hurtig kaste Korn ind paa det engelske Marked, slippe med den lave Told og afsætte Kornet til de høje Priser; men naar derefter Prisen paa Grund af denne Indførsel faldt, saa steg Tolden, og de fjærnere Lande, der kom senere med deres Korn, maatte baade betale en højere Told og fik en lavere Pris for Varene. Kornexporten fra Danmark til England fik altsaa et Opsving, Kornpriserne i Danmark bedredes, og dermed var Hovedgrunden til Landbrugskrisen tildels fjærnet. Men foruden denne udéfra kommende Hjælp var der ogsaa indenfor Landbruget selv foregaaet Forandringer, som lidt efter lidt bragte Ligevægt tilstede imellem dets Indtægter og Udgifter. Dette skete fornemlig ved en Reduktion af Landbrugets Udgifter, ved en Formindskelse af Arbejdslønnen og Prioritetsrenterne og ved en Nedsættelse af Skatterne.

Under Landbrugskrisens første voldsomme Udbrud havde man, som vi have set, nedsat Skatterne af Hartkornet ret betydeligt. Man skulde nu have ventet, at disse Nedsættelser, der fremtraadte som foreløbige, vilde ophøre, saasnart Tiderne blev bedre; men det skete ikke. De vigtigste af dem (jfr. Fr. 10. Jan. 1823) vedblev man med at eftergive og tilsidst blev Nedsættelsen slaaet fast som endelig (L. 20. Juni 1850 § 1).

Arbejdslønnen havde, som foran omtalt, været uforholdsmæssig høj i de første Aar efter 1813; men de daarlige Tider tvang Arbejdsgiverne til selv at arbejde med. Gaardmændene med deres Koner og Børn maatte i større Udstrækning end før tage fat med i Markarbejdet; Efterspørgselen efter lejet Arbejdskraft formindskedes, og dermed faldt Lønnen. Det var en ret betydelig Besparelse for Landmændene, der blev opnaaet herigennem.

Endnu vigtigere var Besparelsen i Prioritetsrenter. Ved de talrige Falliter og Tvangssalg var overordentlig store Summer af Prioritetsgjæld i Landejendomme gaaet tabt for Kreditorerne, og talrige Ejendomsbesiddere var som Debitorer bleven ødelagte; men for Landbruget blev dette en Lettelse, thi der var mindre Summer at udrede fra Landbruget til Udenforstaaende end forhen. De nye Ejere, der kom til Gaardene i disse Aar, fik dem til en yderst billig Pris og med reducerede Prioriteter og havde derfor kun smaa Summer at forrente.

Paa denne Maade blev Landmandens Udgifter formindskede, medens Prisen paa Produkterne gik lidt opad og forøgede Indtægterne; der kom derved atter Balance i Regnskabet, og »Tiderne« begyndte snart at gaa fremad.

I social Henseende havde Landbrugskrisen nærmest gunstige Virkninger. Selvfølgelig var det en social Ulykke, at saa mange Landejendomsbesiddere blev ødelagte, men i Stedet for dem kom der andre frem. Vel sandt, det var ikke

altid de bedste Kræfter, der kom op. De Personer, der kom i Besiddelse af Godserne og Hovedgaardene i denne Tid, var ikke sjælden Prokuratorer, Fuldmægtige og Skrivere paa Retsbetjentes Kontorer, Landmaalere og Folk i lignende Stillinger, som havde Anledning til at komme i Berøring med Falliter og Tvangsauktioner. Det var Folk, som sædvanlig ikke ejede synderligt, og som ikke forstod sig paa Landvæsenet, men de fik Gaardene til Spotpris og blev baarne frem af de opadgaaende Tider. I mange Tilfælde blev det alligevel flinke Landmænd, og adskillige dygtige Landmandsslægter ere paa denne Maade komne i Besiddelse af deres Ejendomme.

De sociale Goder, som Krisen bragte, var, at Livet blev tarveligere og simplere, at Formuerne blev ligeligere fordelte, og at Arbejdsklassen blev heldigere stillet end før. Landarbejderne, de smaa Husmænd, havde hidtil ikke haft synderlig Gavn af Landboreformerne, men i 1820'erne var til Gjen-gjæld deres Stilling bleven gunstigere, medens Driftsherrernes forværredes. Lønnen gik langsommere ned end Prisen paa Livsforbrødenhederne, og i Mellemtiden var der et Tidspunkt, hvor Fortjenesten var særdeles god i Forhold til Produktpriserne. I Slutningen af Tyverne og ind i Trediverne blev dette vel, som alt omtalt, udlignet derved, at Lønnen blev trykket ned, men selv da var den i Forhold til Prisen paa Livsforbrødenhederne højere end den længe havde været, og ved Siden deraf havde Arbejderne den Fordel, at det var lettere end før at arbejde sig frem og komme i Besiddelse af Jord. Jorden var overordentlig billig¹⁾, og en dygtig og for-

¹⁾ Som et kuriøst Exempel paa, hvor lavt Jorden stod i Værdi i Jylland, og hvor let det var at komme i Besiddelse af Jord, kan Forf. anføre, at han har hørt fortælle af en Mand, der selv havde at gøre med Gods-Omsætninger, at en Godsejer paa Fyn overdrog sit Bøndergods i Jylland til sin Staldkarl mod at give denne en Rulle Skraatobak for hver Gaard. Disse var nemlig intet værd, og Overdragelsen skete kun for at Godsejeren kunde slippe for Restancer og Skatteansvar.

standig Karl kunde med nogenlunde Lethed komme i Besiddelse af et Hus med en god Jordlod eller endog af en Gaard og paa denne Maade arbejde sig frem til Velstand. Ogsaa udglattedes nu noget den sociale Forskjel mellem Gaardmænd og Husmænd, der synes at have begyndt at uddybe sig i de gode Tider; i 1820'erne var der ingen Herlighed ved at være Gaardmand, og det var jevnlig Husmændene, der var de mest velstaaende.

Et stort socialt Gode, der ogsaa kom frem i den fattige Tid i Tyverne, var, at Livet blev simplere og tarveligere, og at Folket blev sparsommeligere og solidere i sin Færd. De gode Tider fra før 1807, og maaske endnu mere Pengeforvirringen, havde medført Ødselhed og Flothed, der undertiden kunde have noget vist Storladent ved sig, men ofte var vild og svindelagtig og ikke stod i Forhold til Landets Kræfter. Landbrugskrisen og tilsvarende Begivenheder paa Handelens, Industriens og Skibsfartens Omraade forandrede dette. Nu følte man sig fattig, man indskrænkede sig og sparede. Man har adskillige trykte Beretninger om det daglige Liv i Datiden paa Herregaarde og Præstegaarde, og Tiden ligger da heller ikke længere tilbage, end at Traditionen om den endnu er levende. Og alle Beretningerne fortælle om, hvor tarveligt og sparsommeligt Livet var i den Tid i Sammenligning baade med Nutiden og med den forudgaaende Tid. Men den Sparsommelighed, der vistes i hin Tid, var dog nærmest kun en Sparsommelighed med kontante Penge og med de Varer, der skulde kjøbes for Penge. Med Gaardens egne Produkter, med Smør og Brød, Fjerkræ og hjemmebrygget Øl m. m. var man ikke saa kneben, thi der var jo nok deraf, og det havde kun en ringe Værdi. Dette hænger sammen med, at det egentlig kun var i en vis Forstand, at Landet var bleven fattigt, nemlig fordi alle Værdier sank og særlig den store Hovedmasse af Landets Formue. Jordværdierne, formindskedes i en overordentlig Grad, medens derimod Gjenstandene selv, baade Jorden og andre

Produktionsmidler, snarest var bedre og tilstede i rigeligere Maal end forhen.

Udtrykt i Penge var Tilbagegangen uhyre stor. Landets Evne til at udrede Kontanter, dets Evne til at købe Varer fra Udlandet, til at forrente Gjæld, til at udrede Lønninger m. m. og navnlig dets økonomiske Magtstilling udadtil var forringet i høj Grad. Baade Folket og Kongen havde et stærkt Indtryk af denne Landets Fattigdom, og det er særlig fra denne Tid, at den Forestilling skriver sig, at »Danmark er et lille fattigt Land«. Man kan endnu se Spor af denne trykkende Følelse af Fattigdom, og t. Ex. de Bygninger, der opførtes i den Tid, siges sædvanlig at være tarvelige i Konstruktion og Udstyr i Sammenligning med de Bygninger, der skriver sig fra Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede.

Men om end Landet saaledes var fattigt paa Værdier og paa Kontanter, saa var dets økonomiske Grundkræfter derfor ikke forstyrrede. Jordens Produkter var mindre værd paa Grund af Konjunkturerne, men selve den Mængde Produkter, Jorden frembragte, var ikke mindre end før; Jordens Produktionsevne, dens Evne til at underholde Befolkningen var lige saa stor som eller større end før. Landet var fattigere paa Værdier, men ikke fattigere paa nyttige Gjenstande (Produkter og Kreaturer m. m.). Og det Prisfald, der havde gjort Landet fattigt paa Værdier, havde gjort de sociale Forhold gunstigere. Rigdommen var mindre end før, men dens Fordeling var bedre, thi de Rige var bleven fattigere paa Værdier, og Smaakaarsfolk kunde lettere end før arbejde sig frem; og da Fødemidler som Mælk og Brød og deslige kun havde ringe Salgsværdi og var tilstede i rigelig Mængde, saa var man ikke knap med at række Gaver deraf til Nødlidende. Det var den Tid, da man sagde, at »Danmark er et lidet fattigt Land«, men det var ogsaa den Tid, da man sagde, at i Danmark »Faa have for meget og Færre for lidt«.

Disse sociale Forhold varede gjennem største Delen af Frederik den VI's Regeringstid som Konge, og de bidrog meget til at give Tiden dens Særpræg. For de Gamle blandt den nulevende Slægt staa de med Rette som de karakteristiske for »den gamle Tid«, om de end jevnlig som Ungdomsminder staa i en lidt flatterende Belysning. Det er derimod med Urette, naar man, som det undertiden sker, betragter de omhandlede sociale Træk: Tarveligheden og Smaaligheden, men ogsaa Jevnheden og Soliditeten og den lige-ligere Fordeling af denne Verdens Goder, som i al Almindelighed karakteristiske for Fortiden i Modsætning til Nutiden. I Tiden før 1818 var det andre sociale Træk, som var de mest fremtrædende.

Selve den akutte Landbrugs-Krise var, som alt berørt, forbi omtrent ved Aaret 1828. Man havde da naaet »Bunden« i Konjunkturernes Nedgang, og Opgangen begyndte; men medens Faldet ved Krisens Begyndelse kom brat og voldsomt, saa var Bedringen en langsom Kravlen opad. »En Sygdom springer paa, men kryber af,« siger Ordsproget, og dette bekræftede sig her, — om man da tør kalde den daværende Landbrugs-krise for en Sygdom.

Det var Overproduktionen af Korn i de første Aar efter Napoleons-Krigenes Afslutning, der havde foraarsaget Pris-faldet. Men Overfloden paa Korn, det billige Brød og Soldaternes Hjemkomst bevirkede snart rundt om i Europa, at Befolkningen voxede stærkt og dermed, at Forbruget af Føde forøgedes. Efterspørgselen efter Korn voxede, lidt efter lidt blev den Herre over Udbudet, og Prisen paa Korn begyndte at gaa opad, om end smaat og langsomt, og det tog en hel Generations Tid, før man atter naaede op til den Højde, den havde haft, før Faldet begyndte.

Kapitelstaxten var for:

	Rug	Byg	Havre	Flæsk	Smør
	pr. Td.	pr. Td.	pr. Td.	pr. Pd.	pr. Pd.
i Aarene	Kr.	Kr.	Kr.	Øre.	Øre.
1791—1800 ¹⁾	11,33	7,72	5,31	22,3	27,1
1801—1809 ¹⁾	16,85	9,66	6,54	30,3	37,1
1820—1829	6,12	4,53	3,10	19,0	31,0
1830—1839	8,35	5,89	4,06	25,0	37,1
1840—1849	9,27	7,00	4,99	25,3	43,6
1850—1859	12,38	9,77	6,92	33,5	60,6

Det vil af disse Tal ses, at Kornpriserne først i Tidsrummet 1850—59 naaede op til den Højde, de havde havt ved Aarhundredets Begyndelse, og saa ser man endda helt bort fra de ekstraordinært høje Priser fra 1809 til 1818. Priserne paa Smør og Flæsk faldt ikke saa dybt som Kornpriserne og hævede sig hurtigere, og dette gav Anledning til, at man i dette Tidsrum paa mange af de større Gaarde begyndte at lægge mere Vægt paa Kreaturavl: men Kornsalget var dog stadig Hovedsagen, og det var derfor fornemlig Kornpriserne, det kom an paa.

Den Langsomhed, hvormed Konjunkturerne bedrede sig efter Landbrugs-Krisen hidrog til at dennes Virkninger holdt sig længere. Den livlige, undertiden lidt svindelagtige Fremskridtsbevægelse indenfor Landbruget, som havde udmærket Tiden før 1818, de talrige Forsøg med nye, mere fremskredne Driftsformer, Vexeldrift og Sommer-Staldfodring, Indførelsen af nye Planter og nye Kreaturracer m. m., ligesom ogsaa det opdukkende Foreningsliv var bleven slaact ned i Landbrugs-Krisens Tid, og det varede længe, inden alt dette atter kom frem. Tiden i Trediverne og ind i Fyrretyverne var i Sammen-

¹⁾ For Værdierne Flæsk og Smør ere Priserne ikke for de angivne Tiaar, men for 1785—94 og 1795—1804, paa Grund af Vanskeligheder ved Materialet.

ligning baade med Tiden før 1818 og med Tiden efter 1848. nærmest en Stilstandens Tid. I hele dette Tidsrum skete der ikke nogen større gennemgribende Forandring af Bedrifterne, ligesom heller ikke nogen væsentlig Reform af Landbo-Institutionerne. Man forblev staaende paa det Grundlag, man var naaet op paa i den foregaaende Fremskridtstid, lod Forholdene fæstne sig og samlede Kræfter til en ny Fremskridtsbevægelse. Nogen fuldstændig Stilstand i Landbruget var der dog ikke i denne Tid; Anvendelsen af forbedrede Redskaber (Svingploven) blev mere almindelig, Jordens Bearbejdelse blev bedre, Brak og Mergling udbredte sig, Markfreden blev bedre overholdt. Kornproduktionen forøgedes, og Landejendommene steg i Værdi. Langsom og forsigtig Fremgang ad de gamle, kjendte og prøvede Veje var det, som gav denne Tids Landbrug dets Særpræg.

Da man i Aaret 1838 fejrede 50 Aars Dagen for Stavnsbaandets Løsning og de store Landboreformer, stod man paa et Tidspunkt, hvor man i fortrinlig Grad kunde overskue Virkningerne af disse Foranstaltninger. Virkningerne af en Reform afhænger jo i høj Grad af Tidsforholdene, af Konjunkturerne, og det er vanskeligt at udsondre, hvad der skyldes den ene, og hvad den anden. Men i 1838 var man i den heldige Stilling, at Konjunkturerne for Landbruget havde gennemløbet Kredsen helt rundt. Reformerne havde virket under alle Konstellationer af de ydre Konjunkturer. Der havde været Opgang, og der havde været Nedgang, der var lige saa stor som Opgangen; der havde været Krigstid og Fredstid: der havde været Forvirring i Pengevæsenet, og dette var atter bragt i fuldstændig Orden. Men under alt dette var Landbruget næsten vedvarende gaact frem, og det stod nu i Aaret 1838, da Kredsen var helt gennemløben og Konjunkturerne ikke var synderlig bedre end i 1788, dog langt højere, langt sundere og kraftigere end før 1788.

De gode Tider før 1818 havde hjulpet Landbruget frem, men havde medført visse sociale Ulemper; i de daarlige Tider, der fulgte efter, havde disse sociale Onder for en Del rettet sig, og i økonomisk Henseende havde man kunnet opretholde det Standpunkt, man tidligere var naaet op til, og efter 1828 var der begyndt en yderligere Fremgang. Dette gunstige Resultat maatte utvivlsomt tilskrives den Forandring i Landpolitikken, som man skred til i 1788, og som man siden da, trods alle Anfægtelser, havde fastholdt utorandret. Med Føje kunde man derfor jubilere i 1838, og alle kunde enes i Glæde over de store Reformers. Der var ganske vist adskilligt endnu at rette og forbedre i Landbrugets Vilkaar, men det meste var dog allerede gjort og det maatte for Datidens Fremskridtsmænd synes at ligge klart for Dagen, hvilke der var de rette Midler mod de tilstedeværende Mangler, det maatte være en Fortsættelse en videre Gjennemførelse af den fri Konkurrences, Liberalismens og Individualismens økonomiske Princip.

Efter 1848, da Fremskridtsbevægelsen havde besejret Konservatismen, blev derfor ogsaa Reformarbejdet fra 1788-Tiden optaget paany. Det blev gennemført baade med Energi og med Dygtighed, og ligesom efter 1788 foregik Reformernes Gjennemførelse under stærkt opadgaende Konjunkturer. Og ligesom den Gang saa' man mere paa Reformernes økonomiske end paa deres sociale Betydning. De Virkninger, der fremkom, var da ogsaa lignende som de, der fremkom efter 1788, nemlig stærk økonomisk Fremgang ledsaget af adskillige sociale Forstyrrelser.

Det ligger udenfor nærværende Arbejdes Plan nærmere at gennemgaa denne sidste Reformperiode og dens Virkninger ¹⁾. Derimod vil i det Følgende de vigtigste økonomiske og sociale Sider af Landbrugsudviklingen blive behandlet

¹⁾ Bidrag til Belysning heraf faas i min Fremstilling af Landbrugets Udvikling i »Falbe-Hansens og Scharlings Danmarks Statistik. 2det Bind, Kbhvn. 1887«.

rækkevis for det hele Tidsrum. Landboreformerne fra 1788-Tiden var jo ikke blotte Ændringer i enkelte om end vigtige Institutioner, men der skete ved dem en Omdannelse af selve Samfundsgrundlaget. Det var for Landbrugets Vedkommende en fuldstændig Overgang fra Fortidens Tvangssystem til det Frihedens og Selvansvarlighedens System, der har været det ledende Princip gennem hele det sidste Aarhundrede. Det har da Interesse at betragte under et for dette hele Tidsrum Ejendommelighederne ved de vigtigste Sider i Udviklingen.

III.

Samlede Oversigter.

Det dyrkede Areal Udstrækning før og nu.

Hvor stort Markarealet og hvor stort Overdrevenes Areal var under det gamle Driftssystem med permanente Græsgange, vides ikke. Man kan se, at i Løbet af den sidste Halvdel af det 18de Aarhundrede blev mere og mere af Overdrevene taget ind til Mark og kom under Ploven, og at paa-faldende kort Tid efter Udskiftningen var den langt overvejende Del af Overdrevene opdyrket, men nærmere angive denne Opdyrknings Omfang kan man ikke. Derimod har man tilnærmelsesvis rigtige Oplysninger om Arealerne og deres Benyttelse, saaledes som denne stillede sig strax efter, at man havde forladt den gamle Driftsmaade.

Disse Oplysninger skyldes Beregninger, som blev foretaget af Morville og Bruun paa Grundlag af Opmaalinger efter Videnskabernes Selskabs Originalkort.

Morvilles Beregninger hviler for en Del paa et Grundlag, der er tilvejebragt fra Aaret 1762 og de nærmeste Aar derefter, altsaa fra et Tidspunkt, der ligger forud for den store Reformperiode, men Beregningerne angive alligevel nærmest Tilstanden efter Reformerne, thi Morville medregnede til Agerlandet ikke blot de Arealer, der den Gang, da Kortet blev optaget, var Mark, men tillige de Dele af Overdrevene, der

var nogenlunde let opdyrkelige, og disse Arealer blev paa faa Undtagelser nær inddragne under Agerlandet kort efter Landbo-reformerne. Morville blev ikke færdig med sine Beregninger, men disse blev fortsat efter samme Principer af Bruun, og begge Forfatteres Arbejde kan betragtes som en Helhed. De Resultater, de kom til, kan antages at vise Tilstanden omkring ved Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede. Tallene ere paa ingen Maade fuldt nøjagtige, men de give en nogenlunde rigtig Forestilling om Tilstanden den Gang og have særlig Interesse derved, at de ved Sammenligning med Nutidens Forhold vise den store Forskjel mellem før og nu. Mest upaalidelige turde Tallene være for Skovenes Vedkom-mende, da Tidspunktets Ubestemtthed her har særlig stor Be-tydning. Morvilles Beregninger findes trykte i Videnskabernes Selskabs Skrifter (se særlig ny Samling 2den Del). Bruuns Arbejde findes som Manuskript i Ministeriernes Arkiv. Begges Arbejde er benyttet af Begtrup, af Thaarup og af Mandix, men der er adskillige mindre Uoverensstemmelser mellem disse Forfatteres Angivelser.

Vi aftrykke her Resultaterne og jevnføre dem med de tilsvarende for Nutiden, saaledes som disse opgives af Stati-stisk Bureau.

Tab. I. Arealernes Størrelse og Benyttelse i Slutningen af det 18de og Begyndelsen af det 19de Aarhundrede.

	Agerland	Skov	Moser	Søplan	Heder	Flyve sand
	Td. L.	Td. L.	Td. L.	Td. L.	Td. L.	Td. L.
jælland med Møen						
og Samsø	1,037,139	189,049	30,240	29,388		
ornholm	69,136	4,094	2,474	275	20,571	2,09
olland og Falster .	221,247	60,095	5,490	3,078		
yn med Langeland						
og Ærø	527,417	57,155	14,165	2,525		
Øerne	1,854,939	310,393	52,369	35,266	20,571	2,09

	Agerland	Skov	Moser	Søplan	Heder	Flyve-
	Td. L.	Td. L.	Td. L.	Td. L.	Td. L.	sand
						Td. L.
Den nordlige Del af Jylland ¹⁾	752,194	28,655	173,980	11,638	238,216	65,259
Den sydøstlige Del af Jylland	860,896	93,258	63,967	17,871	197,225	6,756
Den sydvestlige Del af Jylland	832,983	21,708	134,543	15,847	761,615	40,099
Jylland	2,446,073	143,621	372,490	45,356	1,197,056	112,114
Øerne	1,854,939	310,393	52,369	35,266	20,571	2,090
Hele Landet	4,301,012	454,014	424,859	80,622	1,217,627	114,204

Tab. II. Arealernes Størrelse og Benyttelse
i Aaret 1881

	Agerland	Skov	Moser	Søplan	Heder	Flyve-
	Td. L.	Td. L.	Td. L.	Td. L.	Td. L.	sand
						Td. L.
Sjælland med Møen og Samsø	1,108,184	126,733	22,619	28,907	3,812	1,281
Bornholm	77,436	10,699	384	275	8,594	781
Lolland-Falster	261,031	31,165	2,078	3,078	30	12
Fyn med Langeland og Ærø	538,504	46,252	10,345	2,467	384	78
Øerne	1,985,155	214,849	35,426	34,727	12,820	2,152
Den nordlige Del af Jylland	955,916	29,189	72,652	11,537	181,367	51,010
Den sydøstlige Del af Jylland	1,043,160	90,753	36,656	15,684	91,950	5,340
Den sydvestlige Del af Jylland	1,145,434	38,015	68,346	13,907	577,855	33,037
Jylland	3,144,510	157,957	177,654	41,128	851,172	89,387
Øerne	1,985,155	214,849	35,426	34,727	12,820	2,152
Hele Landet	5,129,665	372,806	213,080	75,855	863,992	91,539

¹⁾ Ved den nordlige Del af Jylland forstaas Hjørring, Aalborg og Thisted Amter.
Ved den sydøstlige Del af Jylland forstaas Randers, Aarhus og Vejle Amter.
Ved den sydvestlige Del af Jylland forstaas Viborg, Ringkjøbing og Ribe Amter

Sammenligner man Tallene i disse to Tabeller, vil man faa en Forestilling om det Omfang, i hvilket Opdyrkningen er gaaet for sig i Løbet af dette Aarhundrede.

Efter den første Tabel udgjorde Agerlandet 4,3 Mill. Tdr. Land, efter den sidste Tabel udgjorde det 5,1 Mill. Tdr. Land. Siden Slutningen af forrige Aarhundrede og indtil Aaret 1881 voxede Agerlandet med 800,000 Tdr. Land, \approx med omtrent 80 □ Mil. Og de Unøjagtigheder, der findes i disse Tal, gaa rimeligvis i Retning af, at Opdyrkningen har været endnu større; thi Tallet 4,3 Mill. Tdr. Land ved Aarhundredets Begyndelse er rimeligvis lidt for stort. Kunde man føre Sammenligningen nogle Tiaar endnu længere tilbage, til den Tid, da Trevangsbruget og de andre gamle Driftsformer var de herskende, til Tiden før Udskiftningen, vilde man møde Opdyrkninger af endnu større Udstrækning, men der savnes statistiske Oplysninger herom.

Af de 800,000 Tdr. Land, der antages at være opdyrkede i dette Aarhundrede, er det kun en mindre Del, der falder paa den første Halvdel af Aarhundredet.

Markarealet udgjorde nemlig:

ved Aarhundredets Begyndelse	4,301,000	Tdr. Land,
	Aar 1861	4,444,000 —
	Aar 1881	5,129,000 —

Fra Aarhundredets Begyndelse og til Aar 1861 skulde Markarealet altsaa kun være forøget med knap 150,000 Tdr. Land, men i de 20 Aar fra 1861 til 1881 skulde Forøgelsen have udgjort næsten 700,000 Tdr. Land.

Naar Opdyrkningen i den første Halvdel af vort Aarhundrede angives som saa lille, maa det dog herved erindres, at det Tal, man gaar ud fra, nemlig 4,3 Mill. Tdr. Land Markareal ved Aarhundredets Begyndelse angiver det dyrkede Areal Størrelse efter de store Landboreformers Tid, efter at de nye Driftsformer vare blevne indførte, og altsaa efter at den første store Opdyrkning havde fundet Sted. Desuden er det forudsat, at samtlige opdyrkelige Overdrev allerede den

Gang blev indtaget til Marker, og ganske vist skete dette for den langt overvejende Dels Vedkommende, men nogle af Overdrevene (efter 1837 1 pCt.) blev dog først opdyrkede senere. De 150,000 Tdr. Land, hvormed Markarealet skulde være forøget inden 1861, repræsenterer derfor nærmest kun de Arealer, der opdyrkedes i den stille Tid i Trediverne og Fyrretyverne, samt Opdyrkningen i Halvtredserne.

Opdyrkningen har, som man forud kunde vide, været langt større i Jylland end paa Øerne.

Paa Øerne har man siden Aarhundredets Begyndelse ryddet henved 100,000 Tdr. Land Skov, udtørret henved 17,000 Tdr. Land Mose, opdyrket mellem 7 og 8,000 Tdr. Ld. Hede, udtørret 5 à 600 Tdr. Ld. fra Indsøer og desuden inddæmmede anselige Arealer fra Havet. Ved disse Midler har man indvundet omtrent 130,000 Tdr. Land Ager og Eng.

I Jylland har man udtørret og opdyrket henved 200,000 Tdr. Land Mose, udtørret over 4,000 Tdr. Land fra Indsøer, opdyrket eller beplantet henved 350,000 Tdr. Land Hede og over 22,000 Tdr. Land Flyvesands-Strækninger samt inddæmmede anselige Strækninger fra Havet m. m. Man har forøget det dyrkede Areal med 700,000 Tdr. Land, og trods Skovødelæggelser paa flere Steder er dog Skovarealet voxet med over 14,000 Tdr. Land. Den væsentligste Del af Opdyrkningen har, som det vil ses, bestaaet i Opdyrkning af Heder og Hedemoser. I Aaret 1820 regnedes det, at Jyllands Hedearealer udgjorde 134 □ Mil; i Aaret 1848 ansloges de endnu til den samme Størrelse; men i Aaret 1860 antoges det, at man havde faaet dem ned til 130 □ Mil. Derefter gik det rask frem med Hedeopdyrkningen; i Aaret 1876 blev Hedearealet anslaaet til 101 □ Mil og i Aaret 1881 til 85 □ Mil eller, naar Flyvesands-Strækningerne medregnes, til 94 □ Mil.

Moser, Heder og Flyvesands-Strækninger tilsammen udgjorde i hele Landet for 80 à 100 Aar siden 176 □ Mil: de udgjør nu kun 117 □ Mil.

Med Hensyn til den fuldstændige Rigtighed af Enkelt-

hederne i de her anførte Talstørrelser maa der tages al muligt Forbehold, men som Helhed give de et rigtigt Indtryk af det Omfang, hvori vort Land er bleven opdyrket i Liberalismens Aarhundrede.

Høstudbyttets Størrelse før og nu.

Fra Midten af forrige Aarhundrede, altsaa fra Tiden kort før Landboreformerne, har man forskellige Beregninger over Høstudbyttets Størrelse, hvorefter dette skulde ligge mellem 3,₁ Mill. Tdr. Korn og 5,₂ Mill. Tdr. Korn. Rimeligvis kan en Middelhøst fra den Tid anslaaes til omtrent 4¹/₂ Mill. Tdr. (se 1ste Bd. pag. 92).

Ved Begyndelsen af vort Aarhundrede beregnede Begtrup Høstudbyttets Størrelse til mellem 8,₇ Mill. Tdr. og 9,₁ Mill. Tdr. Korn.

Ved Tiden omkring Aaret 1819 blev Høstudbyttet ansat til ca. 10 Mill. Tdr. Korn. (Olufsen og Holst, jfr. »Tidsskrift for Landøkonomi« for Aaret 1866.)

I Aaret 1838 blev der ved Regeringens Foranstaltning indhentet Oplysninger om Størrelsen af Udsæden og om, hvor mange Fold der blev høstet i jevnt gode Aar. Resultatet af denne Undersøgelse blev, at Gjennemsnits-Foldene for de 4 Hovedkornsorter samt Bælgsæd og Boghvede skulde være 5¹/₄, og at det gjennemsnitlige Høstudbytte skulde være 8¹/₂ Mill. Tdr. Korn aarlig.

Dette Resultat blev imidlertid allerede den Gang anset for at være for lavt. Bønderne havde, mente man, angivet for lave Fold, fordi de frygtede for, at Angivelserne skulde benyttes til Skatteansættelse. Det var jo netop paa den Tid, da man var i Færd med at sætte den ny Matrikul i Kraft. Desuden antoges det, at ogsaa den Omstændighed havde bidraget til at Foldangivelserne blev for lave, at det nærmest foregaaende Aar, til hvilket der i Følge de udsendte Anvis-

ninger skulde tages særligt Hensyn, havde været et temmelig daarligt Høstaar. Kyndige Folk antog derfor, at Høstudbyttet i et Middelaar maatte ansættes mindst 600,000 Tdr. højere, altsaa til lidt over 9 Mill. Tdr. Korn.

En løselig Beregning af Bergsøe for Tiden ved Midten af Fyrretyverne kommer til det Resultat, at Høstudbyttet den Gang var lidt over 11 Mill. Tdr. aarlig.

For Tidsrummet 1863—1868 har nærværende Forf. foretaget en Beregning over Høstudbyttets Gjennemsnitsstørrelse. Beregningens Grundlag var Statistisk Bureaus Opgivelse af Arealernes Benyttelse og de Angivelser af Foldene, som fandtes i »Tidsskrift for Landøkonomi«. Resultatet blev, at Høstudbyttet skulde være i Gjennemsnit omtrent 19 Mill. Tdr. Korn aarlig. Det er snarest et lidt for stort Tal, thi de Foldangivelser, der blev benyttede, var overvejende for store Gaarde, og deres Fold var maaske nok lidt højere end Bøndernes.

Fra 1875 har man for hvert Aar officielle Angivelser af Høstudbyttets Størrelse, der findes anførte i Statistisk Bureaus Skrifter.

I 1875—80 var Høstudbyttet	19, ₈	Mill. Tdr. aarlig.			
I 1881.—87	—	21, ₆	—	—	—

Samler man de i det foregaaende anførte Talstørrelser, faar man følgende Række.

Danmarks Avl af de almindelige Kornsorter var:

Omkring ved Aaret 1771 ca.	4, ₅	Mill. Tdr. aarlig,			
lidt efter Aar 1800	8 à 9	—	—	—	
i Aaret 1819	ca. 10	—	—	—	
i Midten af 1830rne (1838)	9 à 10	—	—	—	
i Midten af 1840rne . .	11 à 12	—	—	—	
i Aarene 1863—68	ca. 19	—	—	—	
i — 1875—80	19, ₈	—	—	—	
i — 1881—87	21,	—	—	—	

Den aarlige Kornavl skulde altsaa være voxet til omtrent det 5-dobbelte i de lidt over 100 Aar, som Rækken omhandler, fra Tiden lidt før Stavnsbaandets Løsning og til nu. Og i Virkeligheden er Fremgangen endnu større, thi der er i Mellemtiden kommen nye Planteafgrøder til, som i Nutiden have faaet en stor Betydning, men som ikke ere medtagne i de anførte Tal. De vigtigste af disse ere Kartoffler, hvoraf der nu avles 3,8 Mill. Tdr. aarlig, og »andre Rodfrugter«, hvoraf der nu avles 8 Mill. Tdr. aarlig. Ogsaa Græsafgrøderne ere voxede i Betydning. Derimod er der saa godt som ingen Afgrøde, der havde nogen Betydning for 100 Aar siden, som for de senere Aars Høstangivelser ere udeladte. I Virkeligheden er derfor Nutidens samlede Høstudbytte adskilligt mere end 5 Gange saa stort, som Udbyttet var for 100 Aar siden.

Den aarlige Kornavls Værdi var i Tiden før Stavnsbaands-Løsningen næppe mere end omtrent 30 Mill. Kr. i vore Penge. Nu er Kornavlens Værdi over 200 Mill. Kr. aarlig, og den samlede Høsts Værdi er 250 à 300 Mill. Kr. — Halmens Værdi ikke medregnet. Den aarlige Høsts Pengeværdi kan antages i Nutiden at være omtrent 10 Gange saa stor, som den var for 100 à 120 Aar siden.

Betragter man Høstudbyttets Tilvæxt fra Tidsrum til Tidsrum, vil det hurtig ses, at Tallene bekræfte, hvad der i det foregaaende er udviklet udførligt om Landbrugets Trivsel til de forskjellige Tider.

Den stærkeste Tilvæxt i Kornavlen falder paa Tidsrummet fra 1771 til 1800. Det var det første store Gjennembrud strax efter Udskiftningen. I omtrent 30 Aar bragte det Høstudbyttet op til det dobbelte.

I de to første Tiaar af det 19de Aarhundrede er der nogen Fremgang i Kornavlen, men langt mindre end i Slutningen af forrige Aarhundrede.

I de næste 20 Aar er der Standsning i Kornavlen, og i 1838 angives Høsten endog lidt mindre end i 1819. Indenfor

Tidsrummet har der været en Tilbagegang fra 1819 til 1826 og derefter atter en Fremgang, der dog næppe fuldstændig opvejede Tilbagegangen i Tidsrummets Begyndelse.

I de sidste 60 Aar, fra Midten af Tyverne og indtil nu, har der været en stadig Fremgang i Kornavlén, der ikke har haft andre Afbrydelser end de, der skyldes de enkelte Aars vekslede Vejrforhold. Tilvæksten har rimeligvis været i stadig Stigen, og naar dette ikke fremgaar af de anførte Tal, skyldes det dels den Omstændighed, at Angivelsen for 1863—68 muligvis er noget for stor, dels det, at det især er i de sidste 20 à 30 Aar, at Dyrkningen af Rodfrugter — hvilken Avl, som anført, ikke er medtaget i Tallene — er voxet saa stærkt.

Ret interessant er det at se den forskjellige Maade, hvorpaa Forholdene have udviklet sig i Jylland og paa Øerne.

Den aarlige Kornavl var:

	Aar 1771 ¹⁾	1800	1838 ¹⁾	i Nutiden ¹⁾
i Jylland	1,6 Mill. Td.	3,8 Mill. Td.	3,5 Mill. Td.	10,4 Mill. Td.
paa Øerne	1,5 — —	4,7 — —	4,0 — —	10,4 — —

Disse to Talrækker udvise en Forskjel i Udviklingen af Landbruget i Jylland og paa Øerne, som man faar bekræftet ved en Række andre Oplysninger, og som man senere hver paa sit Sted skal nærmere paapege.

¹⁾ Sammenlignes disse Tal for Jyllands og for Øernes Kornavl vil man faa lidt andre Tal for hele Landets Kornavl end de, der ere anførte ovenfor. Dette skyldes den Omstændighed, at de Rettelser og Tillæg, som man har foretaget for hele Landets Høst, ikke kan foretages for de enkelte Landsdeles; for dem har man maattet anvende de originale Tal. Det ses dog ikke, at der herigjennem skulde fremkomme nogen Forrykkelse af Talforholdene mellem Landsdelenes Avl, og det er jo kun Forholdene, det kommer an paa i denne Forbindelse. At Høstudbyttet for Nutiden i Jylland og paa Øerne i Forening angives som lidt mindre end for hele Landet, skyldes nærmest den Omstændighed, at man af Hensyn til Sammenligninger med ældre Tid har udeladt Høstudbyttet paa Bornholm.

Før 1788 stod Jyllands Landbrug rimeligvis højere end Øernes, og dets Kornproduktion var større. Dette skyldes maaske for en Del, at for Datidens Driftsmaade var Jyllands Klima med dets større Fugtighed og deraf følgende rigeligere naturligere Græsvæxt, gunstigere end Øernes. Men det skyldes rimeligvis ogsaa Landboinstitutionerne. Jyllands Bønder havde jo ikke været undergivet Vornedskabet; Stavnsbaandet kom vel til at omfatte ogsaa Jylland, men det varede jo ikke længe nok til at kunne bundfordærve Tilstanden i samme Grad som i det østlige Danmark, og desuden blev det ikke strængt overholdt (se 1ste Bd., pag. 38 om Udvandringen fra Jylland)-Hoveriet og lignende Byrder var ogsaa mindre i Jylland (se 1ste Bind, pag. 48), og Adelen bredede sig ikke saa stormægtig som paa Øerne (se nedenfor).

I den store Reformperiode 3: de første 20 Aar efter 1788. var Fremgangen i Landbruget større paa Øerne end i Jylland, thi da Øerne stod længst tilbage, virkede Forbedringerne her stærkest; der var mest at rette og forbedre paa Øerne, og der gik til dem en Strøm af Udvandrere fra Jylland. I dette Tidsrum gik Øernes Kornproduktion saa rask frem, at den blev større end Jyllands. De mange Rækker af Foldangivelser, som Begtrup anfører for dette Tidsrum fra jyske Gaarde, bekræfte ogsaa, at Fremgangen i Høstudbyttet ikke var ret stor i Jylland.

Landbrugskrisen i 1820erne hærgede Jylland med langt større Voldsomhed end Øerne. Store Strækninger af den dyrkede Jord i Jylland blev saa godt som værdiløse, talrige Gaarde kom til at staa øde, og ikke faa Steder blev Jord, der var opdyrket, atter opgivet til Hede. Øerne derimod led forholdsvis lidt af Krisen. Jyllands Landbrug blev ved Krisen sat tilbage, Øernes Landbrug blev derimod kun standset i sin Fremgang en kortere Tid. Ved Undersøgelsen i 1838 fandt man da ogsaa, at Øernes Kornproduktion da var omtrent 40 pCt. større end Jyllands.

I de sidste 50 Aar er Udviklingen gaaet raskest fremad

i Jylland, og Grunden dertil har været, at under opadgaaende Konjunkturer er det de mindst frugtbare Jorder, der har mest Gavn af disse. Desuden var der i Jylland med dets udstrakte Heder mest Plads for Opdyrkning; og endelig bevirkede det Opsving i Bedrifterne, der fandt Sted efter 1864, idet man gik over til at lægge Hovedvægten paa Kreaturavl, at Jylland blev stillet gunstigere, thi baade Jyllands Klima og Jordbund var bedst skikket for Kreaturavl og dets gamle Heste- og Kvæg-racer var bedre end Øernes. Endelig bør det ikke glemmes, at de moderne Kommunikationsmidler har ophævet Isolert-heden ved Jyllands Beliggenhed. Alt dette bevirkede, at Jyl-lands Landbrug gik raskere frem end Øernes, og Jyllands Kornproduktion er i Nutiden atter bleven lige saa stor som Øernes.

I Kornavlens Sammensætning synes der at være foregaaet den Forandring siden forrige Aarhundrede, at Hvede-dyrkningen er tiltaget og ligeledes Havredyrkningen, hvorimod Dyrkningen af Rug og af Byg er forholdsvis aftaget.

Af 100 Tdr. Korn i den aarlige Avl udgjorde:

	i 1771	i 1838	i Nutiden
Hvede	1,8 Tdr.	3,5 Tdr.	6,0 Tdr.
Rug	27,4 —	24,0 —	20,7 --
Byg	34,9 —	30,6 —	27,8 —
Havre	33,0 —	34,0 —	37,6 —
Ærter	2,0 —	6,3 —	2,2 —
Boghvede	0,8 —	1,6 —	1, —
		Blandsæd	4,7 —
	100,0 Tdr.	100,0 Tdr.	100,0 Td.

Blandt andre mere betydelige Forandringer kan fremhæves, at Dyrkningen af Ærter tiltog indtil hen imod Midten af vort Aarhundrede, men senere er aftaget. Paa lignende Maade er det gaaet med Dyrkningen af Raps og af Boghvede. Særlig for den nyere Tid er, som alt gjentagende fremhævet, den stærke Tilvæxt i Dyrkningen af Rodfrugter.

Siden Stavnsbaandets Dage er altsaa det aarlige Høst-udbytte voxet overordentlig stærkt i Størrelse, og tillige er dets Kvalitet forbedret og dets Værdi forøget.

Kreaturavlens før og nu.

Dette Æmne er saa stort, at det for at behandles ud-tømmende vilde udkræve et helt omfattende Værk for sig. Forf. finder det derfor rigtigt udtrykkelig at fremhæve, at det kun er Meningen at give almindelige Oversigter, et mere over-fladisk Omrids af Udviklingen.

Hestene blev formindsket i Antal paa Landboreformernes Tid; thi Hoveriets Ophævelse bevirkede, at Bønderne kunde nøjes med færre Heste, og det opvejedes ikke derved, at Herregaardene maatte holde flere. Udskiftningen bevirkede, at Gaardenes Afstand fra Markerne formindskedes, desuden blev Redskaberne til Jordens Bearbejdelse lettere og bedre, og Vejene forbedredes; man kunde altsaa nøjes med en mindre Hestebestand. Denne Aftagen i Hestenes Antal vedblev indtil op imod Nutiden, og Hesteantallet naaede sit laveste Punkt omtrent ved Aaret 1871. I den nyere Tid har Udviklingen af de moderne Kommunikationsmidler bidraget til, at man har kunnet undvære mange Heste, men efter 1871 er dog Hesteantallet voxet.

Hestenes Antal var (Føl og Plage ere ikke medtagne):

	Aar 1800	Aar 1838	Aar 1881
i Jylland	200,000 Stkr.	113,000 Stkr.	135,000 Stkr.
paa Øerne	197,000 —	153,000 —	161,000 —
	397,000 Stkr.	266,000 Stkr.	296,000 Stkr.

At Jyllands Hesteantal ved Aarhundredets Begyndelse skulde være større end Øernes, medens det senere har været mindre, er i og for sig ikke uforklarligt, men Forf. er dog

mest tilbøjelig til at antage, at Tallet for Jylland i Aaret 1800, der skyldes en Kalkule af Begtrup, er sat noget for højt.

Hestenes Størrelse og Godhed er gaaet overordentlig frem, især paa Sjælland og Lolland-Falster. I Sydvest-Sjælland viste en Maaling af et større Antal Heste, der blev foretaget i Aaret 1759, at Hestene havde en Gjennemsnitshøjde af 8_{1/4} Kvarter. Hestene dér vare altsaa omtrent af samme Størrelse som de islandske Heste ere nu (jfr. Brasch, Vemmetofte, en Rettelse af Maalet er foretaget efter Oplysninger af Fr. Barfod). Allerede strax efter Udskiftningen skal der, efter samtidige Forfatteres Udtalelser, være sket nogen Forbedring af Hestenes Kvalitet og Størrelse; men den har næppe været betydelig eller været synderlig længe. Endnu i 1840rne opgiver Bergsøe, at den sjællandske Hests almindelige Størrelse kun var 8 à 9 Kvarter, altsaa kun lidet større end i 1759. Men efter 1848 og maaske endnu mere efter 1864 gaar det rask fremad, paa Grund af den bedre Behandling, Dyrene faa, ved bedre Parringsvalg og ved Blanding med fremmede, mest jyske, Heste. I Nutiden kan den sjællandske Hest ansættes til en Gjennemsnitshøjde af 10 Kvarter à 10 Kvarter 3 Tommer; den er altsaa nu en halv Alen højere end den var for 130 Aar siden og end den var for blot 40 à 50 Aar siden. Paa Møen, hvor man i gamle Dage havde meget smaa Heste, de saakaldte »Klinterotter«, er Hestenes Størrelse forøget endnu mere. I Frederiksborg Amt, hvor Stutteriet gjorde sin Indflydelse gjældende, var Hestene i ældre Tid bedre end i andre Egne, og der er dér heller ikke sket saa store Forandringer. Paa Lolland-Falster var Hestene i ældre Tid omtrent som paa Sjælland; paa Fyn derimod var Hestene større og bedre.

Hestene paa de danske Øer ere blevne større, sværere og kraftigere, de ere bedre Arbejdsdyr og have faaet en højere Salgsværdi; men de ere blevne tungere og mindre velskikkede til Ridebrug.

I Jylland var Hestene i ældre Tid meget større og

sværere end paa Sjælland, og de var allerede i forrige Aarhundrede en efterspurgt og ret vel betalt Exportartikel. Især vare Salling, Thy og Vendsyssel samt Randers-Eggen bekjendte for deres gode Heste. Ved Begyndelsen af vort Aarhundrede blev den jyske Hests Størrelse anslaaet til 10 Kvarter og derover, men i Hedeegnene til 9 à 10 Kvarter. Nu til Dags gaar den jyske Hests Størrelse sjældent ned til 10 Kvarter og er i Almindelighed mellem 10 Kvarter 2 Tommer og 10 Kvarter 5 Tommer. Men ogsaa den jyske Hest er voxet noget i Størrelse, dog ikke saa meget som den sjællandske.

Hornkvæget. Antallet af Stkr. Hornkvæg, voxne Dyr ¹⁾, var:

i Aaret 1774	325,000
— 1800	560,000
— 1838	632,000
— 1881	1,012,000

Hornkvæget er i disse 100 Aar voxet fra 325,000 til over 1 Mill. Stkr., dets Antal er altsaa voxet til omtrent det 3-dobbelte. Antallet af Køer er voxet fra 246,000 Stkr. i 1774 til 899,000 Stkr. i 1881.

Foruden at være forøget i Antal er Hornkvæget ogsaa gaaet frem derved, at Dyrene ere blevne større og yde mere Kjød og Mælk.

Ved Aarhundredets Begyndelse angiver Begtrup Vægten for Stude til følgende Størrelse:

Mønske Stude vejede i 3dje Aar 7 à 8 Lpd. (112 à 128 Pd.)
 Sjællandske Stude 16 à 20 Lpd. (256 à 320 Pd.)
 Jyske Stude 4 Aar gamle 20 à 26 Lpd. (320 à 416 Pd.)
 Nogle enkelte jyske Stude naaede op til 30 Lpd. (480 Pd.)

Nu er den tidligere store Forskjel paa Studenes Størrelse og Vægt i Landets forskjellige Egne næsten udvisket, sjæl-

¹⁾ I 1774. og tildels i 1838, er Grænsen mellem voxne Dyr og Ungkvæg sat ved 3 Aar, i 1881 derimod ved 2 Aar.

landske Stude have omtrent Størrelse som jyske, og kun fra enkelte mere for sig liggende Egne er Fedekvæget lidt mindre end det sædvanlige; dette siges saaledes endnu at gjælde om Møen, ligesom ogsaa om Bornholm. Den almindelige Vægt for en 3 Aars Stud kan nu for Tiden sættes til 28 à 30 Lpd. (448 à 480 Pd.) og for en 4 Aars Stud til 30 à 35 Lpd. (480 à 560 Pd.) Vægten er altsaa forøget med 40 à 50 pCt., og Dyrets Væxt og »Modning« gaar hurtigere for sig.

Ogsaa Mælkeydelsen er forøget. Ved Aarhundredets Begyndelse regnede Olufsen, at det aarlige Mælkeudbytte af en Ko var 6 à 800 Potter paa Herregaardene og 3 à 400 Potter paa Bøndergaardene. Andre Angivelser sætte dog et meget højere Mælkeudbytte, men der er saa stor Forskjel, at et Gjennemsnit ikke kan anføres. I 1840rne anfører Bergsøe, at Mælkeudbyttet paa Herregaardene var »ved god Fodring« henved 1500 Potter aarlig pr. Ko, og det er troligt, at det ikke har været synderligt lavere ved Aarhundredets Begyndelse. Nu regner man, at en Ko almindelig giver 2,000 à 2,500 Potter Mælk aarlig.

Foruden at Køerne nu give mere Mælk, faar man tillige mere Smør ud af den samme Mængde Mælk, dels fordi man bedre formaar at uddrage Fløden, og maaske tillige fordi Mælken er bleven federe. Ved Aarhundredets Begyndelse regnede man det aarlige Smørudbytte af en Ko paa Sjælland til 1 à 1½ Fdg. Paa Fyn var Udbyttet dog ofte lidt større. Indtil for omtrent 40 Aar siden kunde der ikke spores synderlig Fremgang heri hos Bønderne, hvorimod Herregaardene var gaaet frem. Nu derimod regner man det aarlige Smørudbytte baade paa Herregaardene og paa Bøndergaardene til 2½ Fdg. pr. Ko. I al Fald hos Bønderne paa Sjælland og Lolland-Falster kan det utvivlsomt siges, at Smørudbyttet pr. Ko er bleven fordoblet siden Aarhundredets Begyndelse. Tillige er jo Kvaliteten gaaet overordentlig frem. I ældre Tid var det sjællandske Bøndersmør næsten uspiseligt, det fynske Smør og Herregaardenes Smør var noget bedre, men dog

ringe. Nu regnes dansk Smør paa de udenlandske Markeder for 1ste Klasses Vare. For 100 à 150 Aar siden kunde Landet kun lige netop forsyne sig selv med Smør, nu udføre vi Smør for over 30 Mill. Kr. om Aaret.

Den forskjellige Tilvæxt i Jyllands og Øernes Kreaturbestand ses af følgende Tabel.

Antallet af voxne Stkr. Hornkvæg var:

	Aar 1800	Aar 1838	Aar 1881
i Jylland	326,000 Stkr.	344,000 Stkr.	585,000 Stkr.
paa Øerne	234,000 —	305,000 —	426,000

Vi møde her den samme Bevægelse som paa saa mange andre Omraader. I Aarhundredets Begyndelse stod Jylland over Øerne, men paa disse var Fremgangen størst, og i 1838 var Øernes Kreaturbestand paa lidt nær lige saa stor som Jyllands. I den sidste Menneskealder har derimod Fremgangen været stærkest i Jylland, og denne Landsdel har nu over 150,000 Stkr. Hornkvæg mere end Øerne.

Faarene. Antallet af Faar var:

ved Aar 1780 c.	847,000 Stkr.
— 1800 c.	800,000 —
— 1838	1,164,000 —
— 1881	925,000 —

Tallene ere noget usikre, bl. a. fordi de kun angive Antallet af voxne Dyr, og Aldersgrænsen er noget ubestemt. Tallene fra 1780 og fra 1800 ere desuden kun fremkomne ved en Kalkule. Den Bevægelse i Faarebesætningerne, som Tallene vise, støttes imidlertid ogsaa ved andre Udtalelser, og det kan uden Tvivl antages som paalideligt, at Faarenes Antal aftog efter Udskiftningen; men i den første Halvdel af vort Aarhundrede har Faarenes Antal atter været i Tilvæxt, og det vedblev hermed ind i 1870erne. Sidst i 1870erne og i 1880erne

har der derimod atter været en lille Formindskelse i Faarenes Antal, dog saaledes, at denne Tilbagegang, i alt Fald indtil nu, har været mindre end den tidligere Fremgang, saa at Antallet af Faar i Nutiden er større, end det var før Udskiftningen. Desuden er Faarenes Kvalitet gaaet frem. Det gamle danske Faar var nærmest et Uldfaar; det klippedes sædvanlig to Gange aarlig, men gav i begge Klipninger tilsammen kun 2 à 2½ Pd. Uld. Paa Fyn, hvor der tidlig skete Blanding med fremmede Faareracer, angives Uldmængden lidt større, nemlig til omtrent 3 Pd. aarlig. Indtil omtrent 1848 synes det danske Faars Uldmængde ikke at være bleven kjendelig forøget (efter Bergsøes Angivelse), men senere er den gaaet ret godt frem, og nu regner man, at Faaret giver omtrent 4 Pd. Uld aarlig. Det er Blanding med fremmede Racer og Dyrets bedre Behandling, der har frembragt dette Resultat. Nutidens Faar ere desuden sædvanlig mere kjødfulde og udvikle sig hurtigere end den gamle Tids Faar, derimod var disses Skind bedre til Handsker. Man har adskillige Opgivelser om Faarets Vægt i ældre Tid, men de ere for ubestemte til at tillade en Sammenligning med Nutidens.

Bevægelsen i Jyllands og Øernes Faarebestand har været følgende:

	Antal Faar i:		
	Aar 1800	Aar 1838	Aar 1881
i Jylland	c. 516,000 Stkr.	735,000 Stkr.	666,000 Stkr.
paa Øerne	c. 284,000 —	430,000 —	259,000 —

Svinene. I Danmarks Svineavl er der i Løbet af de sidste 100 Aar foregaaet en saa fuldstændig Omvæltning, baade med Dyrene selv og med Avlen, at der ikke ret vel kan finde nogen Sammenligning Sted mellem den Gang og nu. Den ældre Tids Svin var et helt andet Dyr end Nutidens. Det var et langbørstet, højbenet, livlig bevægeligt og lidet triveligt men haardført Dyr, der mest færdedes ude paa Overdrevene og i Skovene og kun undtagelsesvis blev holdt paa Sti og

kornfedet. Det udviklede sig langsomt og slagtedes ofte først, naar det var 3 Aar gammelt. Hvor grundforskjelligt er ikke dette fra Nutidens hurtigt modnede Fedesvin? Forandringen begyndte allerede kort efter Udskiftningen Strax efter denne begyndte Svineavlen at omændres i Retning af Nutidens. I Begyndelsen synes det at være gaaet nogenlunde hurtigt hermed, men senere gik det her, som paa de fleste andre Omraader, langsommere med Fremskridtene. For 40 Aar siden var det dog kjendeligt, at en ret betydelig Forandring var foregaaet; man fandt vel endnu den Gang overvejende den gamle Bedrift og de gamle Racer, men de var modificerede, og Slagtningen foregik nu sædvanlig allerede, naar Dyret var $1\frac{1}{2}$ Aar gammelt, Den store Omvæltning i Svineavlen er fornemlig foregaaet i de sidste 25 Aar og staar i nøje Forbindelse med Mejeriets Udvikling.

Antallet af fuldt udviklede, overvintrede Svin var rimeligvis følgende

ved Aar 1800 c.	150,000
— 1838 -	157,000
— 1881 -	61,000

Her er altsaa efter 1838 en tilsyneladende Tilbagegang, og endda er rimeligvis Gjennemsnitsalderen noget lavere i 1881, end den var ved Aar 1800 og Aar 1838. Men denne Formindskelse i Antallet af ældre Dyr skyldes udelukkende Dyrenes hurtigere Modning. Svinene slagtes nu sædvanlig, før de ere 1 Aar gamle, og blive altsaa ikke medtagne i Optællingen af de voxne Dyr. Et Udtryk for denne hurtigere Omsetning af Svinebesætningerne har man deri, at medens Antallet af aarlig tillagte Grise i 1838 kun var 165,000 Stkr., saa er det nu (i 1881) 467,000 Stkr. Man ser det ogsaa af Exporten. For noget over 100 Aar siden havde Danmarks Overskudsudførsel af Svin og Flæsk kun en Værdi af 230,000 Kr. aarlig, nu har den en Værdi af over 30 Mill. Kr. om Aaret.

Det er i Jylland, at den moderne Svineavl har udviklet sig kraftigst.

Paa alle Kreaturavlens Omraader har der altsaa været Fremgang siden 1778. Kreaturerne's Antal er forøget, Produktionsmaaden er forbedret, og Dyrenes Kvalitet er bleven forbedret i en ganske mærkelig Grad. Det er ret interessant at iagttagge for den ældre Tids Vedkommende, at i de Egne, hvor Bønderne var mest fortrykte, der var ogsaa Kreaturerne ringest og mest trykkede i Væksten. Mindst var Kreaturerne paa Sjælland med tilliggende Øer og paa Lolland-Falster; særlig fremhæves Møen som et Sted, hvor Kreaturerne var ualmindelig smaa og forkuede, og som bekjendt var Møen ogsaa et af de Steder, hvor Bønderne var mest undertrykte. Paa Fyn og i Jylland, hvor Bønderne var bedre stillet, var ogsaa Kreaturerne større og bedre. I vor Tid er de stedlige Forskjelligheder mellem Kreaturerne for største Delen udviskede; nu da Bønderne overalt leve under nogenlunde ensartede gunstige Vilkaar, er ogsaa Kreaturerne i de forskjellige Egne blevne mere ensartet gode. Der er ganske vist endnu stedlige Forskjelligheder i Race og Udvikling, men disse ere forsvindende smaa i Sammenligning med, hvad de var i Fortiden.

Fremgangen i Kreaturavlen falder, ligesom den øvrige Fremgang i Landbruget, i to Afdelinger, adskilt ved en længere Tids Standsning. Den første Fremskridtsperiode, strax efter Udskiftningen, der paa andre Omraader var den langt vigtigste, var af mindre Betydning for Kreaturavlen. Endnu gjennem hele den første Halvdel af indeværende Aarhundrede bibeholdt man i Grundtrækkene den gammeldags Kreaturavl. Man sultefødede Kreaturerne om Vinteren; de store Gaarde opdrættede ikke selv deres Kvæg, men kjøbte Ungkvæg fra Bønderne, og disse var ligegyldige med Hensyn til Dyrenes Parring og Ungkvægets Pasning. Det er først i den anden Fremskridtsperiode, efter 1850, og egentlig først efter 1864, at Frem-

skridtsbevægelsen rigtig trænger igjennem i Kreaturavlen, men den kommer da ogsaa saa meget kraftigere. At Fremskridtet kommer saa sent, hidrører vel nærmest fra, at det først var efter 1864, at den oversøiske Konkurrence ret gjorde sig gjældende paa Kornmarkedet og tvang Landmændene til at opfodre Kornet paa Kreaturerne i Stedet for at sælge det; men en væsentlig Grund var dog vel ogsaa den, at en godt dreven Kreaturavl og Mejeribedrift kræver en højere aandelig Udvikling, større Orden og Renlighed, end vor Bondestand var i Besiddelse af i ældre Tid. Det er nu vel utvivlsomt, at efter Stavnsbaands-Løsningen gik vore Bønder frem i disse Henseender, men det var dog først efter 1848, at de personlige Betingelser for den højt udviklede Kvægavlsbedrift i fuldt Maal kom til stede. Skoleundervisningens Forbedring, det politiske Røre og den dermed i Forbindelse staaende Avislæsning og Foreningsbevægelse, Selvejendoms Udbredelse og Samfærdselsmidlernes Forbedring har vel i Forbindelse med den større Velstand været de væsentligste Aarsager til at fremkalde den højere Kultur, som atter har været en af Forudsætningerne for Overgangen til den moderne Kreaturbedrift.

Udførselen af Landbrugsprodukter.

Vi møder paa dette Punkt den Vanskelighed ved Sammenligninger mellem før og nu, at det Omraade, for hvilket Oplysningerne om Udførselen gjælder, er bleven forandret ved Hertugdømmernes Løsrivelse fra Kongeriget. Da desuden Udførselsforholdene i denne Forbindelse har mindre Interesse, skal man her nøjes med at henvise til, hvad der paa flere Steder i det foregaaende er anført derom, og dertil kun føje et Par almindelige Oplysninger.

Før Stavnsbaands-Løsningens Tid (for Tidsrummet 1763 --71) var den aarlige Værdi af Danmarks Overskudsudførsel

af Landbrugsprodukter omtrent $2\frac{1}{2}$ Mill. Kr., og deraf kom omtrent $1\frac{1}{2}$ Mill. Kr. paa Korn og Kornvarer og 1 Mill. Kr. paa Kreaturer og Kreaturprodukter. I den følgende Tid var Udførselen i vedblivende Tilvæxt, og det var i største Delen af Tiden Kornudførselen, der voxede stærkest. For omtrent en Menneskealder siden begyndte Udførselen af Kreaturprodukter at tage Fart, og i de sidste 15 Aar (efter 1873) er den voxet saaledes paa Bekostning af Kornudførselen, at denne begynder at formindskes. I de sidste 5 Aar (1883 - 87), for hvilke der foreligger Oplysninger, har Udførselen af Korn netop været lige saa stor som Indførselen, saa at Overskudsudførselen har været Nul, medens derimod Overskudsudførselen af Kreaturer og Kreaturprodukter har haft en Værdi af mellem 80 og 90 Mill. Kr.

Ved Bedømmelsen af denne Tilvæxt i Overskudsudførselen maa det imidlertid erindres, at det indenlandske Forbrug er stærkt forøget, og paa den anden Side, at Indførselen af Landbrugets Produktionsfornødenheder ogsaa er voxet, samt at en Del af Tilvæxten kun skyldes en Prisstigen og ikke en reel Mængde-Forøgelse.

Bygningsforholdene.

Ogsaa dette Omraade skal kun berøres ganske kortfattet, ikke fordi det mangler Interesse, men fordi det skorter paa brugelige statistiske Oplysninger herom.

Strax efter Udskiftningen foregik der i overordentlig Omfang en Ombyggen og Forbedring af Landets Bøndergaarde (se 1ste Bd. pag. 105 m. fl. St.). Det var Udflytningen, den større Velstand, den forandrede Driftsmaade og den hele livlige Bevægelighed, der beherskede Landbrugsforholdene, som foraarsagede dette.

I de daarlige Tider, der kom efter 1818, standsede Nybyggeriet, der var snarere en Tilbagegang, og mange Land-

bygninger forfaldt. Et Udtryk derfor har man i Assurancesummerne.

Indtil 1818 havde der været en rask Tilvæxt i de Beløb, for hvilke Landbygningerne var brandforsikret (se 1ste Bd. pag. 116), og i det anførte Aar var Forsikringssummens samlede Beløb omtrent 218 Mill. Kr. I de følgende Aar, fra 1819 og indtil 1822, forblev denne Sum uforandret, og i de næste 4 Aar gik Summen endog ned, og den var i Aaret 1825 kun 204 Mill. Kr. Naar man véd, hvor lidet tilbøjelig Folk er til at nedsætte Forsikringssummen, er en saadan Nedgang ret paafaldende, og den er enestaaende i det hele Tidsrum af omtrent $1\frac{1}{4}$ Aarhundrede, i hvilket Landbygningernes almindelige Brandforsikring (og dennes Forgænger) har bestaaet.

Efter 1827 begyndte Forsikringssummerne atter at stige, det skyldtes vel for en Del, at man nu atter begyndte at forbedre Bygningerne og opføre ny, men for en Del hidrørte det rimeligvis ogsaa fra, at det blev mere almindeligt at brandforsikre, og det varede fra nu af ikke mange Aar, før saa godt som alle Huse paa Landet var brandforsikrede. Uagtet denne dobbelte Grund til Forsikringssummernes Forøgelse, var Tilvæksten temmelig langsom indtil henimod Slutningen af Fyrretyverne; Landets Bøndergaarde vedblev i det Væsentlige at beholde deres gamle Udseende. Men fra Halvtredserne begyndte der en Forandring heri. Især fra 1850 til 1857 ombyggedes der talrige Bøndergaarde, og rundt om i Landet saa' man nu grundmurede Lader og Stuehuse blive rejste. I disse 8 Aar voxede Landbygningernes Assurance-sum med omtrent 48 pCt. Det var den ny Reformperiode med dens Sidevirkninger, der gjorde sig gjældende.

I de følgende Aar gik det noget langsommere med Byggeriet, men i de gode Aar i Begyndelsen af 1870erne tog det atter rask fat. Nu var det navnlig den Forandring i Bedrifterne, som fulgte med Overgangen til den udvidede og forbedrede Kreaturavl og Mejeri-Ordning, der gav Anledning til

Byggeriet; men desuden bevirkede det mere luxuriøse Levesæt, de større Livsfordringer blandt Landmændene, at der blev bygget mange nye »Stuehuse«. Fra 1871 til 1880 voxede Landbygningernes Forsikringssum med 250 Mill. Kr., det vil sige med omtrent 30 pCt. Ogsaa efter den Tid er Byggeriet vedbleven, om end ikke efter saa stor Maalestok som tidligere.

I de sidste 100 Aar er der saaledes foretaget overordentlig store Forandringer ved Landbrugsbygningerne. Forbeøringen af Bygningerne har fuldt ud holdt Skridt med den øvrige Fremgang i Landbruget. Ogsaa de Tidspunkter, paa hvilke Byggeriet især samler sig, ere de samme som for de andre Reformers. Det er Tiden efter Stavnsbaands-Løsningen og Udskiftningen og dernæst Tiden efter 1850.

Landejendomspriserne.

Det stigende Udbytte af Landbruget og de større Kapitaler, der efterhaanden blev anbragt i det i Form af forbedrede Bygninger samt forøget og forbedret Besætning og Inventarium m. m., bevirkede, at Landejendommene steg i Værdi.

Om Landejendommenes Prisbevægelser kan man skaffe ret fyldige Oplysninger; man har nemlig Efterretninger om et meget stort Antal enkelte Salg, og ved Siden deraf har man dels flere officielle Vurderinger af Ejendommens Værdi, dels har man Beregninger over den gennemsnitlige Værdi af en Tønde Hartkorn.

Hartkornet er i Nutiden, og har for den Sags Skyld altid været en højst upaalidelig Maalestok for Ejendommens indbyrdes Værdi; naar der derimod er Tale om den gennemsnitlige Prisbevægelse fra Tid til Tid i hele Landets eller i de enkelte Landsdeles Ejendomme, da er det en ret brugelig Enhed ved Sammenligninger; thi Antallet af Tønder Hartkorn

har altid været paa lidt nær det samme. Den Omstændighed, at man for Tiden før 1844 maa benytte det gamle Hartkorn, men for Tiden efter 1844 derimod det ny Hartkorn, bevirker ingen Forstyrrelse; thi Antallet af Tønder Hartkorn Ager og Eng var omtrent det samme efter den gamle Matrikul, som det er efter den ny.

Vi skulle i det Følgende give en Fremstilling af Ejendomspriserne i de sidste 150 Aar fra 1730 til 1880.

I 1ste Bind er omtalt Prisbevægelsen i forrige Aarhundrede (jfr. pag. 98—105), og man skal her kun minde om, at Prisen paa sjællandsk Jordegods vedblivende var i Stigen fra 1730 til Aarhundredets Udgang, at Prisen paa en Tønde Hartkorn i Tiaaret 1731—40 var i Gjennemsnit 98 Kr. i Nutidens Penge, men i Aarene 1801—1806 var den 975 Kr. Prisen var altsaa stegen til det 10-dobbelte.

Naar man derefter vil gaa over til at undersøge Prisbevægelsen i det 19de Aarhundrede, gaar det ikke an, saaledes som i det forrige Aarhundrede, at benytte Priserne paa samlede Godskomplexer, thi da Godserne i den nyere Tid for største Delen er bleven opløst ved Bort salg af Fæstegodset, betyde Godser i Nutiden noget andet end i Fortiden. Det rigtigste vil være ved Sammenligningen at benytte Prisen paa Selvejergaarde og da fornemlig Selvejer-Bøndergaarde. Ved Aarhundredets Begyndelse var, efter Begtrups Angivelse, den almindelige Pris paa en Tønde Hartkorn Selvejerjord paa Sjælland 4 à 600 Rd. C. Paa Lolland-Falster var Prisen omtrent den samme. Paa Fyn derimod var den højere, omtrent 1,000 Rd. C. pr. Td. Hartkorn. For alle Øerne under ét kan man herefter vel omtrent sætte Gjennemsnitprisen paa en Tønde Hartkorn Selvejerjord til omtrent 600 Rd. C. eller 1700 Kr. i Nutidens Penge. Paa samme Tid var Prisen paa Godskomplexer, altsaa overvejende Fæstejord, omtrent 1,000 Kr. pr. Td. Hartkorn, og efter Taxationen af 1802 var den gjennemsnitlige Værdi af samtlige Landejendomme paa Øerne 1,084 Kr. pr. Td. Hartkorn. Selvejer-Bondejorden

skulde altsaa have en ikke saa lidt højere Værdi end den øvrige Jord; men dette bekræftes ogsaa ved andre Vidnesbyrd fra Datiden, og det er jo i og for sig ogsaa let forklarligt.

Bondejordens Værdi i Jylland ved Aarhundredets Begyndelse kan ikke oplyses ved bestemte Tal. De Angivelser, man har herom, ere for ufuldstændige og for uensartede. Derimod véd man, at den gjennemsnitlige Værdi af en Tønde Hartkorn af al Slags Jord (Herregaardsjord, Kjøbstadjord, Fæstejord og Selvejerjord) betragtet under ét, var større end paa Øerne. Det kan man se af Taxationen af 1802. I Følge denne var Værdien af en Tønde jysk Hartkorn 1,156 Kr., medens Værdien af en Tønde Hartkorn paa Øerne kun var, som ovenfor anført, 1,084 Kr.

Om Jordens Værdi i den følgende Tid véd man, at den steg i Pengeforvirringens Dage og vedblev at holde sig højt indtil omtrent 1818, og at den derefter faldt pludselig og stærkt i det næste Tiaar indtil omtrent 1828. Men udtrykke denne Bevægelse i bestemte Tal kan man ikke, allerede af den Grund, at Svingningerne var saa uregelmæssige og saa forskjellige i de enkelte Dele af Landet. Der kan kun henvises til, hvad derom er anført i de foregaaende to Afsnit.

I Trediverne steg Landejendommenes Værdi ikke saa lidt, og det antages af samtidige Forfattere, at Selvejerjord paa Øerne fra 1830 og indtil 1845 steg til mere end det dobbelte i Værdi, men det maa rigtignok herved erindres, at Priserne var ekstraordinært lave ved Tidsrummets Begyndelse, saa en Fordobbling har ikke saa meget at betyde.

For Tiden fra 1845 til 1849 har man officielle, af det statistiske Bureau foretagne, Beregninger af Landejendommenes Priser og ligeledes for Tidsrummet fra 1860 til 1884. Beregningerne for de to Tidsrum er ikke foretaget paa ganske den samme Maade, men Forskjellen er saa lille, at en Sammenligning mellem Resultaterne lige fuldt er berettiget.

Rækkefølgen af Hartkornspriserne er denne:

	Paa Øerne:	I Jylland:	Forholdet mellem Prisen paa Øerne og i Jylland, naar Prisen paa Øerne sættes som 100
Aar 1800	1,700	?	107,0
1845	2,614	1,454	55,6
1846	2,838	1,578	55,6
1847	2,864	1,922	67,8
1848	2,874	1,832	63,8
1849	2,414	1,412	58,5
1860	4,934	3,622	73,4
1861	4,710	3,758	79,8
1862	5,318	4,024	75,7
1863	5,416	4,424	81,7
1864	5,294	3,636	68,7
1865	5,292	3,612	68,3
1866	5,280	3,702	70,1
1867	5,426	3,950	72,8
1868	6,146	4,440	72,2
1869	6,576	4,648	70,7
1870	6,131	4,414	72,0
1871	6,239	4,505	72,2
1872	6,654	5,060	76,0
1873	7,232	5,472	75,7
1874	7,646	5,902	77,2
1875	8,257	6,597	79,9
1876	8,482	6,836	80,6
1877	8,374	6,723	80,3
1878	8,247	6,380	77,4
1879	7,429	6,394	86,1
1880	7,878	6,443	81,8

		Forholdet mellem Prisen paa Øerne og i Jylland, naar Prisen paa Øerne sættes som 100	
Paa Øerne:		I Jylland:	
Aar 1881	7,954	6,628	83,3
1882	7,902	6,915	87,5
1883	7,962	6,866	86,2
1884	8,317	6,968	83,8

Disse lange ensformige Talrækker frembyde i flere Henseender Interesse.

Man vil strax lægge Mærke til, at Tallene ere i næsten vedvarende Stigen. Denne Stigen betyder i Virkeligheden: Fremvæksten af Danmarks Nationalformue, Landets Væxt fra Fattigdom til forholdsvis Rigdom. Thi af Landets Nationalformue udgjør Landejendommenes Værdi hened de to Tredjedele, og den sidste Tredjedel er i alt Fald delvis afhængig af Landbrugets Trivsel.

For 150 Aar siden var Danmark yderlig fattigt, det, der skulde danne Hovedmassen af Nationens Formue, Grundlaget for alt det øvrige, den dyrkede Jord, havde kun meget ringe Værdi. Nationens og Statens økonomiske Magt var derfor ringe. Men siden da er Jord-Formuen rimeligvis voxet til omtrent det 80-dobbelte. Vil man have en Forestilling om, hvad dette betyder, naar det udtrykkes i absolute Tal, kan man sige, at det omtrent svarer til, at Danmarks Landbrugs-Formue er voxet fra 30—40 Mill. Kr. til omtrent 3,000 Mill. Kroner.

Denne Jord-Værdiernes Fremvæxt falder i to omtrent lige lange Afdelinger: Tiden fra 1740 til 1807 og Tiden fra 1828 til op imod Nutiden; de ere adskilte ved Pengeforvirringens og Landbrugskrisens Tidsrum fra 1807 til 1828.

I hver af de to Opgangsperioder er det først de stigende Konjunkturer, der bringer Jordens Værdi til at voxe, men dertil slutter sig saa senere en Reform af Landboinstitutionerne, den ældre Reformperiode af 1788, den nyere efter 1848. Og

den forenede Virkning af Konjunktur-Opgangen og Reformerne bringer Værdierne til at voxe endnu stærkere. Opgangen efterfølges af en Nedgang, en Landbrugskrise. Efter den første Opgangsperiode fulgte Landbrugskrisen i 1820'erne; og paa Grund af særlige Aarsager blev denne Krise ualmindelig voldsom. Efter Nutidens Opgangsperiode er fulgt den Nedgang, som vi for Tiden er Vidne til. Den ligner i adskillige Henseender Krisen i Tyverne, men Nedgangen har ikke været saa stor som den Gang, og Landmændene i Nutiden have mere Modstandskraft.

I Opgangsperioden efter 1830 har Landejendommenes Prisstigen været noget uregelmæssig og har været afbrudt af flere mindre og kortvarige Nedfald eller Standsnings-Perioder. Muligen har der været lignende i forrige Aarhundrede, men de kan ikke paavises med Sikkerhed. I dette Aarhundrede var der en mindre Nedgang i Ejendomspriserne efter 1857, dens Størrelse kan ikke eftervises, men den synes kun at have været et Par Aar. En anden Nedgang begyndte i 1876, den varede til 1878—1879 og udgjorde i Gjennemsnit kun en halv Snes Procent af Værdien. Rigtigst er det dog maaske at betragte det hele Tidsrum fra 1876 til Nutiden som én Nedgangs- og Standsningsperiode, der indlededes med den mindre Nedgang 1876—79, hvorpaa der, efter en lille Opgang, fulgte den større Nedgang fra 1884. til 1888.

Stigningen i Landejendommenes Værdi betegner, som alt omtalt, en Forøgelse af Landets Rigdom, og det er ikke blot Landbruget, der herved har faaet forøget Formue, men en ikke ringe Del af Byernes, af Industriens og Handelens Formue er opstaaet ved en Overførelse af Landejendoms-Værdierne.

For Landmændene er Ejendommenes Værdistigen et tvivlsomt Gode; thi den har bevirket, at Fremgangen i Landbruget, baade den, der skyldes Landboreformerne, og den, der skyldes de opadgaaende Konjunkturer, baade den Del, der skyldes, at de ydre Betingelser for Landbruget ere blevne bedre, og den

Del deraf, der skyldes, at Landmændenes personlige Dygtigheds-Niveau er bleven højnet, — at al denne Fremgang kun for en ringe Del eller slet ikke kommer den arbejdende Nutids-Landmand tilgode. Alle Forbedringerne, alle Fremskridtene, ere kort efter deres Gjennemførelse blevne kapitaliserede, og al den Indtægtsforøgelse, de i Fremtiden kunde antages at ville give, blev strax omsat til en Kapital, og ofte en uforholdsmæssig stor Kapital, som fordredes forrentet af fremtidige Ejere. Nutids-Landmændene har derfor i deres Egenskab af Driftsherrer i Landbruget ingen Fordel af Fortidens Fremskridt og Reformer. Trods al den Dygtighed og Flid, de udfolde, bliver den Kapital, de have anbragt i deres Bedrift, ringere forrentet end Landbrugskapitalen blev før Stavnsbaands-Løsningens Tid. Den Fordel, som de store Landboreformer, de øvrige Fremskridt samt de bedre Konjunkturer har bragt, er udtrykt i de omtrent 3 Milliarder Kroner, som Landejendommenes Værdi repræsenterer, og disse uhyre Værdier ere komne Landmændene tilgode ikke i Egenskab af Brugere, men i Egenskab af Landejendomsbesiddere, og de ere fra dem af gennem Ejendomsoverdragelse og Laan for en stor Del bleven udbredt over det hele Samfund og har bragt dette Rigdom. Dermed være det dog ikke sagt, at denne direkte, materielle Fordel er den eneste, som Reformerne og Frigjørelsen har bragt, disse har tillige været en af de vigtigste Forudsætninger for den højere Kultur, som Nutidens Landmænd ere i Besiddelse af, i Modsætning til Fortidens, og som atter paa indirekte Maade har bragt materiel Fordel. Forrentningen af Landbrugs-Kapitalen er derimod ikke bleven bedre, den er snarest bleven ringere end den har været i Fortiden.

Bevægelsen i Landbrugs-Kapitalens Forrentning har sædvanligvis været følgende:

I Begyndelsen af en Fremgangsperiode stiger Ejendomspriserne ikke saa meget som Fremskridtene berettigede til, og

Landbruget er da ret godt rentabelt. I en Nedgangsperiode er det omvendt, saa er det i Almindelighed i dennes Slutning, at Landbruget er mest rentabelt, thi da er Gaardenes Priser, ved Bevægelsens for stærke, panikagtige Nedgliden bleven for lave. Mindst rentabelt er dermod Landbruget i Slutningen af en Opgangsperiode og i Begyndelsen af Nedgangstider. Exempler er anførte flere Steder i det foregaaende. Lidt før 1788 var Landbruget godt rentabelt, senere hen, i den glimrende Fremskridtstid, var det daarlig rentabelt. Først i 1820'erne forrentede Landbruget sig yderlig slet, sidst i 1820'erne var det ret godt rentabelt o. s. v. Ogsaa for den nyere Tid kunne lignende Exempler anføres; efter 1874 og især efter 1884 har saaledes Landbruget været en daarlig rentabel Forretning, omkring 1870 var Rentabiliteten bedre. —

Ret interessant er det at lægge Mærke til den forskellige Bevægelse i Værdien af Øernes og af Jyllands Landejendomme. Vi faa her en ny Bekræftelse paa, hvad man véd fra Oplysningerne om Kornproduktionen, om Kreaturforholdene m. m., at omkring 1800 og før den Tid stod Jyllands Landbrug forholdsvis højst; en Tønde Hartkorn i Jylland havde mere Værdi end en Tønde Hartkorn paa Øerne. I 1838 var derimod en Tønde Hartkorn i Jylland kun lidt mere end halvt saa meget værd som en Tønde Hartkorn paa Øerne. Det var Landbrugskrisen, der havde slaaet Jylland ned, og den Retning, Bedrifterne havde taget, med overvejende Kornsalg, var heller ikke Jylland gunstig. I den følgende Tid gennem Fyrreerne og især gennem Tredserne, Halvfjerdserne og Firserne gaar Jylland derimod raskere frem end Øerne. Det er Jærnbanc-Anlægene, Bevægelsen i Retning af mere Kreaturbedrift tillige med de store Hedestrækninger, som det efterhaanden kunde betale sig at opdyrke, der bevirkede dette; og lidt efter lidt arbejdede Værdien af en Tønde Hartkorn i Jylland sig op til næsten at staa i Linje med Øernes, saa at den i 1880'erne kun var lidet lavere end paa Øerne.

Prioritetsbeheftelserne.

Man har Oplysninger om Størrelsen af Landejendommenes Prioritetsheftelser omtrent ved Aar 1788, og for Sjællands Vedkommende endvidere om deres Størrelse ved Aar 1806 (se 1ste Bind Pag. 110—116). For Tiden omtrent ved Aaret 1850 har man Oplysning om Prioritetsbeheftelserne paa de Godser, til hvilke der hører Fæstegods (jfr. Meddelelser fra Statistisk Bureau 1ste Bind). For den nyere Tid har man Beretninger om Størrelsen af de hvert Aar indtegnede og udslettede Prioritetsbeheftelser fra Aaret 1866 og til op imod Nutiden; man kan derved nogenlunde følge Bevægelsen i Prioritetsbeheftelserne, men da man ikke har haft nogen Status-Opgjørelse at gaa ud fra, har man ikke kjendt deres Størrelse. Først nu, i den seneste Tid, er der af Statistisk Bureau bleven tilvejebragt et lille Bidrag til Belysning heraf, idet Bureauet har udgivet en Oversigt over Salg af Landejendomme, ved hvilken det tillige er bleven oplyst, hvor store de solgte Ejendommens Prioritetsbeheftelser var før Salget og i Forhold til Salgssummernes Størrelse.

Alle disse Oplysninger ere indbyrdes forskelligartede, og da de tillige alle, og ikke mindst de nyeste, ere temmelig upaalidelige, saa er det Resultat, man kan komme til ved at sammenholde dem med hinanden, just ikke meget nøjagtigt og kan ikke gjøre Krav paa den Sikkerhed og Bestemthed, som man i Nutiden kræver af statistiske Oplysninger. Men i Sammenligning med det næsten fuldstændige Mørke, der hidtil har hersket over Prioritetsgjældens Historie og Nutidsstilling, er de Lyglimt, der kan kastes over Sagen ved det Materiale, som her er skaffet til Veje, dog ikke uden Betydning, man er dog ved dem kommen saa vidt, at man kan skimte Hovedtrækkene i Prioritetsgjældens Historie i de sidste 100 Aar.

For 100 Aar siden var Landejendommenes Prioritetsgjæld i stærk Tilvæxt, man foruroligedes derved, og lod da i

Aaret 1788 foretog en Undersøgelse, der udviste det Resultat, at Landejendommenes Prioritetsgjæld udgjorde den for de Tider uhyre Summa af ca. 30 Mill. Kroner i Nutidens Penge.

Gjældens Tilvæxt vedblev ogsaa efter 1788, og ved Hjælp af de Oplysninger, som findes i Nissens Efterretninger om sjællandske Jordegodser, kan det godtgjøres, at for Sjællands Vedkommende var Gjælden i de første 20 Aar af Reformtiden i meget stærk Tilvæxt. For de andre Landsdeles Vedkommende har man ikke bestemte Tal; man véd kun fra almindelige Udtalelser og fra Oplysninger om flere enkelte Gaarde, at ogsaa der var Gjælden i Tilvæxt. Efter 1806 og i de følgende Aar indtil 1813 blev Landejendommenes Prioritetsgjæld rimeligvis nominelt forøget paa Grund af alle Værdiers nominelle Opsvulmen, men den blev rimeligvis reelt formindsket betydelig derved, at Landejendomsbesidderne benyttede den gunstige Lejlighed til at betale deres Gjæld med de daarlige Papirspenge, og til Slut fandt der ogsaa en nominel Nedskrivning af Gjælden Sted i Henhold til Forordningen af 5. Januar 1813 (se foran pag. 23). I de paafølgende Aar antages Gjælden paa ny at være voxet lidt, men under den derefter følgende Landbrugskrise blev den stærkt formindsket ved de talrige Tvangssalg og Falliter. Da Krisen var forbi og Landejendomspriserne gik opad, maa der atter have været nogen Tilvæxt i Landejendommenes Prioritetsgjæld, men denne Tilvæxt var paa langt nær ikke saa stor som den foregaaende Tilbagegang, og endnu i Aaret 1850 synes Gjælden ikke at være naa't op til den Størrelse, som den havde haft i Aaret 1806; i alt Fald var dette Tilfældet med de sjællandske Godser (se 1ste Bd. pag. 115). Efter 1850 voxede Gjælden hurtig, og fra 1866 kan denne hurtige Tilvæxt følges fra Aar til Aar.¹⁾

¹⁾ Der blev af Prioriteter i faste Ejendomme paa Landet:

	indtegnet	udslettet	Tilvæxt:
Aar 1866. . . .	54,42 Mill. Kr.	36,73 Mill. Kr.	17,69 Mill. Kr.
- 1867. . . .	60,96 --	39,39 —	21,57 —

Størrelsen af Landejendommens Prioritetsgjæld i Nutiden kjendes ikke med Sikkerhed, men den kan antages at udgjøre saadan noget som omtrent 1000 Mill. Kr.

Prioritetsgjælden paa Landejendommene er altsaa i de sidste 100 Aar fra 1788 og til henimod Nutiden voxet fra omtrent 30 Mill. Kr. og til omtrent 1000 Mill. Kr. Den langt overvejende Del af denne Tilvæxt er fremkommen i den sidste Menneskealder, og det er da intet Under, at den har foraarsaget nogen Uro og Betænkelighed.

Man har ment, at den store Prioritetsbyrde paa de faste Ejendomme var noget ejendommeligt for Nutidsforholdene, at den var en Følge af Frihedsudviklingen i Landbruget og de dertil sig sluttende Institutioner, og at Menneskene i Nutiden udviste en større Letsindighed med at inlade sig i Gjælds-

	indtegnet	udslettet	Tilvæxt:
Aar 1868....	63.52 Mill. Kr.	40.42 Mill. Kr.	23.10 Mill. Kr.
- 1869....	74.29 —	36.74 —	37.55 —
- 1870....	66.90 —	38.94 —	27.96 —
- 1871....	68.31 —	44.58 —	23.73 —
- 1872....	81.38 —	49.25 —	32.13 —
- 1873....	92.35 —	55.67 —	36.68 —
- 1874....	104.02 —	57.34 —	46.68 —
- 1875....	101.46 —	53.86 —	47.60 —
- 1876....	104.19 —	55.89 —	48.30 —
- 1877....	110.78 —	57.34 —	53.44 —
- 1878....	111.62 —	64.08 —	47.54 —
- 1879....	115.83 —	70.35 —	45.48 —
- 1880....	116.66 —	86.41 —	30.25 —
- 1881....	125.25 —	90.10 —	35.15 —
- 1882....	119.34 —	76.81 —	42.53 —
- 1883....	124.17 —	74.95 —	49.22 —
- 1884....	134.62 —	79.07 —	55.55 —
- 1885....	131.11 —	82.19 —	48.92 —

I disse 20 Aar skulde altsaa Prioritetsgjælden i Landdistrikterne være voxet med omtrent 770 Mill. Kroner, det vil sige med over 38 Mill. Kr. om Aaret. I Virkeligheden har dog Tilvæxten været adskillig mindre, thi Afdragene paa Gjælden blive ikke strax udslettede i Pantebøgerne, saa at der i disse staar indskrevet et betydelig større Beløb, end der i Virkeligheden hviler som Restgjæld paa Ejendommene, og dette Forhold har navnlig faaet Betydning i den nyere Tid, hvor det er bleven almindeligt, at Prioritetsgjæld amortiseres ved aarlige Afdrag (især Kreditforenings- og Sparekasselaan).

forpligtelse end i ældre Tider. Man har sagt, at Jordbegjærigheden var større i Nutiden, og at den bevægede Landmændene til at købe større Jordarealer, end de kunde overkomme at betale, og i højere Grad benytte Kredit ved Kjøbet end forhen. Man har endelig ogsaa ment, at det var Nutidens mere luxuriøse Liv, der var Aarsag til Landejendommenes Overbebyrdelse, idet Landmændene jevnlig levede over Evne og derfor maatte forøge deres Gjæld. Lad os se, om de foreliggende statistiske Oplysninger kunne give Bidrag til Belysning af denne Sag.

At Landejendommenes Prioritetsgjæld er voxet, er en afgjort Sag, den er, som anført, i de sidste 100 Aar voxet fra 30 Mill. Kr. til omtrent 1000 Mill. Kr., altsaa til over det 30-dobbelte. Men dermed er ikke sagt, at Landejendommene i Nutiden ere mere overbebyrdede med Gjæld, thi det beror paa, om Gjælden i Forhold til Ejendommens Værdi er større end før, og om dette er Tilfældet, er i alt Fald tvivlsomt. Det er for Sjællands Vedkommende, at dette Forhold bedst kan oplyses.

I Aaret 1788 var Værdien af de sjællandske Godser omtrent 125 à 155 Rd. C. pr. Td. Hartkorn og Gjælds-Beheftelserne udgjorde 56 Rd. C. pr. Td. Hartkorn; Gjælden udgjorde altsaa i Gjennemsnit 35 à 45 pCt. af Ejendommenes Værdi.

I Aaret 1806 var den samlede Gjælds-Beheftelse paa de sjællandske Godser 9,6 Mill. Rd. C., heraf hvilede 852000 Rd. C. paa Fideikommisgodser og 8,769000 Rd. C. paa almindelige private Godser. Paa disse sidste udgjorde Beheftelserne 162 Rd. C. pr. Td. Hartkorn, og da Hartkornets Værdi i Aaret 1806 er ansat til 413 Rd. C. pr. Tønde, bliver Gjældsbeheftelsen omtrent 40 pCt. af Ejendommens Værdi, altsaa omtrent den samme som i 1788. Hvis man vilde lægge Ejendomspriserne for et længere Tidsrum til Grund, t. Ex. Priserne i Aarene 1800 til 1806, vilde man komme til en noget højere Procent, nemlig til at Beheftelserne skulde udgjøre 47 pCt. af Ejendommenes Værdi. Hvis man vilde medtage foruden de

private Godser ogsaa Fideikommissgodserne, vilde man derimod komme til et lavere Procenttal for Ejendommenes Behæftelse.

I Aarene 1870—84 udgjorde Gjældsbeheftelserne paa de sjællandske Landejendomme, i Følge en af Statistisk Bureau foretagen Beregning, 42,7 pCt. af de i dette Tidsrum solgte Landejendommers Salgssum.

Disse Tal bekræfte ikke den foran omtalte Paastand, at der i den nyere Tid er en Tilbøjelighed til stadig i højere Grad at overbebyrde Landejendommene med Gjæld, tvært imod; og den lidt afgjørende Maade, hvorpaa denne Paastand undertiden fremsættes, kunde ægge til Modsigelse og til ud fra de her anførte statistiske Data at uddrage netop den modsatte Slutning. Thi Tallene vise snarest, at om end Prioritetsgjælden er voxet, saa er den dog ikke voxet stærkere end Ejendommenes Værdi, og det er saa langt fra, at der er en voxende Overbebyrdelse paa Ejendommene, at det snarere synes, som om der er et temmelig konstant Forhold mellem Ejendommenes Værdi og deres Gjældbyrde. En saadan Paastand vilde dog heller ikke være berettiget, den vilde være lige saa eusidig som den først anførte. Forholdet mellem Prioritetsgjælden og Ejendomsværdierne har i de sidste 100 Aar ikke været konstant, men ej heller været saaledes, at Gjælden har været i stadig Stigen i Forhold til Værdierne. Der har været en Svingen frem og tilbage.

Fra 1788 til 1806 synes Gjælden paa sjællandske Landejendomme omtrent at være voxet i samme Forhold som Ejendomsværdierne steg. Ved første Øjekast kunde det vel se ud, som om Gjælden steg stærkest, thi fra 1788 til 1806 voxede Gjældens samlede Beløb paa Sjælland til det 4-dobbelte, medens paa samme Tid Ejendomspriserne kun steg til det 3-dobbelte (se 1ste Bind Pag. 115). Men Gjældens stærkere Voxen skyldes den særegne Omstændighed, at de Arealer, der kunde behæftes med Gjæld, blev forøget. I dette Tidsrum blev nemlig en Mængde Gaarde, der tilhørte Staten eller Stiftelser, bortsolgte til fri privat Ejendom,

saa at medens de før ikke kunde behefte med almindelig Prioritetsgjæld, kunde dette ske nu. Det var altsaa ikke Gjælden, der voxede stærkere end Ejendommenes Værdi, men det var de Arealer, der kunde behefte med Gjæld, som blev udvidet. Udvælger man alle de Ejendomme, som der hvilede Gjæld paa i 1788, og undersøger man, hvor meget disse Ejendommers Gjæld var forøget indtil 1806, saa viser det sig, at Tilvæksten var fra 2,3 Mill. Kr. i 1788 til 6,3 Mill. Kr. i 1806, altsaa knap til det 3-dobbelte, medens de samme Ejendommers Værdi i samme Tid rimeligvis var voxet ligeledes omtrent til det 3-dobbelte.

I Pengeforvirringstiden fra 1807 til 1813 maa Gjældens nominelle Beløb være voxet mindre end Ejendomsværdiernes nominelle Beløb; thi disse sidste gik af sig selv opad i samme Grad, som Pengene faldt, Gjælden derimod maatte have en speciel Aarsag til at stige.

I Landbrugskrisens Tid efter 1818 forblev Gjælden absolut set temmelig uforandret i de første Aar — eller voxede i alt Fald kun lidet; men da samtidig dermed Ejendommene faldt stærkt i Værdi, saa var i dette Tidsrum Prioritetsgjælden voxende i Forhold til Ejendomsværdierne. Der fremkom en virkelig Overbebyrdelse med Gjæld; dette fremkaldte talrige Tvangssalg, og store Dele af Gjælden blev derved strøgen, saa at Gjældens nominelle Beløb mod Krisens Slutning var stærkt formindsket. At Landbrugskrisen saaledes lettede Landbruget for en Del af den Gjæld, som Fortidens opadgaaende og flotte Tider havde paadraget det, var et af de Goder, som Krisen bragte Landbruget.

I Tiden fra 1830 til 1849 voxede Prioritetsgjældens Beløb paa ny, men samtidig steg Ejendommenes Værdi, og da Ejendomspriserne var kommen meget dybt ned i Krisens Tid, saa var den efterfølgende Stigning i Forhold til disse lave Priser meget stor. Efter Bergsøes Opgivelser steg Ejendomspriserne paa Øerne fra 1830 til 1849 med 100 à 150 pCt. Prioritetsgjældens Tilvæxt holdt ikke Skridt med denne

ualmindelige store Prisstigning, og Grunden dertil var dels den, at der skete forholdsvis faa Ejendomshandler i denne Periode, men dels rimeligvis ogsaa den, at Folk under Landbrugskrisen havde faaet en saadan Skræk i Blodet for Gjæld og Kredit, at man i den følgende Tid var forsigtigere med at bebyrde Landejendomme med Prioritetsgjæld. Alt dette bevirkede, at i dette Tidsrum blev Prioritetsgjælden mindre end sædvanlig i Forhold til Ejendommenes Værdi. Man har et direkte statistisk Udtryk derfor fra en Undersøgelse, som det statistiske Bureau lod foretage i Aaret 1849 (se Meddelelser fra Statistisk Bureau 1ste Bd.) I Følge denne udgjorde Prioritetsbeheftelserne i 1849 paa de daværende Godser 22,6 pCt. (for Sjælland alene 24,7 pCt), og naar Fideikommissgodserne udsondres, hvilket er det rigtigste, naar man vil sammenligne med de Tal, der angive Beheftelserne i Tidsrummet 1870—84, bliver Beheftelserne i 1849 omtrent 33 pCt. af Ejendommenes Værdi. Dette er en lavere Gjældsbeheftelse end baade i 1870—84 og end i 1788; thi paa ethvert af disse Tidspunkter, og endnu mere i Landbrugskrisens Tid, maa Beheftelserne have optaget flere Procent af Ejendommenes Værdi.

I Tidsrummet 1850 til 1884 voxede Prioritetsgjældens Beløb stærkt til. Det var hurtig opadgaaende Tider, nye og friske personlige Kræfter kom til, og der var livlig Omsætning af Landejendomme. Baade Ejendomspriser og Prioritetsgjæld gik opad. Fra 1866 til 1885 steg Prioritetsgjælden med 770 Mill. Kr. (se Pag. 82, Anm.); i samme Tid steg Landejendommenes Værdi (Hartkornsværdien) ganske vist endnu mere, nemlig med omtrent 11 à 1200 Mill. Kr. (se Pag. 75); men relativt set, beregnet procentvis, var Stigningen dog stærkest i Prioritetsbeheftelserne, og i Tidsrummet 1870—84 udgjorde disse lidt over 40 pCt. af Landejendommenes Værdi, medens de i 1849 kun havde udgjort omtrent 33 pCt. af Landejendommenes daværende Værdi. I Tiden fra 1850 til 1884 steg alt-

saa Prioritetsbeheftelserne noget stærkere end de beheftede Ejendommens Værdi.

I Tiden efter 1884 er Prioritetsgjælden bleven endnu større end før i Forhold til de beheftede Eiendommens Værdi; men det er ikke, fordi Gjælden i dette Tidsrum er voxet hurtigere end hidtil, men fordi Landejendommene ere faldne i Værdi.

I hele det Tidsrum, som den nulevende Slægt kan overskue ved den blotte Erindring, Tiden fra 1849 til nu, altsaa omtrent 40 Aar, er saaledes Prioritetsgjælden voxet stærkere end Landejendommens Værdi. Og det er da ikke saa underligt, om man har været noget tilbøjelig til at betragte denne Landejendommens tillagende Overbebyrdelse med Gjæld som noget vedvarende, som noget der stod i nødvendig Forbindelse med selve det moderne Samfundsgrundlag, den økonomiske Liberalisme. Men undersøger man Sagen nærmere, saa godt som man kan med det for Haanden værende Materiale, saa finder man, som foran anført, at Prioritetsgjælden paa sjællandske Landejendomme i den nyere Tid ikke har været højere i Forhold til Landejendommens Værdi, end den var før 1788, det vil sige i det gamle Landbrugs Tid. Og forsaavidt der fra 1850 til 1870—84 har været en større Stigen i Prioritetsgjælden end i Ejendomsværdierne, saa skyldes dette mere, at Gjælden i den nærmeste Tid før 1850 var extraordinær lille, end det skyldes, at Gjælden i 1870—84 var extraordinær stor. Og naar endelig Gjælden i Nutiden, efter 1884, er bleven uforholdsmæssig stor i Sammenligning med Ejendomsværdierne, saa skyldes dette atter en ganske særlig Aarsag, der ikke har noget med den økonomiske Liberalisme at gøre, nemlig den, at Landejendommene ere faldne i Værdi.

Det skal indrømmes, at det statistiske Materiale, som disse Betragtninger og Resultater ere byggede paa, er noget skrøbeligt, navnlig fordi det ikke er helt ensartet for alle Tidspunkterne, og fordi det overvejende kun omfatter sjæl-

landske Landejendomme — om Fyn, Jylland og Lolland-Falster har man ikke saa fuldstændige Oplysninger —; men saa meget synes dog at være godtgjort, at der i de sidste 100 Aar, »Landbrugets Frihedstid«, ikke hos Prioritetsgjælden har været nogen vedvarende Tendens til at stige stærkere end Landejendommens Værdi, der har heller ikke været et uforandret Størrelsesforhold mellem Prioritetsgjælden og Landejendommens Værdi, men Forholdet har bevæget sig op og ned i Bølgesvingninger.

Men om man end saaledes ikke kan antage, at Prioritetsgjælden stiger stærkere end de beheftede Landejendommens Værdi, saa er det dog utvivlsomt, at Gjældens absolute Beløb er mange Gange større end før. Hvad har nu været Grunden til denne Gjældstilvæxt? At Nutidens Landmænd skulde være mere letsindige til at gjøre Gjæld end Fortidens, kan ikke antages; thi det er ikke rimeligt, at Menneskene med den stigende Kultur skulde blive mere letsindige i deres økonomiske Forhold, mere tilbøjelige til at gjøre Gjæld. Og noget Erfaringsbevis eller noget statistisk Bevis eller blot Antydning i denne Retning foreligger ikke. Heller ikke kan det antages, at en større Del af Gjældstilvæksten skulde skyldes den Omstændighed, at Nutidens Landmænd ere mere ødsle i Forhold til deres Indtægter end Fortidens; ganske vist hidrører en Del af Gjælden fra, at nogle Landmænd bruge mere end deres Indtægter, men det bliver sikkert under sædvanlige Forhold mere end opvejet derved, at andre Landmænd bruge mindre end deres Indtægter og anvende Overskudet til at formindske Prioritetsgjælden. Den langt overvejende Del af Gjælden hidrører utvivlsomt fra Omsætningen af Landejendommene fra Haand til Haand ved Kjøb eller ved Arv. Ved Kjøbet udbetales som oftest kun en Del af Kjøbesummen, Resten forbliver indestaaende som Prioritet. Og naar en Ejendom ved Dødsfald overdrages til en af Arvingerne, maa denne sædvanlig gjøre Gjæld for at udbetale Med-

arvingerne deres Arvepart. En stor Mængde Gjæld er ganske vist ogsaa stiftet for derved at skaffe Kapital til Forbedringer ved Gaarden eller Driften, men saadan Gjæld gaar op i Gaardens almindelige Værdi og gaar gennem Ejendommens Omsætning over til at blive en Del af den Gjæld, som stiftes ved denne. Altsaa den langt overvejende Del af Prioritetsgjælden hidrører fra, eller er dog gaaet op i, den Gjæld, der stiftes ved Ejendommens Overdragelse fra Haand til Haand. Saavidt Forf. har kunnet se, var det i ældre Tid, før 1830, lige saa almindeligt kun at udbetale en mindre Del af Kjøbesummen, som det er nu, og der synes i denne Henseende ikke at være foregaaet nogen udpræget Bevægelse enten i den ene eller i den anden Retning. Derimod er der paa et andet Punkt foregaaet en Forandring i Løbet af den sidste Menneskealder, det er i Omsættningens Hastighed, og det er paa dette Punkt, at man maa søge en af Grundene til Prioritetsgjældens uforholdsmæssige Tilvæxt i den nyere Tid. Man har Oplysninger om Størrelsen af Selvejergaardes Salg. Der solgtes af Selvejergaarde:

				Gjennemsnitspris pr. Td. Hartk.	
i Femaaret 1880—84	6,603 Gaarde med	22,637 Td. Hr.	7,292 Kr.		
- —	1875—79 6,060 — —	21,270 —	7,259 -		
- —	1870—74 5,963 — —	21,103 —	5,845 -		
- —	1865—69 5,403 — —	18,244 —	4,732 -		
- —	1845—49 3,357 — —	13,074 —	2,268 -		

Prioritetsgjælden er nu for det første voxet tillige med, at Gjennemsnitsprisen paa en Tønde Hartkorn er stegen. Det er en overordentlig stor Gjældstilvæxt, der er fremkommen herved; dog, denne Del af Tilvæksten har jo kun været en forholdsmæssig Tilvæxt, der svarede til Ejendommens forøgede Værdi. Men dernæst er Gjælden tillige voxet, fordi det omsatte Hartkorn er forøget, og denne Del af Gjældstilvæksten har været en virkelig Forøgelse af Byrden, en Forøgelse ud over Ejendommens Værdistigen. Det, der sker ved Ejen-

dommenes hurtigere Omsætning, er ikke alene en Forøgelse af Gjældbyrden paa de enkelte, alt forud højt betyngede Ejendomme, men tillige det, at flere Ejendomme, der hidtil var gjældfri eller kun havde en ringe Gjæld, nu gennem den hyppige Omsætning gaar over blandt de stærkt betyngede Ejendommens Tal. Forøgelsen i den Hyppighed, hvormed Selvejergaarde omsættes i Nutiden i Sammenligning med Fortiden har ganske vist ikke været saa stor, som de i Tabellen anførte Tal synes at vise, thi det maa erindres, at Selvejergaardenes Antal og deres Hartkorn er større nu end før, og at der altsaa, selv om Omsætningen ikke var mere levende end før, dog maatte omsættes flere Gaarde og mere Hartkorn end forhen; der maa altsaa gjøres et Fradrag, og Resultatet vil da blive, at der er foregaaet nogen om end ikke nogen meget stor Forøgelse i den Hurtighed, hvormed Selvejergaarde omsættes.

Naar man endnu til Slutning vil spørge om, hvorvidt de nye Landboinstitutioner, som indførtes efter 1788, Bondens og Jordens Frigjørelse, har nogen Skyld i Prioritetsgjældens Tilvæxt, da turde Svaret maaske rettest være dette: I og for sig og umiddelbart har de ingen Skyld deri; man ser jo ogsaa, at før 1788, altsaa før Reformerne, var Gjælden omtrent lige saa stor i Forhold til Ejendomsværdierne som i Nutiden (c: 1870—84). Middelbart har de derimod nok haft nogen Indflydelse derpaa. Reformerne har nemlig for det første bevirket, at der kom Opgang i Landbruget, at Ejendomsværdierne steg, og i Opgangstider omsættes Landejendommene hurtig og til høje Priser, og en saadan Omsætning er Gjældens Hovedkilde.

Dernæst gik nogle af Reformerne ud paa at frigjøre Jorden for de Baand, der hindrede den fri Omsætning og Pantsætning (Ophævelsen af Fideikommisbaandet paa Bondejord, Salg af Statsejendomme og enkelte Herlighedsrettigheders Afløsning); disse Reformer forøgede de Arealer, der kunde beheftes med Gjæld og bidrog derved indirekte til Gjældens Forøgelse. Dette var, som foran anført, en af Grundene til, at

Prioritetsgjælden voxede saa stærkt paa Sjælland fra 1788 til 1806. Og det samme Forhold er Grunden til, at Prioritetsgjælden i de sidste 100 Aar er voxet stærkere paa Sjælland end i Jylland. Grunden dertil er ikke, at Sjællænderne have været mere tilbøjelige til at gjøre Gjæld end Jyderne, men Hovedgrunden er den, at for 100 Aar siden var en større Del af Sjælland Statsejendom eller belagt med fideikommissarisk Baand end Tilfældet var i Jylland. Efterhaanden som disse bundne Ejendomme overgik til fri privat Ejendom, udvidedes det Omraade, der kunde beheftes med Gjæld, og denne Udvidelse af Omraadet for Gjældens fri Tilvæxt var størst paa Sjælland. Den Landsdel, hvor Gjælden stadig synes at have været lavest, er Fyn.

Endelig bør det endnu nævnes, at Ordningen af Landbokrediten og Landkreditanstalterne maaske har bidraget noget til Gjældens Forøgelse. Skjønt det vel er tvivlsomt, om ikke Gjælden ogsaa uden dem vilde have været omtrent lige saa stor, som den nu er, og om man ikke blot vilde have anvendt mere uheldige Former for Gjældstiftelsen.¹⁾

Jordbrugene og Besiddelsesforholdene m. m.

Matrikulen af 1690²⁾ giver udførlige og nøjagtige Oplysninger om Datidens Jordbrug og deres Besiddelsesforhold m. m.

I Følge disse Oplysninger var der i 1690 (eller rettere i

¹⁾ Læserne have maaske bemærket, at Forf.'s Opfattelse af Prioritetsbyrden paa Landejendommene og dennes Forbindelse med Landbo-reformerne, saaledes som den her er fremstillet, er en Kjende lysere end Fremstillingen af det tilsvarende Æmne i 1ste Bind. Dette skyldes bl. a. de Oplysninger om Prioritetsforholdene i Nutiden, som Statistisk Bureaus nylig har meddelt i et Skrift om »Salg af Gaarde i Landdistrikterne i Aarene 1870 -- 84«.

²⁾ I 1ste Bind er der anført adskillige Oplysninger om Jordbrugene efter Matrikulen af 1690, og disse Oplysninger er uddragne af Bearbejdelser af en Matrikul-Extrakt, der oprindeligt var udarbejdet strax efter Matrikuleringens Tid af Rosenkreutz; men disse Bearbejdelser, der foretoges i 1760erne, havde foretaget adskillige, om

1680erne): 705 Hovedgaarde (komplette og ukomplette), 5446 Bønderbyer, 1654 Kirkesogne, 60515 Bøndergaarde og 19009 Huse paa Landet.

Til de 705 Hovedgaarde hørte der 32,244 Tdr. Hartkorn Ager og Eng samt 2229 Tdr. Skovskyld.

Til de 60,515 Bøndergaarde hørte der 335,659 Tdr. Hartkorn Ager og Eng samt 2549 Tdr. Skovskyld. Selvejer-Bøndergaarde opføres aldeles ikke i Matrikulen, al Bondejorden er henført under et Herskab, og Fordelingen var saaledes, at c. 92,000 Tdr. Hartkorn havde Kongen til Herskab, henved 40,000 Tdr. Hartkorn hørte under Kirken, Universitetet eller andre offentlige Stiftelser, og henved 205,000 Tdr. Hartkorn hørte under private »Proprietærer«.

Foruden Hovedgaardsjorden og Bondejorden var der endnu en tredje Klasse Jord, det var Kjøbstadjorden, den ud-

end kun mindre, Forandringer i den oprindelige Matrikul-Extrakt og tildels ført denne a jour til Tilstanden, saaledes som den var paa Bearbejdelsens Tid. Man vidste derfor ikke rigtig, hvorvidt og paa hvilke Punkter de i Extrakterne anførte Tal angav Tilstanden, som den var paa Matrikulens Tid, altsaa i 1680erne, eller saaledes som den var paa Revisionens Tid, altsaa i 1760erne (se 1ste Bind, Pag. 127). Senere er det imidlertid lykkedes mig, efter Anvisning af Hr. Lektor Freuchen, at faa fat paa en Matrikul-Extrakt, der findes i Landbohøjskolens Bibliothek, og som ved nærmere Eftersyn viste sig at være selve den originale Rosenkreutz'ske Matrikul-Extrakt, og rimeligvis det Exemplar, som i sin Tid blev forelagt Frederik den 4de som Kronprins. I denne Extrakt har man saaledes utvivlsomt Tallene paa Matrikuleringens Tid. Det vilde have været interessant, om de senere Bearbejdelser havde angivet de tilsvarende Tal fra 1760erne, idet man derved kunde have set de Forandringer, som foregik i Brugs- og Besiddelsesforholdene fra 1680 til 1760. Dette lader sig dog ikke gjøre, thi paa de fleste Punkter synes Bearbejdelserne fra 1760erne uden videre at have beholdt de gamle Tal, og det er kun paa mere udvortes Omraader, at der er foretaget en Revision.

I den Rosenkreutz'ske Matrikul-Extrakt er der flere mindre Uoverensstemmelser mellem Tallene. De skyldes maaske blotte Fejlregninger, maaske skyldes de Afgang og Tilgang af Hartkorn i selve Matrikulerings-Tiden, eller maaske de skyldes, at de forskjellige Arter Hartkorn ikke altid ere tagne i nøjagtig samme Betydning. Alle disse Uoverensstemmelser ere imidlertid saa smaa, at de meget vel kunne overses uden at volde nogen Forstyrrelse.

gjorde i 1690 5912 Tdr. Hartkorn Ager og Eng og 7 Tdr. Skovskylvd.

Naar man vil sammenligne den ældre Tids Besiddelsesforhold over Jorden med Nutidens, saa er den største, strax i Øjne faldende Forskjel, den, at før var en saa uforholdsmæssig stor Del af Jorden offentlig.

Efter Matrikullen af 1690 udgjorde Kongens og offentlige Stiftelsers Jord 140,000 à 150,000 Tdr. Hartkorn. Det meste heraf var Bondejord, der altsaa var henlagt til Bøndergaarde (c. 132,000 Tdr. Hartkorn), men desuden ejede det Offentlige ogsaa en Del Hovedgaarde (derunder Slotte og Klostere) med tilliggende Hovedgaardsjord. Da Enevælden blev indført, omtrent 30 Aar før Matrikuleringen, var det offentlige Gods endnu større, det udgjorde maaske over Halvdelen af alt Landets Hartkorn, men i Tidsrummet 1659—1670 havde man bortsolgt store Strækninger af Krongodset. Dog var i 1690 endnu omtrent 40 pCt. af Hartkornet »offentlig Ejendom«.

Heri maa imidlertid gjøres en væsentlig Indskrænkning. Den ældre Tids Ejendomsbegreb var for Jordens Vedkommende meget forskjellig fra Nutidens; det var langt vagere og omfattede en Mængde Nuancer, fra virkelig, fuld Ejendomsret, til et Forhold, hvor den, der anførtes som Ejer, i Virkeligheden kun havde en ringe Afgiftsret eller anden ringe »Herlighedsret« over Ejendommen. Under Rubrikerne »Kongens Gods« i Matrikullen synes man saaledes at have opført en stor Mængde Selvejere og det ikke blot saadanne, over hvilke Krouen havde en egentlig Herlighedsret, men ogsaa virkelige Selvejere, overfor hvilke Kronen kun havde den almindelige Beskatningsret. De Tal, der angive Kongens Gods i 1690, ere derfor i Virkeligheden meget for store, og de kan i alt Fald ikke sammenlignes med andre og yngre Tal, der ogsaa angive Størrelsen af Kongens Gods, men som ved An-

givelsen af dette gaa ud fra en hel anden Opfattelse af, hvad der er Kongens Gods, og hvad der er Selvejerjord.

Dette Forhold giver Forklaringen af, at de Opgivelser af Kongens Gods, man har fra den sidste Halvdel af det 18de Aarhundrede, aldeles ikke passer med de Opgivelser, man har fra Aarhundredets Begyndelse, selv naar alt fornødent Hensyn lages til de Godser, der i Mellemtiden ere tilkomne eller ere gaaede bort.

Vi ville af disse Grunde ikke tage Hensyn til de ældre Opgivelser af Krongodsernes Størrelse, og det saa meget mere, som det i denne Forbindelse ikke har Interesse at gaa længere tilbage end til omtrent Midten af forrige Aarhundrede¹⁾. Fra denne Tid har man en Opgivelse af Schytte (Danmarks og Norges politiske Forfatning, S. 533) for Aaret 1763, hvorefter Kongen den Gang skulde eje 61,295 Tdr. Hartkorn. Dette Tal maa anses for at være rigtigt, thi det stemmer nogenlunde med, hvad man fra andre Kilder véd, at der blev bortsolgt eller bortskjænket af Krongodset efter 1763, og hvad der derefter var tilbage ved Aarhundredets Slutning.

Ved Salget af Statsgodset fra 1764 til 1774 blev der nemlig bortsolgt noget over 40,000 Tdr. Hartkorn, og ved Aarhundredets Slutning var der kun omtrent 20,000 Tdr. Hartkorn tilbage som Krongods; det meste heraf var iøvrigt Arvefæste og kunde kun uegentlig henregnes til Statens Ejendomme.

Fra 1818 til 1830 blev Statens Ejendomme forøget ved de Godser, som Staten maatte inddrage for Skatterestancer og andet Tilgodehavende; men det meste af, hvad der erhvervedes paa denne Maade, blev snart efter bortsolgt. I Aaret 1852 var der af Statens Landejendomme kun 6,640 Tdr. Hartkorn Ager og Eng tilbage, og næsten alt dette blev bortsolgt

¹⁾ Forf. haaber ved anden Lejlighed at kunne gjøre et Par Bemærkninger om Krongodsets Størrelse i ældre Tid og om Størrelsen af Selvejer-Godset.

i Henhold til L. 8. April 1851. Staten har nu i det væsentlige kun Skovdomæner tilbage.

De offentlige Stiftelser skulde paa Matrikulerings Tid have ejet henved 40,000 Tdr. Hartkorn. I Slutningen af forrige Aarhundrede blev dette Gods formindsket en Del ved Bortsalg, men kort før 1850 var der dog endnu 32,500 Tdr. Hartkorn tilbage, hvori imidlertid var indbefattet en Del Arvefæstegods. I de følgende Aar blev det meste af Stiftelsernes Fæstegods bortsolgt (jfr. L. 3. Marts 1852 og L. 24. April 1860) enten til Arvefæste eller til Selvejendom, og nu er der kun et Par Tusend Tdr. Hartkorn Fæstegods tilbage foruden de omtrent 6000 Tdr. Hartkorn, der høre til Præstegaardene.

I grove Træk har altsaa Forandringen i Omfanget af det offentlige Gods, 3: Statens og de offentlige Stiftelsers Gods, omtrent været denne:

Før det store Bortsalg i Frederik V's Tid udgjorde det offentlige Gods omtrent 100,000 Tdr. Hartkorn. I det næste halve Aarhundrede formindskedes det til omtrent Halvdelen, altsaa til omtrent 50,000 Tdr. Hartkorn. Dette Omfang blev i det væsentlige beholdt indtil omtrent 1850, derefter blev det stærkt formindsket, og nu udgjør det offentlige Gods næppe mere end omtrent 10,000 Tdr. Hartkorn, naar Arvefæstegodset og Skovene udelades.

I ældre Tid gjorde det ikke synderlig Forskjel, om Jorden ejedes af det Offentlige eller af Private, men i Nutiden vilde det have haft saa meget større Betydning. Hvis den offentlige Jord ikke var bleven bortsolgt, saa at Staten og de offentlige Stiftelser endnu havde ejet de uhyre Strækninger, de sad inde med før 1659, muligvis omtrent Halvdelen af al Landets Jord, vilde vort Samfund have haft et helt andet Udseende, end det nu har. Formuesfordelingen, Folkemængden, selve Landbedriften for ikke at tale om Beskatningen og meget andet vilde rimeligvis have været helt forskjelligt fra, hvad det nu er blevet til.

En Art. Jordejendomme, som i deres Indflydelse paa de sociale og økonomiske Forhold har adskillig Lighed med de offentlige Jordejendomme, er Fideikommisserne. Ligesom hine ere de unddragne fra den fri Omsætning og Pantsætning, og deres Overgang til almindelig privat Ejendom har bl. a. bidraget til, at Prioritetsgjælden er voxet. Der er alt i det foregaaende paa flere Steder i forbigaaende talt om Fideikommis-Besiddelserne og Forandringerne deri. Vi skulle her komme lidt mere ind paa denne Sag.

Det er vanskeligt at angive, hvor mange Majorater, der fandtes paa de forskellige Tidspunkter: thi vel har man mange Oplysninger om dette Forhold (jfr. fornemlig Benzons Afhandling i »Magazin til den danske Adels Historie«), men de forskellige Oplysninger ere ikke ganske overensstemmende, og det er ofte tvivlsomt, naar et Fideikommis er oprettet, og naar det atter er ophævet, navnlig fremkommer der mange Tvivl, naar et Fideikommis-Gods bliver substitueret med en Pengekapital. Snart regner man Oprettelsen fra det Tidspunkt, da det faktiske Forhold indtraadte, snart fra Oprettelsens Dato, snart fra den officielle Anerkjendelses Dato. Selv nyere Oplysninger, der findes i Statskalenderne, lide af saadanne Uoverensstemmelser.

Saavidt man kan se, synes Majoraternes Antal at have været følgende:

Der fandtes:

af	Aar 1700	Aar 1740	Aar 1770	Aar 1790	Aar 1800	Aar 1807	Aar 1823	Aar 1841	Aar 1850
Grevskaber	6	12	14	15	17	17	19	19	19
Baronier	13	12	15	16	14	13	12	12	14
Stamhuse	5	13	42	48	49	38	37	41	46
ialt	24	37	71	80	80	68	68	72	79

Det vil heraf ses, at Antallet af Fideikommis-Godser voxede i det 18de Aarhundrede indtil henimod Reformtiden. Og dette er ogsaa stemmende med, hvad Reventlow udtalte i 1788 i Landbokommissionen, at »Lysten til at oprette Lehn og Stam-

huse har i de senere Aar været saaledes tiltagende, at man maa frygte for, om det saaledes vedbliver, at største Delen af danske Jordegodser blive belagt med saadanne Baand.« Paa den Tid havde imidlertid Antallet af Fideikommisser naa't sit Højdepunkt, og i de følgende Aar synes det at være forbleven uforandret; i det mindste er det i Aar 1800 det samme som i Aaret 1790. Om denne Standsning i Oprettelsen af nye Fideikommissgodser skyldes Foranstaltninger fra Regeringens Side, ser man sig ikke i Stand til at oplyse. Det vilde i og for sig være ret naturligt, om den Regering, der gennemførte det øvrige Frigjørelsesarbejde, ogsaa paa dette Omraade havde søgt at frigjøre Jorden for Baand, og Reventlows Udtalelser vise, at Opmærksomheden har været henvendt herpaa. Saa meget kan man i alt Fald se, at Regeringen ikke lagde synderlig Vægt paa at opretholde Fideikommissbaandet, det fremgaar af de overmaade talrige Ophævelser og Forandringer af Fideikommissgodserne, og de hyppige Pant-sættelser af disse Godser, der fandt Sted i Slutningen af forrige og Begyndelsen af dette Aarhundrede. At Forøgelsen i Fideikommissgodserne standsede efter 1788, og at der kort efter Aar 1800 endog begyndte en ret anselig Formindskelse i Fideikommissgodsernes Antal, kan iøvrigt ogsaa forklares af Landboreformernes Gjennemførelse og den hele urolige Bevægelse, der fulgte dermed, thi det er rimeligt, at adskillige af de gamle Godsejer-Slægter under disse Forhold befandt sig mindre vel paa deres Godser og ønskede at være knyttede mindre fast til disse.

Da Landbrugskrisen var overstaaet, og der atter kom Fremgang og Tillid til Landbrugets Fremtid, begyndte man paany at oprette Fideikommissgodser, navnlig Stambuse, og i 1849 var man paa lidt nær kommen op paa det samme Antal som i 1788. Det er sandsynligt, at den Forøgelse i Fideikommissgodsernes Antal, som saaledes fandt Sted i 1830'erne og 1840'erne, har bevirket, at man frygtede for, at denne Bevægelse skulde tage Overhaand, og derfor medvirkede

til den Bestemmelse i Grundlovens § 98, at der ikke maatte oprettes ny Fideikommisgodser.

Fideikommisgodsernes Fordeling mellem Landsdelene har været saaledes:

	1770	1790	1800	1807	1823	1841	1850
Sjælland	18	21	19	12	14	16	21
de andre Øer	27	31	35	33	35	37	38
Jylland	26	28	26	23	19	19	20
	71	80	80	68	68	72	79

Paa Øerne udenfor Sjælland har Fideikommisgodsernes Antal næsten gjennem hele Tiden været i Tilvæxt, selv Tilbagegangen i Slutningen af forrige Aarhundrede mærkes lidet her. Paa Sjælland var Formindskelsen af Antallet efter 1790 stærkere end i de øvrige Landsdele, men omvendt var Forøgelsen i Aarene før 1850 ogsaa størst paa Sjælland. For Jyllands Vedkommende lægger man særlig Mærke til den betydelige Tilbagegang i Antallet fra 1790 og til 1823; Tilbagegangen foregik fornemlig før 1813, men for en mindre Del ogsaa i de efterfølgende Aar som en Følge af Landbrugs-krisen.

Om det Jordareal, som henhørte under Fideikommisgodserne, har man ikke saa fyldige Oplysninger som om disses Antal; nogle haves dog, og som sædvanlig ere de fyldigst og bedst for Sjælland.

Paa Sjælland henhørte i Aaret 1770 noget over 24,000 Tdr. Hartkorn (excl. Tiende-Hartkorn) til Fideikommisgodserne. I Aaret 1835 hørte kun c. 19,000 Tdr. Hartkorn til Fideikommisgodserne, men i Aaret 1850 hørte der den samme Mængde Hartkorn til dem som i 1770, nemlig lidt over 24,000 Tdr. (Arvefæste ca. 900 Tdr. indbefattet, men Tiende-Hartkorn fradraget). For de andre Øers Vedkommende véd man, at Fideikommisernes Hartkorn voxede fra 36,200 Tdr. i Aaret 1835 til 38,600 Tdr. i 1850, og om Jylland, at Fideikommis-

godsets Hartkorn tilløg fra 16,500 Tdr. i 1835 til 18,000 Tdr. i 1850, (Grevskabet Schackenborg udeladt).

Efter 1850 er Fideikommissgodsernes Hartkorn aflaget paa Grund af Bøndergodsets Bortsalg, i Henhold til Lov af 21. Juni 1854, og nu udgjør det kun 37,500 Tdr. Ager, Eng og Skovskyld), medens det i 1850 udgjorde 80,000 Tdr.

Siden 1850 er mellem 80 og 90,000 Tdr. Hartkorn offentlig Jord (Statens og Stiftelsers) og Fideikommiss-Besiddelse (altsaa mellem $\frac{1}{4}$ og $\frac{1}{5}$ af al dyrket Jord i Landet) gaaet over til almindelig fri privat Ejendom som Selveje eller Arvefæste. Endnu langt større er Forandringen, naar man gaar 100 Aar længere tilbage i Tiden, men her savnes bestemte Tal.

Fideikommisset er det vigtigste af de Baand, hvormed Adelen holder sig fastknyttet til Jordbesiddelsen. Vi skulle da i denne Forbindelse omtale Adelen's Jordbesiddelse. Den vigtigste Kilde til Oplysning om Adelen's Besiddelser i Tiden før Landboreformerne begyndte, er det forhen omtalte Manuskript fra Universitetsbibliotheket (se 1ste Bd., Pag. 41, Anmærkningen), der ganske vist er ufuldstændigt, men for Sjællands Vedkommende kan suppleres af andre Oplysninger. For 1807 har man Nissens Efterretninger om sjællandske Jordegodser, og for Aarene efter 1841 har man Oplysninger i Statskalenderne.

Adelen's Besiddelse af Bondejord kan ikke ret vel være Gjenstand for Sammenligning mellem før og nu, da der med Bondejorden er foregaaet den Hovedforandring, at den fra næsten altsammen at være henført til Godserne som Fæstejord er gaaet over til overvejende at være Selvejerjord, der staar udenfor Godsinddelingen. Man maa altsaa begrænde Sammenligningen til Hovedgaardsjorden.

Det ligger i Begrebet Hovedgaard eller Sædegaard, som den der før 1660 var Sæde for en adelig Familie, at før 1660 ejede Adelen saa godt som alle de Hovedgaarde, al den

Hovedgaardsjord, der var i privat Eje. Men efterhaanden skete der en Forandring heri, og borgerlige Personer, navnlig københavnske Borgere (jfr. Københavns Privilegier), erhvervede efterhaanden mange Hovedgaarde, og navnlig synes dette at have været Tilfældet efter Aarhundredets Midte. Paa Struensees Tid (ved Aar 1770) ejede Adelen dog endnu omtrent de $\frac{3}{4}$ af Hovedgaardsjorden paa Øerne. I Jylland derimod besad Adelen rimeligvis (man kjender ikke alle Hovedgaardenes Besiddere) kun de $\frac{2}{5}$ af Hovedgaardsjorden. Vi finde her det samme som paa saa mange andre Omraader af det økonomiske og sociale Liv, at Forholdene i Jylland i forrige Aarhundrede var mere fremskredne, mere demokratiske end i det øvrige Land.

De næste Oplysninger, man har om Adelens Besiddelse af Hovedgaardsjord i hele Landet, er for Aaret 1844, og det viser sig, at ved den Tid besad Adelen paa lidt nær den samme Andel af Hovedgaardsjorden som i Aaret 1770, altsaa 74 Aar tidligere. Paa Sjælland udgjorde Adelens Besiddelser i Aaret 1770 74 pCt. af Hovedgaardsjorden. i Aaret 1844 udgjorde de 73 pCt. Paa de andre Øer var Adelens Besiddelser i 1770 75 pCt. — hvilket Tal dog ikke er helt paalideligt — og i 1844 udgjorde de 73 pCt. af Hovedgaardsjorden. I Jylland blev de adelige Besiddelser formindsket fra 39 pCt. i 1770 til 37 pCt. i 1844. Selv om de anførte Tal ikke ere helt paalidelige, saa synes de dog med temmelig Sikkerhed at godtgjøre, at Adelen i 1844 sad inde med omtrent den samme Andel af Hovedgaardsjorden som i 1770. Men hvorledes var det gaaet i Mellemtiden? For Sjællands Vedkommende kan dette nogenlunde oplyses. Det viser sig nemlig her, at den Bevægelse, der havde været tilstede i Tiden før 1770, nemlig at Borgerlige kom til at besidde en større og større Del af Hovedgaardene, at den fortsattes ogsaa efter 1770, og at Adelens Besiddelser, der i 1770 havde udgjort 74 pCt. af Hovedgaardsjorden, i Aaret 1807 var gaaet ned til 67 pCt., og det var først efter Aaret 1841, at Adelens Besiddelser atter blev udvidet. I de

andre Landsdele har der rimeligvis ogsaa været en Nedgang i Adelen's Besiddelser i dette Tidsrum, men man har ikke tilstrækkelige statistiske Data til at godtgjøre det.

Man vil mulig — især efter hvad der flere Steder i det foregaaende er talt om de adelige Slægters Fortrængen fra Jordegodserne —, undre sig over, at Tilbagegangen i Besiddelser dog ikke var større, og at der i 1840'erne atter var en Fremgang, som paa lidt nær opvejede Tilbagegangen efter 1770. Sagen er den, at de gamle adelige Slægter i de sidste 150 Aar mere og mere er bleven trængte bort fra Jordbesiddelserne, men at Adelen desuagtet nogenlunde har opretholdt sin Jordbesiddelse derved at borgerlige Godsejerslægter have ladet sig nobilitere.

Efter 1851 har man ikke længere Oplysninger om Hovedgaardene og deres Besiddere. Begrebet »Hovedgaard« har mistet største Delen af sin Betydning, og i de statistiske Oplysninger for den følgende Tid bliver det erstattet af Begrebet »større Gaarde«, uden Hensyn til, om disse ere Hovedgaarde eller ikke. Man kan derfor ikke umiddelbart sammenligne Besiddelsesforholdene i Tiden efter 1852 med dem før.

Som Grændsebestemmelse for »større Gaarde« har man valgt 20 Tdr. Hartkorn, idet man gaar ud fra, at Gaarde paa over 20 Tdr. Hartkorn omtrent svarer til, hvad man vilde kalde Herregaarde, kun naturligvis med den Forskjel, at det historisk- aristokratiske Moment undertiden savnes ved disse Gaarde.

Det viser sig nu, at efter 1852 har Adelen's Besiddelse af større Gaarde (Herregaarde) været i Tilvæxt. Paa Sjælland har denne Tilvæxt været ringe, men paa de andre Øer har den været noget større, og i Jylland har den været ret anseelig.

Hvad der er Grunden til, at Adelen's Herregaards-Besiddelser saaledes er forøget siden 1852, er vanskeligt at afgjøre. Hovedgrunden turde maaske være, at fra de Gaarde, der var i adelig Besiddelse, derunder især Fideikommisgodserne, var der bleven bortsolgt mindst Fæstegods i den ældre Tid.

de havde altsaa mest Fæstegods tilbage at bortsælge efter 1852. Og Salget af dette Gods gav Besidderne Pengemidler, der da ofte blev anvendt til Kjøb af Herregaarde, og efter 1861 (L. 19. Febr. 1861) gav Salget Besidderne Ret til at sammenlægge en Del af Bøndergodset til Oprettelse af nye Herregaarde.

Paa Grund af den foran omtalte Forandring i de statistiske Oplysninger ved Aaret 1852 kan det vel ikke angives med bestemte Tal, men det kan ligefuldt siges med Sikkerhed, at Adelen besidder en mindst lige saa stor, og rimeligvis en noget større, Andel af Nutidens Herregaarde og Herregaardsjorder end den for 100 eller 120 Aar siden besad af de gamle Hovedgaarde og Hovedgaardsjorder. Derimod er Adelen's Besiddelser af Fæstegods formindsket i høj Grad. I den ældre Tid var det allermeste af Bøndergodset samlet som Tilbehør under de adelige Hovedgaarde. Hovedgaardenes Bøndergods var jævnlig 8-10 Gange saa stort som Hovedgaardsjorden. Dette er nu forandret, Bondejorden er for største Delen bleven Bøndernes egen fri Ejendom og Adelen's Jordbesiddelse er i det væsentlige trængt tilbage til Herregaardenes egne Jorder, men paa dette snævrere Omraade er den saa til Gjengjæld bleven noget udvidet.¹⁾

Jordbrugenes Antal og Størrelse har man Oplysninger om fra forskjellige Tidspunkter. De vigtigste af dem

¹⁾ Allerede i Begyndelsen af mine Undersøgelser havde jeg faaet Oje paa nogle af de i det foregaaende omtalte Svingninger i Omfanget af Fideikommis-Godserne og i Adelen's Besiddelser (se 1ste Bd. Pag. 107), men paa Grund af Mangel paa Tid og svigtende Arbejdsevne havde jeg maattet lade Spørgsmaalet ligge, og det vilde ikke have været mig mulig atter at optage det til Undersøgelse, hvis ikke min Ven cand. juris & polit. J. West var kommen mig til Hjælp og havde foretaget en Række omfattende Uddrag af Fortegnelserne over Godsernes Besiddere til forskjellige Tider og derpaa støttede udførlige Beregninger, som danne Grundlaget for de gjorte Bemærkninger. Dette Afsnit skyldes derfor lige saa meget ham, som det skyldes mig, medens dog jeg bærer Ansvaret for Rigtigheden af, hvad det indeholder. Jeg benytter Lejligheden til at bemærke, at under Adel er medtaget baade dansk og fremmed Adel.

ere for 1690, gennem Matrikulen. fra 1805 gennem en Undersøgelse af Rentekamret, for 1835, gennem en Beretning, udgivet af Tabelkommissionen, for 1850, 1860, 1873 og 1885 gennem de af Statistisk Bureau udgivne Beretninger.

Jordbrugenes Antal i Landdistrikterne var følgende:

	i 1690	i 1805	i 1835	i 1860	i 1885
Herregaarde . . .	705	774	800	809	881
Bøndergaarde .	60,515	54,733	65,533	70,039	72,751
Huse	19,009	56,957	61,913	107,909	150,260
ialt . .	80,229	112,464	128,246	178,757	223,892
Jordløse Huse i Landdistrikterne	?	?	25,954	29,016	35,329

Der er stor Tilvæxt i Antallet af Jordbrug, Tilvæksten findes ved alle tre Klasser af Brug og paa en enkelt Undtagelse nær er den stadig tilstede fra Tidsrum til Tidsrum ved alle Klasser. Antallet af Jordbrug er voxet fra 80,000 til 224,000, altsaa til henimod det 3-dobbelte siden 1690, og til det dobbelte siden Begyndelsen af vort Aarhundrede. Man kan heraf slutte, at der nu er næsten 3 Gange saa mange selvstændige Jordbrugs-Husstande og jordbrugende Familier, som der var for 200 Aar siden, og dobbelt saa mange, som der var for 80 Aar siden. Dette sidste Tal stemmer ogsaa med, hvad man fra Folketællingerne véd om Landbefolkningens Tilvæxt. I Aaret 1801 udgjorde Landbefolkningen 734,000 Mennesker, i 1880 udgjorde den 1,405,000 Mennesker.

Foruden Forøgelsen i Jordbrug er der siden Aarhundredets Begyndelse tilkommen 35,000 jordløse Huse. Det samlede Antal af Bosteder paa Landet er altsaa voxet til mere end det dobbelte, og man kunde altsaa ogsaa have ventet noget mere end en Fordobling af Landbefolkningens Antal. Dette er dog ikke sket, og Grunden er sikkert den, at Husstandene paa Landet nu ere i Gjennemsnit mindre end før, foruæmlig

fordi Husmandsklassen udgjør en større Andel af Landboerne end før, og Husmændenes Husstand er selvfølgelig mindre end Herremændenes og Gaardmændenes.

Vi skulle derefter betragte de enkelte Arter af Jordbrug.

Herregaardene. I de første 100 Aar efter 1690 voxede Herregaardene baade i Antal og Jordtilliggende. Tidsforholdene var gunstige for den store Jordbedrift, og man forøgede Herregaardene paa Bondebrugets Bekostning. En Sammenligning af Herregaardenes og Bøndergaardenes Antal i 1690 og i 1805 viser dette; det sidste Tal er dog ikke mere nøjagtigt, end at det vel kan benyttes til at bekræfte, at Bevægelsen er gaaet i den angivne Retning, men derimod ikke kan benyttes til at maale det Omfang, Bevægelsen har haft. Antallet af Herregaarde før og efter 1835 kan ikke ret vel sammenlignes med hinanden; thi indtil 1835 er Herregaarde taget i Betydning af Hovedgaarde, efter 1835 er det taget i Betydning af Gaarde over 20 Tdr. Hartkorn. Disse sidste Gaardes Antal har været i Tilvæxt i de sidst forløbne 25 Aar. Grunden dertil har været den Ret, som L. 19. Febr. 1861 har givet til, naar Fæstegods bortsælges, at sammendrage en vis Del af det tilbageblevne til større Gaarde. Denne Omstændighed har ogsaa bevirket, at den Jord, der henhører til de store Gaarde, er bleven forøget efter 1861, medens den før den Tid blev formindsket paa Grund af Udstykning.

Bøndergaardene. Disses Antal blev formindsket i de første 100 Aar efter Matrikulerings Tid indtil 1788. Bøndergaarde blev nedlagte og lagte ind under Hovedgaardene. Det Omfang, hvori dette skete, kan ikke angives med Bestemthed. Efter den ovenfor anførte Tabel var Bøndergaardenes Antal 60,500 i Aaret 1690, og kun 54,700 i Aaret 1805; her vises altsaa vel en Tilbagegang, men Tallet for 1805 er ikke saa paalideligt, at det kan antages at angive Tilbagegangens nøjagtige Størrelse.

I de næste 100 Aar fra 1788 til 1885 møde vi den modsatte Bevægelse, nu blev Bøndergaardenes Antal forøget.

Forøgelsen var større end Tilbagegangen i det tidligere Aarhundrede, og i 1885 var Bøndergaardenes Antal 12,200 større end 200 Aar tidligere. Denne Forøgelse i Antal skyldes ikke, at der er tilkommen ny Jord til Bøndergaardene, det Modsatte har været Tilfældet, det skyldes derimod Udstykning, Deling af Bøndergaardene. Udstykningen staar i nær Forbindelse med Opløsningen af Godssystemet, med Overgangen fra Fæste til Selvejendom, og Udstykningen er derfor stærkest ved de to Tidspunkter, hvor denne Overgang gaar for sig i størst Omfang. I den nyere Tid er det Tiaaret 1850—1860, der udviser den stærkeste Forøgelse af Bøndergaardenes Antal.

Medens Bøndergaardenes Antal er bleven forøget, er deres Jordtilliggende bleven formindsket. For 200 Aar siden udgjorde »Bondejorden«, der, paa mindre Undtagelser nær, var fordelt mellem Bøndergaardene, omtrent 337,000 Tdr. Hartkorn (Ager, Eng og halveret Skovskyld). Nu er det kun omtrent 270,000 Tdr. Hartkorn, der hører til Bøndergaarde (forstaa't som Gaarde mellem 1 og 12 Tdr. Hartkorn), og havde ikke Lovgivningen holdt fast sammen paa dette Grundlag for Landbo-Middelstanden, vilde det utvivlsomt være bleven formindsket endnu langt mere. Før 1788 var det de store Gaarde, der tog ind til sig af Bondegaardsjorden. Dette opførte med Landboreformerne i forrige Aarhundrede, men i den nyere Tid er der atter begyndt en lignende Bevægelse, idet man ved Hjælp af Bestemmelsen i L. 19. Febr. 1861 (jfr. L. 9. Marts 1872) har kunnet tage flere Tusend Tønder Hartkorn fra den gamle Fæstebondejord og lægge dem til de større Gaarde. I de sidste 100 Aar har det dog fornemlig været Husmandsstanden, der fra neden af har skaaren større og større Stykker bort af Gaardmandsjorden, og denne har derved mistet henved 40,000 Tdr. Hartkorn. En stor Mængde af den gamle Bondejord henhører imidlertid ogsaa under den i Nutiden ret talrige Klasse af Gaarde, der ere for store til at henregnes til Bøndergaarde (d: over 12 Tdr. Hartkorn), og dog ikke hører til de oprindelige Hovedgaardes Klasse.

Husenes Antal skal efter Matrikuleu af 1690 kun have været 19,000. Om heri er medtaget alle Huse, er dog meget tvivlsomt. Allerede før 1788 voxede Antallet af Huse temmelig stærkt, men efter den Tid var Tilvæksten endnu langt stærkere, og det vedblev dermed, indtil Forordningerne af 25. Juni 1810 og 3. Decbr. 1819 begrændsede og vanskeliggjorde Udstykningen. I den følgende Tid var Forøgelsen i Antallet af Huse forholdsvis ringe. Men efter 1850 kom der atter Liv i Udstykningen og i Oprettelsen af nye Huse, og i de 35 Aar fra 1850 til 1885 oprettedes der 80,000 nye Huse og Steder paa Landet med et Jordtilliggende af 13,000 Tdr. Hartk. ¹⁾

Under Omtalen af Udstykningen og Oprettelsen af Huse kommer man imidlertid ind paa Spørgsmaalet om Landarbejdernes Stilling, og det vil være rigtigst at behandle alt derhen hørende under ét.

— Dette Afsnit, der omhandler »Jordbrugene og Besiddelsesforholdene«, bør dog ikke afsluttes, uden at man endnu berører, hvorledes de vigtigste af de Bestræbelser, der udfoldedes i den store Reformperiode og fortsattes efter 1848, for at skaffe Bønderne fri og individuel Ejendom over Jorden, blev ført til Afslutning.

Det nøjagtige Tal af Fæstere og Selvejere før 1788 kjendes ikke, saavidt man kan skjønne var dog omtrent $\frac{3}{4}$ af Bønderne og en tilsvarende Del af Bondejorden i Fæste. Tredive Aar efter var, som det synes, henved de $\frac{2}{3}$ af Bønderne bleven Selvejere og kun $\frac{1}{3}$ af Bønderne og lidt over $\frac{2}{5}$ af Bondejorden var endnu i Fæste. I den følgende Tid gik det langsomt frem, og i Aaret 1850, da den næste Reformperiode begyndte, var der tilbage 21,600 Fæstebønder med 113,500 Tdr. Hartkorn. De kraftige Foranstaltninger til at fremme Selvejendom, der blev truffene i de nærmest følgende Aar, bragte Antallet af Fæstegaarde ned, saa at der i Aaret 1857 kun var tilbage 14,700 Fæstegaarde med 77,400 Tdr.

¹⁾ Tallene for Bornholm ere saavidt mulig udeladte, fordi Hartkornet her er forskjelligt fra det øvrige Lands.

Hartkorn. I de følgende Aar gik det langsommere, men Loven af 19. Febr. 1861 fremmede Afløsningen og i 1869 var der kun 9,200 Fæstegaarde med 50,400 Tdr. Hartkorn. Denne ret hurtige Afløsning vedblev indtil omtrent Midten af 1870erne, siden er den derimod gaaet langsommere for sig, og i Aaret 1885 var der tilbage 5,436 Fæstegaarde med 26,200 Tdr. Hartkorn, medens der derimod af Selvejrgaarde fandtes omtrent 70,000 med 300,000 Tdr. Hartkorn. Forholdet er altsaa bleven vendt saaledes om, at der nu findes færre Fæstegaarde, end der for 100 Aar siden fandtes Selvejrgaarde.

Med Hensyn til de Tidspunkter, paa hvilke denne Forandring fornemlig har fundet Sted, er det interessant at iagttage, at det for den langt overvejende Del er i de opadgaaende Tider at Bønderne have kjøbt deres Gaarde: i daarlige Tider standser Salget af Fæstegaardene næsten helt. Der var saaledes Standsning af Salget fra 1818 til 1835. Ligeledes i Aarene efter Pengekrisen i 1857. Og atter i den sidste halve Snes Aar. Dette er ogsaa let forklarligt: thi i nedadgaaende Tider ere de Bønder vanskeligt stillede, som have kjøbt deres Gaarde til de høje Priser i den gode Tid, medens de Bønder, der sidde som Fæstere med de gamle Afgifter og i det hele mere langsomt foranderlige Forhold, klare sig bedre. De, der kjøbte deres Gaarde til Selveje, spekulerede i Fremtiden, de satte deres Penge i Gaard og Jord: men nu skuffer denne Fremtid dem, og Jorden synker i Værdi. Dem, der ikke vilde eller kunde købe, og som satte deres opsparede Penge i Kontanter, bringe de nedadgaaende Tider og synkende Priser derimod Fordel. I saadanne Tider svinder Lysten til at købe Fæstegaardene til Selveje, man har de mange Exempler for Øje paa, hvor vanskeligt Selvejerne ere stillede. Der kommer i daarlige Tider endog enkeltvis en Bevægelse frem, der gaar i modsat Retning af den sædvanlige; Gaarde, der tidligere var blevene Selvejrgaarde, komme atter ind under Fæste; dette var Tilfældet efter 1818 og det har atter været Tilfældet i vor Tid. Begge Gængene var det fornemlig i Maribo Amt, at denne Modbevægelse

mod Selvejendom viste sig. Paa saadanne Tider er »den offentlige Mening« tilbøjelig til at prise Fæste som en i og for sig bedre og solidere Besiddelsesform for Jorden end Selvejendom, og man er tilbøjelig til at overse, at de »Erfaringer«, man støtter denne Mening paa, ere Resultater af Konjunkturernes Nedgang og ikke af Besiddelsesforholdene. Forstandigvis kan der næppe være nogen Tvivl om, at Selvejendom i og for sig, nationaløkonomisk set, er en heldigere Brugsform end den gamle Fæsteform, thi Landbrugernes Interesse er under Selvejendommen langt stærkere knyttet til Jorden og dens Dyrkning end under Fæsteforholdet, men det maa indrømmes, at man under Henviisning til Historiens og Statistikens tilsyneladende Vidnesbyrd ofte har overvurderet Selvejendommens gode Virkninger i Sammenligning med Fæstets, fordi man har tilskrevet Selvejendommen alene, hvad der lige saa meget eller mere skyldtes Tidernes Opgang.

De Bestræbelser, som sigtede til at befri Jordbrugerne fra gammeldags og skadelige Ydelsesformer af Afgifter, navnlig Hoveri og Naturaltiende, have i endnu højere Grad naaet deres Maal end Bestræbelserne for at fremme Selvejendom.

Før 1788 ydedes der rimeligvis Hoveri af henved 200,000 Tdr. Hartkorn (Bergsøe antager af 270,000 Tdr. Hartkorn). Siden da er Afløsningen gaaet saaledes for sig:

Hoveri ydedes:

i 1807 af ca. 80,000 Tdr. Hartkorn,		
- 1834 - - 78,000	—	—
- 1849 - - 24,000	—	—
- 1861 - - 11,000	—	—
- 1881 - - 3,000	—	—
- 1888 - - 2,300	—	—

Jevnsides med Formindskelsen af det Areal, der ydede Hoveri, er der tillige foregaaet en Formindskelse af den Mængde Hoveri, der ydedes af den hoveripligtige Jord og selvfølgelig har alt ubestemt Hoveri været afskaffet i hele vort Aarhundrede.

Naturaltiendens Afløsning indtil 1834 er allerede omtalt i dette Binds 1ste Afsnit. Til de anførte Oplysninger skal endnu føjes, at der i 1848 var tilbage af alle tre Tiender tilsammen 85,000 Tdr. Hartkorn, o: 9 pCt., som ydede Tiende *in natura*. Men ved gjentagne Lovforanstaltninger blev Naturaltienden begrændset og ved Lov 12. Decbr. 1860 (cfr. L. 23. Jan. 1862) blev den helt afskaffet, saa at efter den 1. Jan. 1863 kunde ingen Korntiende fordres ydet i Kjærven.

Udskiftningen blev i alt væsentligt tilendebragt i den første Reformperiode. og hvad der af Fællesskabet er bleven tilbage til Nutiden eller er bleven ordnet i Tiden efter 1848 (jfr. L. 30. Decbr. 1858) er kun Ubetydeligheder i Sammenligning med den første store Udskiftnings-Ordning.

De andre mindre væsentlige Sider af Reformarbejdet vilde det være for vidtløftigt ved denne Lejlighed at komme ind paa, det er gaaet fremad med dem alle paa en lignende Maade som med de her omtalte Hovedpunkter.

Det hele store Reformarbejde har i alt væsentligt gennemført den individuelle, fri Ejendomsret over Jorden. »fri Jord i fri Mands fri Haand» og Udviklingen er, som i det foregaaende paavist, bleven ledsaget af stærkt materielt Opsving. Vi skulle nu betragte den sociale Side af Sagen, Landarbejdernes Stilling.

Arbejdslønnen og Arbejdernes Stilling.

Om Arbejdslønnen og dens Bevægelser i de sidste 100 Aar er det lykkedes at faa samlet 'ret fyldige og nogenlunde ensartede Oplysninger. De vigtigste Kilder for disse Oplysninger har for den ældste Tid været: Begtrups Beskrivelse af Agerbrugets Tilstand, den Betænkning, som blev afgivet af den i 1849 nedsatte Landbokommission, en omfattende Samling af statistiske Oplysninger om Landbrugets Tilstand i 1851, som i Manuskript findes i Statistisk Bureaus Arkiv, en af

nærværende Forfatter foretagen Undersøgelse om Landarbejdernes Stilling i 1871 og den paa Indenrigsministeriets Foranstaltning i 1872 foretagne Undersøgelse af Arbejdernes Tilstand. Endelig har Indenrigsministeriet vist nærværende Arbejde den Velvillie, at det gjennem Amtmændene har ladet indhente Oplysninger om Arbejdslønnens Størrelse i 1888 og stillet dem til min Disposition. Ved Siden deraf har jeg fra flere Godser omkring i Landet, særlig fra Vallø, Vemmetofte, Giesegaard, Gavnø, Vedelsborg, Nørre Vosborg, Gl. Estrup m. fl. faaet omfattende Oplysninger om Arbejdernes Lønningsforhold før og nu. Endelig er der benyttet spredte Oplysninger fra forskellige Værker, deriblandt fornemlig fra Amtsbeskrivelserne og fra den af Forretningsfører P. Knudsen udarbejdede Betænkning om Sygeforsikring og Alderdomsforsørgelse, Kbhvn. 1888.

Ved Hjælp af disse Oplysninger er da udarbejdet de efterfølgende Tabeller om Daglønnen med og uden Kost samt Lønnen for de faste Tjenestefolk.

Den første Tabel anfører for ethvert af Amtene »Daglønnen paa egen Kost«, beregnet som Gjennemsnit for hele Aaret. Beregningen er foretaget paa den Maade, at Vinterlønnen og Sommerlønnen hver er regnet for lige lange Tidsrum, nemlig 150 Dage, og der er altsaa regnet 300 Arbejdsdage i et Aar. Ved Beregningen af den større Fortjeneste, der faas i Høsttiden, er denne antaget at have en Gjennemsnitsvarighed af 40 Dage, for saa vidt ikke en anden Varighed var opgivet. Dernæst er der til den saaledes udfundne Løn lagt et Tillæg af 10 pCt., der skal repræsentere den større Fortjeneste, der faas ved Akkordarbejde.

Der er mod denne Beregningsmaade gjort den Indvending, at 300 Arbejdsdage + 10 pCt. Fortjeneste ved Akkordarbejde er for højt regnet. Jeg tror ikke, det er Tilfældet, da man jo maa tage Hensyn til, at Arbejderen paa de Dage, da han ikke har Arbejde for andre, i Almindelighed har Lejlighed til at arbejde lidt for sig selv paa en saadan Maade, at han

ogsaa derved har nogen Fortjeneste. Det er efter Samraad med Mænd, der ere kyndigere end jeg paa dette Omraade, at Beregningen er foretaget paa den angivne Maade. Men selv om Arbejdstiden er regnet noget for lang, saa gjør det mindre til Sagen. Hovedsagen er, at Fortjenesten er udregnet ens paa alle de forskjellige Tidspunkter, thi derved bliver det muligt at se de Forandringer, der er foregaaet i Lønnen, og det er det, som man i denne Forbindelse nærmest skal søge at finde. Skulde en eller anden synes, at det beregnede Antal Arbejdsdage er sat for højt, nuvel, saa kan en Reduktion jo foretages med stor Lethed, t. Ex. ved helt igjennem at nedsætte Tallene med 10 pCt.

Den anden Rubrik i omstaaende Tabel angiver Aarsfortjenesten. Den første Rubrik angiver den daglige Gjennemsnitsfortjeneste Aaret rundt, beregnet paa den angivne Maade, den er ligefrem beregnet efter Aarsfortjenesten ved at dividere denne med 330. Tallene for 1830—39 ere noget usikre.

I Hovedtræk har Lønnen altsaa bevæget sig saaledes i de sidste 100 Aar.

Aarsfortjenesten for en Landarbejder, der har haft stadigt Arbejde, har været:

i Sjælland: de andre Øer: Jylland: hele Landet:

1788.....	155 $\frac{3}{4}$	Kr.	»	»	»
1802—07...	232 $\frac{1}{3}$	-	229	227	229
1830—39...	164	-	146 $\frac{2}{3}$	130 $\frac{1}{2}$	143 $\frac{1}{2}$
1840—49...	220	-	212 $\frac{1}{3}$	223 $\frac{1}{4}$	220
1851.....	245 $\frac{1}{4}$	-	236 $\frac{2}{3}$	276	260
1871.....	348 $\frac{3}{4}$	-	332 $\frac{2}{3}$	355 $\frac{1}{2}$	349 $\frac{1}{2}$
1872.....	400	-	398	419	409
1888.....	432 $\frac{1}{3}$	-	450 $\frac{1}{3}$	446 $\frac{3}{4}$	443 $\frac{1}{2}$

Gjennemsnitts-Dagløn uden Kost for Landarbejdere.

Amt	i Aarene 1788—90		i Aarene 1802-3 Øerne 1804-7 Jylland		i Aarene 1830—39		i Aarene 1840—49		i Aaret 1851		i Aaret 1871		i Aaret 1872		i Aaret 1888	
	daglig	aarlig	daglig	aarlig	daglig	aarlig	daglig	aarlig	daglig	aarlig	daglig	aarlig	daglig	aarlig	daglig	aarlig
	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
Kjøbenhavns ..	0,49	161	0,78	258	0,35	117	0,77	254 $\frac{1}{3}$	0,77	254	1,38	454	1,38	456	1,47	484
Frederiksborg .	0,55	183	0,88	288 $\frac{3}{4}$	0,67	220	0,67	220	0,87	288	1,04	344	1,29	426 $\frac{1}{4}$	1,34	443 $\frac{1}{2}$
Holbæk	0,43	142	0,65	213	0,63	206 $\frac{1}{4}$	0,65	213	0,67	220	0,94	310	1,14	374 $\frac{2}{3}$	1,23	406
Sorø	0,46	151 $\frac{1}{4}$	0,53	175	0,48	158	0,63	206 $\frac{1}{4}$	0,70	230	0,99	326	1,12	369	1,26	416 $\frac{1}{2}$
Præstø	0,43	141 $\frac{1}{2}$	0,69	227	0,36	119 $\frac{1}{4}$	0,63	206 $\frac{1}{4}$	0,71	234	0,94	310	1,13	374	1,25	412
Bornholms	»	»	»	»	0,48	158	0,73	241	»	»	»	»	1,38	453 $\frac{3}{4}$	1,47	485 $\frac{1}{4}$
Maribo	»	»	0,71	233 $\frac{3}{4}$	0,50	165	0,58	192 $\frac{1}{2}$	0,71	234	1,08	358	1,22	401 $\frac{1}{2}$	1,41	466
Odense	»	»	0,75	248 $\frac{1}{3}$	0,38	123 $\frac{3}{4}$	0,71	233 $\frac{3}{4}$	0,73	240	1,00	330	1,15	380	1,29	425 $\frac{1}{2}$
Svendborg	»	»	0,62	204 $\frac{1}{2}$	0,42	140	0,55	182	0,72	236	0,94	310	1,08	357	1,29	424 $\frac{1}{2}$
Hjørring	»	»	0,60	198	0,42	137 $\frac{1}{2}$	0,67	220	0,84	276	0,92	302	1,16	382 $\frac{1}{4}$	1,16	381 $\frac{3}{4}$
Thisted	»	»	0,66	218	0,33	110	0,63	206 $\frac{1}{4}$	0,87	288	1,08	358	1,28	421 $\frac{1}{2}$	1,63	539
Aalborg	»	»	0,64	211	0,40	130 $\frac{2}{3}$	0,56	185 $\frac{2}{3}$	0,76	252	1,02	336	1,12	370 $\frac{3}{4}$	1,22	402 $\frac{1}{2}$
Viborg	»	»	0,68	223	0,50	164	0,67	220	0,87	288	1,14	376	1,28	423	1,23	406
Randers	»	»	0,77	253 $\frac{1}{4}$	0,48	158	0,85	282	0,84	276	1,01	332	1,21	398 $\frac{3}{4}$	1,16	381 $\frac{1}{4}$
Aarhus	»	»	0,77	254 $\frac{1}{2}$	0,38	123 $\frac{3}{4}$	0,71	233 $\frac{3}{4}$	0,82	272	1,06	350	1,25	413	1,22	403 $\frac{1}{2}$
Ringkjøbing ..	»	»	0,73	240 $\frac{1}{2}$	0,33	110	0,54	177 $\frac{1}{2}$	0,84	276	1,07	354	1,44	475 $\frac{1}{2}$	1,68	556
Vejle	»	»	0,62	203 $\frac{2}{3}$	0,25	82 $\frac{1}{2}$	0,75	247 $\frac{1}{2}$	0,84	276	1,13	372	1,28	420 $\frac{3}{4}$	1,34	441 $\frac{2}{3}$
Ribe	»	»	0,75	246	0,48	158	0,73	240 $\frac{2}{3}$	0,85	280	1,27	420	1,41	466 $\frac{1}{2}$	1,54	509
Hele Landet ..	»	»	0,69	229	0,43	143 $\frac{1}{2}$	0,67	220	0,79	260	1,06	349 $\frac{1}{2}$	1,24	409	1,34	443 $\frac{1}{2}$

En Landarbejders Aarsfortjeneste er altsaa nu næsten 3 Gange saa stor som for 100 Aar siden.

I Mellemtiden har der været adskillige Svingninger frem og tilbage. De vigtigste af disse ses allerede af ovenstaaende Talrække, og de kunne gjøres endnu tydeligere ved Hjælp af spredte statistiske Data, der hentes fra andre Kilder. Man skal nedenfor komme tilbage til dette Spørgsmaal og her kun foreløbig gjøre opmærksom paa, at Arbejdslønnen stiger fra 1788 til 1818, at den synker fra 1818 til omtrent 1830, at der derefter kommer en Opgang, der kun afbrydes i nogen Tid efter Krisen i 1857, at fra 1871 fortsættes Fremgangen til op imod vor Tid, men at der i de seneste Aar har været en lille Tilbagegang i Arbejdslønnen. For 100 Aar siden var den gennemsnitlige Dagløn paa Sjælland 45 Øre Aaret rundt, i Reformperioden steg den til 70 Øre (for hele Landet), i Trediverne var den omtrent 45 Øre, i Fyrretyverne steg den til 67 Øre, i 1851 var den 80 Øre, i 1872 var den 124 Øre, og nu er den 134 Øre.

Bevægelsen i Arbejdslønnen er altsaa en noget lignende som Bevægelsen i Landbedriften; naar denne gaar frem, saa stiger ogsaa Arbejdslønnen, og omvendt: naar Bedriften trives slet, saa synker Lønnen; men sædvanligvis kommer Bevægelsen i Arbejdslønnen noget efter Bevægelsen i Bedriften. Lønnen forandrer sig tungt og langsomt, og Følgen deraf er, at Bedriftens Fremgang først efter nogle Aars Forløb bringer Lønnen til at stige, og omvendt kan Lønnen holde sig uforandret højt i de første Aar af en Tilbagegangsperiode for Landbruget.

Der er altsaa ikke fuldstændig Overensstemmelse mellem Bevægelsen i Daglønnen og Bevægelsen i Landbrugets mere eller mindre gode Tilstand. Og denne Mangel paa Overensstemmelse bliver endnu langt større, naar man i Stedet for »Arbejdslønnen« sætter »Arbejdernes Kaar«, thi Arbejdernes Kaar afhænger ikke alene af Penge-Arbejdslønnens Størrelse, men ogsaa af Prisen paa Arbejdernes Fornødenhedsgjenstande,

og med Hensyn til dette sidste Punkt er der nærmest Strid mellem Arbejdernes og Landmændenes Interesser, idet hine ønske lave Priser, disse derimod høje Priser. Man kommer derved til Spørgsmaalet om, hvilke Forandringer der er foregaaet i Landarbejdernes Kaar, og særlig om deres Løn er stegen mere eller mindre end Prisen paa deres Fornødenhedsartikler.

Ved en Undersøgelse af dette Spørgsmaal møder man den Vanskelighed, at Fornødenhedsgjenstandene ikke alle ere stegne lige meget i Pris, og at det som Følge deraf er vanskeligt at bestemme den samlede Fordyrelse i en Arbejderfamilies Forbrugsartikler. Den rigtigste Maade at udføre en saadan Beregning paa turde det være først at udfinde den Betydning, som enhver af de vigtigere Forbrugsartikler har for Arbejderens Husholdning, og derefter ved Beregningen af Prisbevægelsen at tillægge enhver af disse Artikler en Vægt, der svarer til den Betydning, den har i Husholdningen. Man maa altsaa først vide, hvor meget en Landarbejderfamilie sædvanligvis forbruger af de enkelte vigtigere Artikler. Dette Forhold har man Oplysning om for Tiden omkring Aarene 1870—72 (se navnlig »Ugeskrift for Landmænd« for Aarene 1871—72 og de af Indenrigsministeriet udgivne Oplysninger om Arbejderforholdene i Aaret 1872). Derimod møder man paa det næste Trin den Vanskelighed, at man for de fleste mindre Forbrugsartikler ikke ret vel kan faa paalidelige og ensartede Prisopgivelser for hele Tidsrummet; man maa derfor nøjes med at følge Prisbevægelsen i nogle faa vigtige Forbrugsartikler. Nu viser det sig, at omtrent Halvdelen af en Arbejderfamilies Udgifter falder paa nogle faa Hovedposter, nemlig Rugbrød, Mel (og Gryn), Smør og Flæsk, og af den samlede Udgift til Føde tager disse fire Artikler de to Tredjedele. Ved at lægge disse fire Varers Prisbevægelser til Grund kan man altsaa tilnærmelsesvis bestemme Svingningerne i Arbejdernes Udgift til Føde og det saameget mere som de andre Udgifter til Føde-

varer (Kartofler, Ærter, Kjød, Ost, Mælk m. m.) nogenlunde er underkastet den samme Prisbevægelse som de nævnte Hovedartikler. Af de betydeligere Udgifter til Føde er det egentlig kun Udgiften til Kaffe og Sukker, som man slet ikke faar med i Beregningen.

Den Maade, hvorpaa Beregningen bedst kan foretages, naar Hensyn tages til Materialets Særegenheder, er, at man først udregner, hvormange Penge der til ethvert af Tidspunkterne behøves for at indkjøbe de Mængder af de fire Hovedartikler: Rug (Brød), Byg (Gryn), Smør og Flæsk (Fedt), som sædvanlig bruges af en Landarbejderfamilie og dernæst sammenligner den derved fremkomne Udgift med den Indtægt, som Landarbejderen paa de samme Tidspunkter sædvanligvis kan antages at have haft ved Dagløn paa egen Kost, naar han har haft Arbejde hele Aaret rundt. De Mængder af de fire Hovedartikler, der i Henhold til de foreliggende Oplysninger maa antages at blive brugt aarlig af en »Gjennemsnits-Familie« blandt Landarbejderne er $6\frac{1}{2}$ Td. Rug, $2\frac{1}{2}$ Td. Byg, 75 Pd. Smør og 125 Pd. Flæsk. Paa disse Varer haves ensartede Prisansættelser gennem Kapitelstaxterne, og man kan altsaa deraf beregne, hvad en Arbejderfamilies Underhold med de nævnte Varer har kostet. Forf. er ikke blind for, at en paa den angivne Maade udført Beregning lider af store Ufuldkommenheder; men han er ikke i Stand til at skaffe nogen bedre, og Resultatet vil dog formentlig bidrage noget til at klare det Spørgsmaal, om Arbejdslønnen er stegen stærkere end Prisen paa Fødemidlerne, og i hvilken Grad dette har været Tilfældet. Resultatet er følgende (se omstaaende Tabel):

De Udgifter, som medgik til Købet af en Landarbejders vigtigste Fødemidler var:

	i Aarene 1785-94 Kr.	i Aarene 1800-4 Kr.	i Aarene 1830-39 Kr.	i Aarene 1840-49 Kr.	i Aaret 1851 Kr.	i Aaret 1871 Kr.	i Aaret 1872 Kr.	i Aaret 1887 Kr.
til 6½ Td. Rug . .	62	108¾	54¼	60¼	76¼	90¾	87	53¾
- 2½ - Byg . .	17	24¾	14¾	17½	20	29¾	32	22½
- 75 Pd. Smør .	21	30	23¼	27¾	26¼	54	52½	67½
- 125 - Flæsk .	27	40	31¼	31¼	30	56¼	65	55
Tilsammen . . .	127	203½	123½	136¾	152½	230¾	236½	198¾
En Landarbej- ders Aarsfortj. ved Dagløn paa egen Kost paa Sjælland var	155,78	232,31	164,10	220	245,20	348,80	399,98	432
Rest af Fortj., der bliver til- bage, naar de angivne Føde- midler var ind- kjøbt, var	29	29	41	83	93	118	163	233

Disse Tal vise, at Landarbejderens Fortjeneste er stegen langt stærkere end Prisen paa, hvad han og hans Familie bruger af de vigtigste Fødemidler. Paa den anden Side har imidlertid Landarbejderen mistet forskjellige Biindtægter, han havde ved Siden af Arbejdslønnen; men forinden vi gaa ind paa disse Spørgsmaal, vil det være rigtigst at se lidt paa de Svingninger, som i Mellemtiden er foregaaet i Arbejdslønnen og dens Forhold til Fornødenhedsartiklernes Pris.

I den første Tid efter de store Landboreformer, fra 1788 og nogle Aar ind i vort Aarhundrede, steg Daglønnen, men den steg ikke fuldt saa meget som Prisen paa Fornødenhedsartiklerne, og i Virkeligheden blev derfor Lønnen formindsket, og da Landarbejderne tillige mistede den tidligere Græsnings-

ret paa Overdrevene m. m., saa blev deres Kaar forværret. En stor Del af Landarbejderne havde imidlertid ved Udskiftningen faaet Hus og Jord for liden eller ingen Betaling, og deres Kaar blev derved forbedret. De tidligere jevnt hen ensartede ringe Kaar for Landarbejderne blev altsaa i Reformtiden forbedret for en Del af dem, for dem, der fik Hus og Jord, men forværret for andre, for dem, der udelukkende levede af deres Arbejds løn, altsaa for de egentlige Landarbejdere (se nærmere 1ste Bind Pag. 142—145).

I Pengeforvirringstiden blev Tilstanden blandt Landarbejderne om muligt endnu værre end før, thi Arbejds lønnen kunde ikke følge med i Vareprisernes vilde Fart opefter, og i de fleste Tilfælde blev Lønnen aldeles utilstrækkelig til at leve af. Arbejderne synes i dette Tidsrum at have maattet fuldstændig prisgive sig Arbejdsherrernes Barmhøjertighed.

Da Pengevæsenet var bleven ordnet, kom der en bedre Tid for Arbejderne. Landmændene søgte at imødegaa Tabet ved de synkende Produktpriser derved, at de forøgede Produktionen og forstærkede Arbejdets Energi; der var derfor i den første Del af denne Periode rimeligvis en nogenlunde stærk Efterspørgsel efter Arbejde, og Lønnen holdt sig ret godt oppe, medens det derimod blev billigere for Arbejderne at leve. Og jo dybere Produktpriserne faldt, desto bedre blev Arbejdernes Stilling. Jorden mistede sin Værdi, men Landbedriften blev holdt gaaende, og der var altsaa stadig Brug for Arbejdernes Hjælp, og Lønnen var vedvarende nogenlunde god. Landmændene blev forarmede og maatte gaa fra Gaardene, men Landarbejderne tjente ret godt og kunde leve utrolig billigt, de blev undertiden velstaaende, og det var ingen vanskelig Sag for et Par unge Folk af Arbejdsklassen at arbejde sig op til at blive Gaardmandsfolk. Den sociale Kløft, der i de gode Tider havde uddybet sig og delt Bondestanden i de to Klasser, Gaardmænd og Husmænd, blev nu, i de daarlige Tider, atter udjevnet; thi Gaardmændene var bleven forarmede, og det var ikke sjældent Husmændene, der

var Sognets Velhavere. Disse gode Tider for Landarbejderne varede dog ikke ret mange Aar. Landmændene blev nødt til at indskrænke sig paa alle Maader, de pressede ned paa Arbejdslønnen, saa stærkt de kunde, og da Efterspørgselen efter Arbejdskraft tog af, dels fordi Bonden og hans Familie blev nødt til at arbejde mere med end før, dels fordi Bedrifterne tilsidst, da de lave Priser vedblev at holde sig, i mange Tilfælde maatte indskrænkes, saa lykkedes det ogsaa for Landmændene efterhaanden at faa Arbejdslønnen trykket ganske anseligt ned. Sidst i Tyverne var Arbejdslønnen derfor meget lav; der var Steder i Jylland, hvor Daglønnen ved denne Tid kun var 12 à 16 Sk. (25 à 33 Øre) daglig Aaret rundt paa Arbejdernes egen Kost og 5 à 6 Sk. (10 à 12 Øre), naar de fik Kosten. Men selv efter denne store Reduktion i Lønnen var Arbejderne dog i Forhold til Leveomkostningerne bedre stillede, end de havde været i den store Reformtid, 1788—1807.

Efter 1830 kom der bedre Tider for Landmændene, deres Indtægter voxede, Landbruget gik fremad og behøvede stedse mere Arbejdskraft. Arbejdslønnen begyndte nu atter at stige, ganske vist kun smaat, men den gik dog jevnt og vedvarende opad. Prisen paa Fødevarer steg ogsaa, men dog ikke saa meget som Lønnen, saa at denne ogsaa reelt blev forbedret. Krigen 1848—50 og Indkaldelsen af det unge Mandskab bragte Lønnen en pludselig og stærk Tilvæxt; men Krigen bevirkede tillige, at en Faktor kom frem, der tidligere kun havde spillet en meget ringe Rolle i vort Landbrug, det var Landarbejdernes Konkurrent, Maskinerne. Knapheden paa Folk i Krigens Tid gav nemlig Stødet til, at Maskinerne paa én Gang blev udbredt i ret anseligt Omfang. Dette var til Gavn for Landbruget, og forsaavidt vel ogsaa ad indirekte Vej og i Længden for Landarbejderne, men den første og mest umiddelbare Virkning af Landbrugsmaskinerne var, at Efterspørgselen efter Arbejdskraft blev mindre, end den ellers vilde have været, og særlig er der enkelte Arter af Landbrugsmaskiner, som vistnok

maa siges at have været til vedvarende Skade for Arbejderne. Dette gjælder saaledes om nogle af de Maskiner, der tog Vinterarbejdet fra Husmanden, og som derved indskrænkede den alt forud knebne Efterspørgsel efter Arbejdskraft om Vinteren.

I 1850erne vedblev Lønnen at gaa frem, og Tilstanden var ret gunstig for Landarbejderne. I det næste Tiaar, i 1860erne, var Arbejdernes Stilling ugunstigere. Lønnen var ikke stigende, og i Tiaarets Slutning var Fødemidlernes Pris høj. Dertil kom, at efter 1864 trængte Nutidsordningen mere igjennem i Landbruget, Forholdene blev mere end før behersket af økonomisk Beregning, det gamle patriarkalske Forhold mellem Arbejdsgiver og Arbejdstager blev løsnet, og Følgen deraf var, at Arbejderne mistede adskillige smaa Indtægtskilder og anden Hjælp, de før havde havt. Stillingen blandt Landarbejderne blev saa slet, at den offentlige Opmærksomhed blev vakt, og efter lange Tiders Taushed begyndte i Aaret 1871 den offentlige Menings Organer at drøfte Landarbejderspørgsmaalet; ogsaa Regeringen og Lovgivningsmagten begyndte nu at tage denne Sag under nærmere Overvejelse. En Omstændighed, der ligeledes bidrog noget til at fremkalde dette Røre, var, at den socialistiske Bevægelse snart efter begyndte at komme op. Ret interessant er det, at det efter Landboreformerne i 1850erne gik ligesom efter Landboreformerne af 1788, at Reformtiden efterfulgtes af et Tidsrum, der var særligt ugunstigt for Landarbejderne.

Omtrent fra 1871 begyndte Arbejdslønnen paa Landet atter at gaa frem; det var Opsvinget i Landbruget og Udvandringen af mange Arbejdere, som var Hovedaarsagerne hertil. Stigningen i Arbejdslønnen var ret betydelig og noget større end Stigningen i Fødemidlernes Pris. Lønnen naaede sit Højdepunkt omtrent i Midten af 1870erne; den holdt sig derefter, med mindre Svingninger, paa dette Punkt indtil noget ind i 1880erne, men begyndte derefter at synke; dog var den Tilbagegang i Arbejdslønnen, der fandt Sted i disse

Aar, mindre end den Tilbagegang i Prisen paa Livsfornødenhederne, der samtidig fandt Sted, saa i Virkeligheden blev Arbejdernes Løn forbedret i 1880'erne; og ingensinde tidligere — i alt Fald ikke i de sidste 150 Aar, har Landarbejderne kunnet købe sig saa rigelige Mængder af Livsfornødenheder for deres Løn, som netop i de sidste 5—6 Aar.

Det vil af det her anførte ses, at den Paastand, at naar Landmændene og Landbruget trives vel, saa bedres ogsaa Landarbejdernes Stilling, at den ikke ganske holder Stik. Landarbejderne var saaledes netop særlig gunstig stillet paa de to Tidspunkter, hvor Landmændene og Landbruget var stillet mest uheldigt, nemlig i 1820'erne og saa i Nutiden. Og omvendt var Landarbejderne uheldigst stillet i Opgangstider, som i Tiden 1788 til 1807 og i 1860'erne. Grunden hertil synes at være den, at Arbejdslønnen bevæger sig tungere og langsommere end Prisen paa Landbrugsprodukterne. Naar Produktpriserne stige, saa bedres Landbrugets Stilling, Bedrifterne udvides, og lidt efter lidt kommer der ogsaa nogen Stigning i Lønnen, men i Meilemtiden har Arbejdernes Kaar været forværrede, da Livsfornødenhederne blev dyrere, medens Lønnen kun steg meget lidt eller slet ikke. Omvendt, naar Produktpriserne synke, saa gaar Arbejdslønnen ikke strax ned, og i nogle Aar er Arbejdernes Stilling bedre, da Livet er bleven billigere; først efter nogen Tids Forløb trykkes ogsaa Lønnen ned. Nogen Modifikation heri sker dog derved, at der ikke altid er lige rigelig Adgang til at faa Arbejde, men Forf. er ikke istand til at meddele Oplysning herom.

Alt imedens Landarbejdernes Lønningsforhold har bevæget sig i Svingninger paa den angivne Maade, saa har der dog under disse været en umiskjendelig opadgaaende Tendens. Naar en Landarbejders nødvendige Forbrug af de vigtigste Fødemidler var indkjøbt, kunde han af sin Arbejdsfortjeneste have tilbage til de andre Fornødenheder følgende Beløb:

For 100 Aar siden	29	Kr.	o: 18 $\frac{1}{2}$	pCt. af Arbejdsfortjenesten	
- 80 — —	29	- -	12 $\frac{1}{2}$	-	—
i Tidsr. 1830—39	41	- -	25	-	—
— 1840—49	83	- -	38	-	—
1851	93	- -	38	-	—
1871	118	- -	34	-	—
1872	163	- -	41	-	—
1887—88	233	- -	54	-	—

Det ses heraf klarligen, at Landarbejdernes Løn i det sidste Aarhundrede, og særlig i det sidste halve Aarhundrede, er stegen mere end Prisen paa de nødvendige Fødemidler, saa at der stadig er bleven en større og større Andel af Fortjenesten tilovers, der kan anvendes til andre Ting end den absolut nødvendige Føde. For 100 Aar siden kunde en Arbejder, selv om han havde Arbejde hele Aaret rundt, umuligt leve af sin Arbejdsfortjeneste, thi naar Udgiften til den nødvendige Føde var afholdt, var der i Virkeligheden intet tilovers til alle de andre Fornødenheder. Nu medgaar ikke en Gang Halvdelen af Arbejdsfortjenesten til Indkjøb af de nævnte nødvendige Fødemidler, der er 54 pCt. af Fortjenesten eller 233 Kr. tilbage til de andre Udgifter. Forøgelsen af Daglønnen udover Prisstigningen i Fornødenheds-gjenstandene har altsaa været overordentlig stor. Dermed er imidlertid ingenlunde sagt, at Landarbejdernes materielle Livsvilkaar er forbedret i tilsvarende Grad. Sagen er nemlig den, at i samme Tid er der foregaaet en Forandring i Landarbejdernes Lønningsmaade og i deres sociale Stilling.

I den gamle Tid var Lønnen, som vi have set, saa lav, at en Landarbejder med Familie ikke kunde leve af den; men det behøvede han heller ikke: Forholdene var indrettede derefter. De mere faste Bestanddele af Landarbejderklassen, de egentlige Husmænd, havde adskillige væsentlige Biindtægter, saasom fri Græsning, Tørveskjær m. m., og de havde jevnlig

Lejlighed til for egen Regning at dyrke et Stykke af Gaardmændenes Marker. Dertil kom i stor Udstrækning Gaver af Landprodukter, især Mælk. Og at anmode om og modtage saadanne Gaver betragtedes ikke som Tiggeri, det var ikke paa nogen Maade nedværdigende for Modtageren. Disse Gaver betragtedes som en Art naturlig Rettighed, der tilkom Landarbejderne som en Art Tillæg til den for lave Løn, de modtog for deres Arbejde. Rent materielt set havde de bedre, de mere faste Bestanddele af Landarbejderne, Husmændene, vistnok nogenlunde taalelige Kaar i hin Tid; de fik rimeligvis det nødvendige af Føde og Klæder og tillige Husly og Varme, om end alt dette var yderst tarveligt.

Dette patriarkalske Lønningssystem, hvor Landarbejderne altsaa lønnedes foruden med den egentlige Løn tillige med forskellige »Villigheder«, der var hjemlede ved gammel Skik og Brug, det er i Løbet af de sidste 100 Aar mere og mere bleven afløst af det moderne Lønningssystem, hvor Lønnen fastsættes ved en Konkurrencekamp mellem Driftsherre og Arbejder, hvor Arbejderen søger at drive Lønnen op saa højt som muligt under de givne Betingelser paa Arbejdermarkedet, men hvor omvendt Driftsherren heller ikke giver mere end den aftalte Løn. Under dette ny Lønningssystem er den egentlige Arbejdsløn bleven forhøjet, men Tillægene udenfor Lønnen er bleven formindskede eller helt bortfaldne, og de Gaver, Landarbejderne modtage af Arbejdsgiveren, har skiftet Karakter.

Overgangen fra det gamle til det ny Lønningssystem skete i Principet ved Stavnbaands-Løsningen og de andre dertil sig sluttende Reforme, navnlig Hoveriafløsningen. Thi ved disse blev den personlige Frihed gennemført for Bondestanden, den fri Kontrakts Princip blev sat i Stedet for Tvangsprincipet, og med den personlige Frihed og Selvstændighed fulgte den fri Konkurrencekamp. Men det var kun i Principet, at den ny Lønningssystem den Gang blev slaaet fast; i Praxis var der, naar man ser bort fra Hoveriforholdet og dets Afløsning,

ikke nogen skarp Afgrændsning. Overgangen fra den gamle til den ny Lønningsmaade skete ikke paa én Gang, de gled langsomt over i hinanden; det ny System arbejdede sig frem lidt efter lidt, og alt som det kom frem, medførte det, at det gamle blev skudt til Side. Den ny Ordning kom frem derigjennem, at den økonomiske Beregning mere og mere kom til at gjennemtrænge Landbedrifterne. Al Jord blev efterhaanden indordnet under den individuelle Ejendomsret, Jorden og dens Produkter blev mere værdifulde, og man blev derfor mere nøjeregnende med deres Anvendelse, det blev et mere føleligt økonomisk Tab at give Afkald paa dem. Landmændene blev ogsaa mindre tilbøjelige til at gjøre frivillige Indrømmelser til deres Arbejdere; thi disse kom efterhaanden i et andet Forhold til dem. Arbejderne fik mere Selvstændighedsfølelse, de vilde ikke være afhængige af Arbejdsgiverne, og de fordrede som en Ret den fulde Godtgjørelse for deres Arbejde; men deraf fulgte, at ogsaa Arbejdsherrerne stod stærkere paa deres Ret, og efterhaanden som Arbejdslønnen steg, og det altsaa blev dyrere for Landmændene at udrede den, blev de mindre tilbøjelige til at udrede andet og mere end den akkorderede Løn. Og da desuden denne blev saa høj, at Arbejderne nogenlunde kunde leve af den, blev de frivillige Tillæg ogsaa mindre nødvendige. Særlig har Udviklingen af Fællesmejerier og Andelsmejerier bidraget til at formindske Gaverne, fordi Mælken derved blev en ren Pengeværdi, og Tabet ved at bortgive den til Landarbejderne fremtraadte tydeligere.

Endnu er der dog meget tilbage af det gammeldags Forhold mellem Arbejdsgiver og Arbejder, baade paa Herregaardene og især hos Bønderne, hvor Udviklingen gaar langsommere for sig; der bortgives saaledes endnu i stort Omfang skummet Mælk til Arbejderne, og Brødkorn overlades dem til en lavere Pris end den almindelige; men det svinder mere og mere bort. Det er en nødvendig logisk Konsekvens af det Grundlag, vort Samfund, og særlig ogsaa Landbruget, hviler

paa, den fri Personligheds og den fri Omsætnings Princip. Saalænge man opretholder dette Princip, vil Udviklingen fortsættes i det samme Spor; den selvstændige Arbejder vil komme til at staa mere frit over for den fri Arbejdsgiver, saa at der ikke er andet Forhold mellem dem end Overenskomsten om Arbejdets Udførelse, og Betingelserne for dette fastsættes ikke ved gammel Skik og Brug eller ved Velvilje og Humanitet, men ved en Konkurrencekamp, ved Værdiloven. Endnu er dette ikke trængt igjennem i Landbruget, men det er godt paa Veje dertil, og det vil sikkert komme i større og større Udstrækning. Man kan beklage dette, man kan foretrække det gamle patriarkalske Forhold med dets Overordnings- og Underordningsforhold, med dets gjensidige Støtte, med dets Velvilje- og Tillidsforhold. Men naar man vil fastholde det Frihedsgrundlag, som blev lagt i 1788, maa man tage Konsekvenserne og finde sig i, at det Gamle falder bort selv dér, hvor man kunde ønske at opretholde det. Og man maa fremfor alt ikke tro, at man kan afhjælpe de nu bestaaende Onder i Arbejderforholdene ved at skrue Udviklingen tilbage paa dette ene Punkt. Man maa gaa den modsatte Vej, følge med Udviklingen, med Strømmen og søge at lede og fremme denne i de Retninger, man ønsker. Og naar alt kommer til alt, maa det vel ogsaa indrømmes, at det ny, der kommer, er bedre end det gamle, der gaar bort.

I sin Helhed kan Spørgsmaalet, om Landarbejdernes Stilling er bedre end før, først besvares, naar man ogsaa har betragtet de andre Sider af Sagen, men for den Dels Vedkommende, som her er behandlet, maa det sikkert siges, at der er Fremgang. Det kan vel ikke angives med bestemte Tal, men saavidt det kan skjønnes ved at sammenholde de ret talrige Oplysninger, man har om Landarbejdernes Biindtægter ved Gaver og Indrømmelser og »Villigheder« af forskjellig Art, maa man komme til det Resultat, at det, som Landarbejderne har tabt i Indtægt ved at alt dette er formindsket eller ophørt, er i de allerfleste Tilfælde betydelig

mindre end det, Landarbejderne har vundet derved, at den egentlige Løn er bleven større.¹⁾

Grunden til, at Landarbejdernes Løn er stegen, og stegen saa meget, at der derved er givet Arbejderne mere end fuld Erstatning for det Tab, de har lidt ved at Livet er bleven dyrere, og ved, at de har mistet adskillige frivillige Ydelser fra Arbejdsgiverne, er først og fremmest den, at Landbruget har udviklet sig saaledes, at det kræver mere Arbejds-kraft. Dette skyldes ikke alene den Størrelse, som Landbrugets Fremskridt har haft, men tillige den Retning, hvori disse Fremskridt ere gaaede. Særlig i de sidste 20 Aar har den Omstændighed, at Roedyrkingen har taget et saa stort Opsving, bevirket, at der kræves et meget stort Arbejds-materiale, og det har tillige haft den gode Virkning, at Arbejds-kraften efterspørges paa Tider af Aaret, hvor der ellers ikke er saa megen Beskjæftigelse for Arbejderne.

Hvis der ikke havde været andre Aarsager, der medvirkede til Arbejdslønnens Stigen ved Siden af Landbrugets Fremskridt, vilde disse imidlertid neppe have kunnet modvirke og besejre den nedtrykkende Indvirkning paa Lønnen, som er udgaaet derfra, at Befolkningen paa Landet har formeret sig meget stærkt og derved forøget Udbudet af Arbejds-kraft, samt derved, at Udbredelsen af Landbrugsmaskiner har formindsket Efterspørgselen efter Arbejds-kraft. Men en saadan medvirkende Aarsag til at hæve Arbejdslønnen har der ogsaa været tilstede. Det er Udvandringen. Og denne har været særlig stærk i den Periode, hvor Landbrugsmaskinerne i størst Omfang truede med at formindske Efterspørgselen efter Arbejds-kraft, nemlig efter 1864. Udvandringen har været af en dobbelt Art. Den har dels været en blot Udvandring fra Landbruget til Industri og Handel, fra Landet til

¹⁾ Om Naturalydelseerne indsamlede Forfatteren en Del Oplysninger i Aaret 1871 ved velvillig Hjælp fra »Ugeskrift for Landmænd«, og en Del af disse Oplysninger foreligge trykte i forskellige Numre af Ugeskriftet for 1871 og 1872.

Byerne, altsaa en blot Overgang af Kræfterne indenfor Landets Grændser fra den ene Virksomhed til den anden. Men ved Siden deraf har der ogsaa været en egentlig Udvandring fra Landet til fremmede Lande, mest til Nordamerika. I de sidste 25 Aar er der rimeligvis udvandret omtrent 100,000 Mennesker fra Danmark, og en meget stor Del af dem ere udgaaede fra Landarbejdernes Klasse. Der har ganske vist ogsaa været nogen Indvandring, men den har paa langt nær ikke været saa stor som Udvandringen, og efter Folketællingen i 1880 fandtes der saaledes ialt i Landdistrikterne kun 30,000 Personer, der var født i Udlandet.

Vil man nu spørge, hvilken Andel har Stavnbaands-Løsningen og Landboreformerne havt i Arbejdslønnens Stigen? saa maa Svaret være: direkte liden, men indirekte overmaade megen. Thi Landboreformerne har været Hovedgrunden til de Fremskridt i Landbruget, der har forøget Efterspørgselen efter Arbejdskraft, og hvis Bonden endnu var stavnsbunden, havde Udvandring i større Omfang været en Umulighed eller vilde i alt Fald have været i høj Grad vanskeliggjort. Og endelig har Bondens Frigjørelse stillet ham selvstændigere overfor Arbejdsgiveren, saa at han bedre har kunnet benytte de gunstige Chancer, som Arbejdsmarkedet frembød, til at faa Lønnen skruet op. Det maa derfor indrømmes, at ligesom Stavnbaands-Løsningen og Landboreformerne bidrog mægtig til at fremme Landbedriften og Rigdomstilvæksten i Landbruget, saaledes har de ogsaa bidraget til at forhøje Landarbejdernes Løn, og den Forværrelse af Arbejdernes Stilling, som viste sig i den nærmeste Tid efter Reformerne, har i Tidens Løb rettet sig, efterhaanden som det almindelige Fremskridt fik Tid til at gennemtrænge ogsaa de lavere og bredere Samfundslag.

De foran meddelte Oplysninger om Arbejdslønnen angik kun Daglønnen paa Arbejdernes egen Kost, man skal her tilføje nogle Oplysninger om Daglønnens Størrelse, naar

Arbejderne faar Kosten af Arbejdsgiverne. Der er imidlertid den Mangel ved disse, at de to Rækker Oplysninger ikke ere ensartede og derfor kun tildels kunne sammenlignes med hinanden. Oplysningerne om Daglønnen paa egen Kost ere nemlig for den overvejende Del fra større Gaarde. Oplysningerne om Daglønnen paa Arbejdsgiverens Kost ere derimod, især fra den nyere Tid, for den overvejende Del fra Bøndergaardene, fordi det kun her er almindeligt at give Arbejderne Kost; paa de større Gaarde, især paa Sjælland og Lolland bruges denne Lønningsmaade sjældent. Og en Sammenligning mellem Lønnen paa Bøndergaarde og Lønnen paa større Gaarde er betænkelig, fordi Arbejdet paa Bøndergaardene jevnlig er af en anden Art end paa Herregaardene. Paa Herregaardene bruges saaledes mere faste Daglejere hele Aaret rundt, paa Bøndergaardene bruges mere ekstraordinær Hjælp af Husmænd paa enkelte Tider af Aaret. Uagtet Oplysningerne altsaa ere mangelfulde, ere de dog ikke helt blottede for Interesse, og anføres hermed.

Det fremgaar af Tabellen, at Lønnen med Kost er stegen stærkere end Lønnen uden Kost, dette bekræfter det Resultat, man ovenfor kom til, at Arbejdslønnen er stegen mere end Prisen paa Livsfornødenhederne. Saa at der, efter at Udgifterne til Føden er afholdt, har været et stadigt større og større Beløb tilovers til de andre Udgifter.

En nærmere Sammenligning imellem Opgivelserne af Lønnen med og uden Kost er som alt bemærket betænkelig, men det har dog nogen Interesse at lægge Mærke til Forskjellen imellem de to Lønningsssatser, idet denne jo til en vis Grad er afhængig af Kostens Værdi. Ved Aarhundredets Begyndelse var Forskjellen i Lønnen med og uden Kost i Almindelighed omkring 40 Øre om Dagen. I den billige Tid fra 1820 til 1839 var Forskjellen derimod kun 12 à 16 Øre daglig. Saa tiltog Forskjellen atter, samtidig med at Varepriserne steg, og i 1872 var Forskjellen omtrent 60 Øre daglig, og det samme er Tilfældet i Nutiden; men paa disse to

Landarbejdernes aarlige Gjennemsnits-Indtægt ved Dagløn med Kost.

	1788-90	1802-3 Borne 1804-7 Jylland	1829-39	1839-49	1851	1871	1872	1888
	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.	Kr.
Kjøbenh. Amt..	81	125 $\frac{1}{2}$	54 $\frac{1}{2}$	137		220	234 $\frac{1}{3}$	295 $\frac{2}{3}$
Frederiksbg. do.		137	109	109	165	178	218	261
Holbæk do. ...		95 $\frac{3}{4}$	76	102 $\frac{1}{4}$		216	214 $\frac{1}{2}$	251
Sorø do.			64 $\frac{1}{3}$	105 $\frac{1}{2}$		178	211	260
Præstø do.		96 $\frac{3}{4}$	61	99		247 $\frac{1}{2}$	209 $\frac{1}{2}$	235 $\frac{1}{3}$
Sjælland		113 $\frac{3}{4}$	73	110 $\frac{1}{2}$		208	217 $\frac{1}{2}$	260 $\frac{1}{2}$
Bornholm			61	143 $\frac{1}{2}$	130 $\frac{3}{4}$	175	213	275 $\frac{1}{2}$
Maribo Amt ...		95 $\frac{3}{4}$	76	76	143 $\frac{1}{2}$	247 $\frac{1}{2}$	222 $\frac{3}{4}$	275
Odense Amt...		122	54 $\frac{1}{2}$	130 $\frac{1}{3}$	165	165	213	248 $\frac{1}{3}$
Svendborg do..		135 $\frac{1}{3}$	86	99	158 $\frac{1}{2}$	178	213	262 $\frac{1}{3}$
Fyn		128 $\frac{2}{3}$	70 $\frac{1}{4}$	114 $\frac{2}{3}$	161 $\frac{3}{4}$	171 $\frac{1}{2}$	213	255 $\frac{1}{3}$
Hjørring Amt..		95 $\frac{3}{4}$	82 $\frac{1}{2}$	109		123	188	214
Thisted do....		95 $\frac{3}{4}$	27	95 $\frac{3}{4}$		191 $\frac{1}{2}$	198	278
Aalborg do. ...		86	61	89		165	194 $\frac{3}{4}$	225 $\frac{1}{4}$
Viborg do.		87 $\frac{1}{2}$	54 $\frac{1}{2}$	109	133 $\frac{2}{3}$	166 $\frac{2}{3}$	221	229
Randers do. ...		122	86	127	213	171 $\frac{1}{2}$	221	234
Aarhus do.		120 $\frac{1}{2}$	76	123 $\frac{3}{4}$	206 $\frac{1}{4}$	185	226	238
Ringkjøbing do.		120 $\frac{1}{2}$	64 $\frac{1}{3}$	112	171 $\frac{1}{2}$	216	244	312 $\frac{3}{4}$
Vejle do.....		100 $\frac{2}{3}$	41 $\frac{1}{4}$	123 $\frac{3}{4}$	165	171	218	248 $\frac{1}{2}$
Ribe do.....		119	89	130 $\frac{1}{3}$	178	185	254	277 $\frac{1}{2}$
Jylland		105 $\frac{1}{3}$	64 $\frac{1}{2}$	113 $\frac{1}{3}$		174	218 $\frac{1}{3}$	251
Hele Landet ...		109 $\frac{3}{4}$	68	112 $\frac{1}{3}$?	187	217 $\frac{1}{2}$	256 $\frac{3}{4}$

sidste Tidspunkter er det især, at Uensartetheden i Materialet fremtræder, og der kan derfor ikke lægges synderlig Vægt paa disse Tal.

Lønningen for faste Tjenestefolk. Omstaaende Tabel angiver, hvad der har været den almindelige Aarsløn for faste Tjenestefolk i ethvert af Landets Amter paa Stavnsbaands-Løsningens Tid, ved Begyndelsen af vort Aarhundrede, i Aaret 1872 og i Nutiden.

Tabellen udviser, at der overalt har været en meget betydelig Stigen i de faste Tjenestefolks Løn. Siden Aarhundredets Begyndelse er Lønningen bleven mer end fordoblet, og siden Stavnsbaands-Løsningens Tid er den bleven omtrent tredoblet. Af de i Tabellen anførte Tal er det særlig værd at lægge Mærke til dem, som viser Forskjellen mellem Karlernes og Pigernes Løn. Det fremgaar nemlig af dem, at Lønningen for Tjenestepiger er stegen adskilligt stærkere end Lønningen for Karle. I de 100 Aar fra 1788 til 1888 er paa Sjælland Karlernes Løn stegen til det 3-dobbelte, men Pigernes Løn er stegen til mere end det 5-dobbelte. Paa Lolland-Falster er Karlernes Løn stegen til henimod det 4-dobbelte, men Pigernes Løn er stegen til det 8-dobbelte. Paa Fyn er Karlernes Løn stegen til mellem det 3- og 4-dobbelte, men Pigernes Løn er stegen til det 6-dobbelte. Det er ikke alene i Tidsrummet som Helhed, at vi finde denne stærke Stigning i Kvindelønningen, den gjenfindes i de enkelte kortere Tidsdele, og ikke mindst i den nyere Tid. Sammenligner man saaledes Lønningerne i 1872 med dem i 1888, saa faa vi følgende Resultater. Paa Sjælland er Karlelønningen stegen 26 pCt., men Pigelønningen 64 pCt. Paa Lolland-Falster er Karlelønningen stegen 26 pCt., men Pigelønningen 102 pCt. Paa Fyn er Karlelønningen stegen 15 pCt., men Pigelønningen er stegen 59 pCt. I Jylland er Karlelønningen stegen 26 pCt., men Pigelønningen er stegen 49 pCt. Paa en Tid, hvor Spørgsmaalet om Kvindens Stilling paa Arbejds-

Faste Tjenestefolks Løn.

	ved Aaret 1788		i Aarene 1802-3 Øerne 1804-7 Jylland		i Aaret 1872		i Aaret 1888	
	Karle Kr.	Piger Kr.	Karle Kr.	Piger Kr.	Karle Kr.	Piger Kr.	Karle Kr.	Piger Kr.
Kjøbenh. Amt.	63 $\frac{1}{4}$	19 $\frac{1}{4}$	95	38 $\frac{1}{4}$	133	79	161 $\frac{1}{2}$	118
Frederiksb. do.			90 $\frac{2}{3}$	37	126	73 $\frac{1}{4}$	156 $\frac{1}{3}$	111
Holbæk do. ...			85	31	124	65 $\frac{1}{2}$	157	114 $\frac{1}{4}$
Sorø do.	42 $\frac{2}{3}$	24 $\frac{3}{4}$	99		119	66 $\frac{1}{2}$	160	117
Præstø do.			85	28 $\frac{1}{3}$	121	67	150 $\frac{1}{2}$	116 $\frac{1}{4}$
Sjælland	53	22	91*)	33 $\frac{1}{2}$ *)	124 $\frac{1}{2}$	70 $\frac{1}{4}$	157	115 $\frac{1}{3}$
Bornholm					126 $\frac{1}{2}$	56 $\frac{1}{2}$	174 $\frac{3}{4}$	98 $\frac{1}{3}$
Maribo Amt ...	44	15 $\frac{1}{4}$	67	24 $\frac{1}{2}$	132 $\frac{1}{2}$	61	166 $\frac{2}{3}$	123 $\frac{1}{3}$
Odense Amt ...	55	22	90	41	141 $\frac{1}{2}$	78	165 $\frac{2}{3}$	123 $\frac{1}{4}$
Svendborg do. .	40 $\frac{1}{3}$	19	85 $\frac{1}{2}$	35	148	73	167 $\frac{1}{2}$	116 $\frac{1}{2}$
Fyn	45	20 $\frac{1}{2}$	87 $\frac{3}{4}$	38	144 $\frac{3}{4}$	75 $\frac{1}{2}$	166 $\frac{1}{2}$	120
Hjørring Amt ..			45 $\frac{1}{3}$	22 $\frac{2}{3}$	103	60	138 $\frac{1}{2}$	103 $\frac{3}{4}$
Thisted do.			65	25 $\frac{1}{2}$	115 $\frac{1}{2}$	60 $\frac{1}{2}$	165 $\frac{3}{4}$	88 $\frac{1}{4}$
Aalborg do. ...			59 $\frac{1}{2}$	34	118 $\frac{1}{2}$	69	129	94
Viborg do.			62 $\frac{1}{4}$	34	115 $\frac{1}{2}$	65 $\frac{1}{2}$	142	99 $\frac{1}{4}$
Randers do. ...			65	37	115 $\frac{1}{2}$	73	131 $\frac{1}{2}$	106 $\frac{1}{2}$
Aarhus do.			62	37	120	71	148	112 $\frac{1}{4}$
Ringkjøbing do.			73 $\frac{2}{3}$	31	129	70	174 $\frac{3}{4}$	103 $\frac{1}{2}$
Vejle do.			61	28 $\frac{1}{2}$	127	73 $\frac{1}{2}$	158 $\frac{1}{2}$	110
Ribe do.			65	35 $\frac{1}{2}$	150	85	191 $\frac{1}{4}$	121 $\frac{1}{2}$
Jylland			62	31 $\frac{2}{3}$	121 $\frac{1}{2}$	70	153 $\frac{1}{4}$	104 $\frac{1}{3}$
Hele Landet ...			74	32 $\frac{1}{2}$	126	69 $\frac{1}{4}$	157 $\frac{3}{4}$	109 $\frac{3}{4}$

*) I 1ste Bind pag. 142 er fejlagtig anført 88 Kr. og 38 Kr.

markedet er saa stærkt oppe, turde det have nogen Interesse at se den Udligning af Forkjellen mellem Mandens og Kvindens Arbejdsløn, som har fundet Sted paa dette vigtige Omraade, og at ogsaa her have Kræfternes Frigjørelse ikke alene bragt Fremskridt i Velstand, men ogsaa mere Retfærdighed i Fordelingen.

Tjenestefolkenes Kost før og nu. Det er af Interesse at faa Besked herom, ikke alene fordi det oplyser os om et vigtigt Punkt i den store Tyendeklasses Kaar, men tillige fordi man derved faar nogen Oplysning om hele Landbo-Middelklassens, Bondestandens, Levemaade; thi Bonden lever og spiser sammen med sine Folk, og Forandringen i hans Levemaade bliver ogsaa Forandring i Tyendets.

I den store Landboreformperiode fra 1788 og til omtrent 1806 blev Tyendets Kost og hele Levemaade forbedret ret betydeligt, dette er allerede omtalt i 1ste Bind's pag. 143. Hvilke Forandringer er der derefter foregaaet fra Aarhundredets Begyndelse og til vore Dage? Begtrup har udførlige Oplysninger om Tjenestefolkenes Kost i de første Aar af Aarhundredet, han anfører hele Spisesedler for alle Maaltider og har disse Oplysninger fra de fleste Egne af Landet. For Nutidens Vedkommende har jeg, saavidt muligt fra netop de samme Steder som Begtrup, faaet Oplysninger, der er tilsvarende til hans. Ved at sammenligne de to Rækker Oplysninger kan man altsaa erfare de Forandringer, der er foregaaet. Det viser sig da, at der er foregaaet paafaldende faa og smaa Forandringer i de mellemliggende 80 Aar. I de fleste Tilfælde er det paa lidt nær den samme Spiseseddel, der følges¹⁾. Den Gang var det ligesom nu almindelig Skik, at Folkene, i alt Fald om Sommeren, fik 5 Maaltider daglig; og de enkelte Maaltiders Sammensætning var ligeledes omtrent den samme som i Nutiden. Om Morgenen en varm Frokost,

¹⁾ Det vilde blive altfor vidtløftigt at aftrykke de detaillerede Oplysninger om Kosten før og nu i alle Landets Egne, man maa begrænse sig til i et Bilag at aftrykke et Par af Spisesedlerne og iøvrigt henviser til de ovenfor gjorte almindelige Bemærkninger.

Davre. Derefter Mellemmad, der bestod af Brød med Smør eller Fedt. Middagsmad, der bestod af to Retter kraftig varm Mad, mest Mælkemad og Flæsk. Om Eftermiddagen atter Mellemmad og om Aftenen Nadveren, der sædvanlig bestod af varm Mad, ofte Grød eller Flæsk.

En Del Forandringer er der dog foregaaet i Tyendets Kostforhold, og man skal her henlede Opmærksomheden paa de vigtigere af disse.

Man vilde maaske paa Forhaand have troet, at i ældre Tid, da Fødemidlerne var billigere, og da Livsnydelserne i højere Grad samlede sig om det materielle, at Kosten den Gang var kraftigere, federe og rigeligere end nu. Dette er dog næppe Tilfældet. Bevægelsen synes snarere at være gaaet i Retning af, at Kosten er bleven kraftigere og rigeligere end før, og at ved Siden deraf Kvaliteten er bleven forbedret.

Af enkelte Forandringer skal nævnes, at der nu drikkes mindre Øl end forhen, men derimod mere Mælk, og at den Mælk, der nydes nu, oftere er »sødskummet«, medens den forhen hyppigere var »Sur Mælk«. Rugbrødet bliver nu bedre bagt end forhen, og er altid af ren Rug; i ældre Tid var det ikke sjældent, at der var iblandet Mel af Byg eller Vikker. Smørret er nu af en langt bedre Kvalitet end forhen, men i den senere Tid er det rigtignok begyndt at blive fortrængt af »Margarin«. Flæsket og Kjødet er bedre end før, og det nydes nu oftere i forsk Tilstand, før fik man det næsten altid som salt Mad. En Hovedforandring er det dernæst, at Maden nu bliver langt bedre og renligere tillavet end forhen, og navnlig om Bønderne fremhæves det, at der i saa Henseende er sket store Fremskridt. Fra Fyn anføres det, at Hovedgrunden dertil er, at »Gaardmændsdøtrene nu almindelig komme ud og lære Husholdning paa Herregaarde og andre Steder«, men hvad der tillige har bidraget meget dertil er Mejeriets nyere Udvikling, idet den Renlighed og Orden, som her er en absolut Nødvendighed, har udbredt sig ogsaa til andre Grene af Husholdningen.

Forbedringen af Kosten har været størst i de magre Egne af Landet, især i det nordlige og vestlige Jylland.

I ældre Tid var Kosten i mere Overensstemmelse med Jordbundens Frugtbarhed. I magre Egne var den mager, i fede Egne var den fed. Denne Forskjel er nu for en stor Del udvisket, og selv i de magre Egne af Landet er Kosten som Regel kraftig og god. Kosten er nu mere ensartet i alle Landets Egne, og særegne lokale Retter spiller ikke en saa fremtrædende Rolle som før. Nogen Forskjel er dog stadig tilstede, og endnu er Lolland-Falster den Egn af Landet, hvor Kosten er sværest og fedest, medens den er tarveligst i Jyllands Hedeegne.

En Forandring af tvivlsom Værdi, der er foregaaet i vort Aarhundrede, er den stærkt tiltagende Brug af Kartofler. Ved Aarhundredets Begyndelse spiste Bønderne sjældent Kartofler, de betragtedes som Kreaturfoder, og det var først i Trediveerne og Fyrretyverne, at Brugen af dem blev almindelig og snart kom til at udgjøre en vigtig Del af Føden. Ogsaa den nyere Tids Indførelse af Margarin istedetfor Smør turde være en mindre heldig Forandring. Den uheldigste af alle Forandringerne er dog Forøgelsen af Brændevinsdrikningen. Om Forbruget af Brændevin ved Aarhundredets Begyndelse har man ikke andre Oplysninger end om hvor mange Snapse, der daglig blev udskjænket til Folkene, og de Udtryk, der anvendes herom, ere desuden noget vel almindelige; men det fremgaar alligevel af dem med tilstrækkelig Tydelighed, at om end Forbruget ogsaa den Gang var overmaade stort, saa blev der dog i Reglen ikke udskjænket saamegen Brændevin til Folkene som i Nutiden. Paa et andet Punkt har der derimod været Fremskridt, det er i Henseende til Forbruget af gammelt stærkt Øl; dette var i ældre Tid meget stort i flere af Landets Egne, især paa Øerne, og det er i Nutiden trængt noget tilbage. Bajersk Øl er til Gjen-gjæld begyndt at komme frem i Landbefolkningens Forbrug, men de fleste Steder dog endnu kun i mindre Omfang, det

drikkes mest kun ved særlige Lejligheder og er i Reglen ikke bleven en fast Bestanddel i den daglige Føde. I flere Beretninger omtales det, at Brugen af Kaffe har bidraget til at holde Forbruget af Brændevin og Øl noget tilbage. For 80 Aar siden omtales Kaffe slet ikke i Beretningerne om Tyendets Kostforhold. I 1876 berettes det om Tyendets Kost, at »Kaffen i de senere Aar er begyndt at blive en almindelig Drik blandt det kvindelige Tyende«, og i Beretningerne fra Nutiden omtales det fra de fleste Egne som noget almindeligt, at Folkene faa Kaffe.

Det ser ud til, at Kosten er noget bedre paa Bøndergaardene end paa Herregaardene, og at i det hele Tyendeforholdene ere bedst hos Bønderne. Hvad der bidrager meget hertil er, at Bonden lever nærmere sammen med Tyendet, og navnlig overholdes endnu de allerfleste Steder den gamle Skik, at Husbonden spiser sammen med Folkene. Fra nogle enkelte Egne i Landet berettes det vel, at der i den senere Tid er begyndt at ske en Forandring heri, og at »de større Bønder« nu holde sig mere for sig selv og ikke spise sammen med Folkene, men i de fleste Egne af Landet synes det endnu at være det langt almindeligste, at den gamle patriarkalske Ordning paa dette Punkt holdes i uforandret Hævd.

Hvad angaar Mængden af den Føde, som Tyendet fik, da synes den i ældre Tid at have tilfredsstillet enhver rimelig Fordring. Det har sandsynligvis været almindeligt, at Folkene fik saa megen Mad, som de ønskede, og selv om der har været en Begrændsning, har den sikkert været meget rummelig. I Nutiden er det samme Tilfældet. Det er maaske nok mere almindeligt end før, at der tildeles Folkene en bestemt Portion af visse Retter, men selv hvor det er Tilfældet, er Kysten som Helhed i de allerfleste Tilfælde tilstrækkelig i Mængde¹⁾.

¹⁾ Efter Opgivelser fra sjællandske Herregaarde (se »Traité sur la nourriture des laboureurs en Danemarck par M. J. V. T. Hertel. 1876) medgik der til en Karls Føde aarlig:

Smør.....	50 Pd.	Rug.....	575 Pd.
Ost.....	55 -	Byg.....	325 -

Fra Ringkjøbing Amt berettes, at i Aarhundredets Begyndelse regnedes det, at en Karls Underhold kostede omtrent 170 Kroner aarlig i Nutidens Penge. Nu til Dags ansættes i samme Egn en Karls Kost til en Værdi af 200 à 220 Kr. aarlig. Og da Fødemidlerne den Gang snarest vare dyrere, end de nu ere, tyder ogsaa dette paa, at Forandringen for denne Egns Vedkommende er gaaet i Retning af en Forbedring. Jeg skal endnu tilføje, at Folk, der i en lang Række af Aar have haft at gjøre med Tjenestefolks Kost paa Landet, og for hvem Traditionen i saa Henseende strækker sig endnu længere tilbage, have udtalt den samme Anskuelse, som her er fremsat, at i lange Tider er der kun sket ringe Forandring med Folkenes Kost, men at den, der er foregaaet, nærmest er gaaet i Retning af Forbedring.

Naar man altsaa tør antage, at Folkenes Kost nu er noget bedre end i Begyndelsen af Aarhundredet, og at den den Gang atter var noget bedre end før 1788, og naar man tillige véd, at Bønderne den Gang som nu spiste sammen med Folkene, saa kan man deraf slutte, at Bondestanden, baade Husbond og Tyende, nu faar en rigeligere og bedre Kost end før de store Landboreformer. Og Kosten er det eneste Punkt, om hvilket der kunde være Tvivl, hvorvidt der har været Fremgang eller ej; thi at Boligerne ere langt sundere og bedre, og ligeledes Beklædningen, derom kan der sikkert ikke være Tvivl. Det tør saaledes anses for utvivlsomt, at Gaardmændene og det faste Tyende ogsaa hvad de rent materielle Livsnydelser angaar, er bedre stillet end før Landboreformerne. Vi skulle derefter vende os til Husmandsspørgsmaalet.

Kjød	75 Pd.	Malt	175 Pd.
Svinefedt	20 -	Brændevin	20 Potter
Flæsk	100 -	Skummet Mælk	800 -
		Forskjelligt	30 Kr.

Et Forbrug som dette maa sikkert siges at være meget rigeligt, og det er langt større end det, som Husmandsfamilierne sædvanlig bruge i Følge disses egne Opgivelser.

I Nutidens Husmandsklasse er der indbefattet flere Grupper, der hver for sig ere forskjelligt stillede baade socialt og økonomisk. Der er først de egentlige Landarbejdere, der udelukkende leve af at arbejde for andre, og blandt dem er der atter nogle, der eje et jordløst Hus, medens andre kun have et saadant i Fæste eller Leje eller endog kun have lejet en Del af en andens Hus, de saakaldte »Indsiddere«. Der er dernæst de smaa Jordbrugere, der have et Hus med Jord i Leje, i Fæste eller som Selvejendom, og blandt disse maa man atter skjelne mellem dem, hvis Jordlod er saa lille, at dennes Drift kun er en Bibeskjæftigelse for Besidderen, medens denne hovedsagelig lever af at arbejde for andre, og dem, der have en større Jordlod, saa at de enten slet ikke eller kun undtagelsesvis arbejde for andre. Disse forskjellige Grupper kunne ikke slaas sammen, de maa betragtes hver for sig. For den første Tredjedel af Aarhundredet lader en saadan Adskillelse sig ikke foretage, men efter 1835, og især efter 1850, kan den tildels gennemføres.

Der fandtes af:

Aar	Huse med Jordtilliggende i Hartkorn af:			
	2 Skp. à 1 Td.	1 Fdk. à 2 Skp.	under 1 Fdk. og jordløse	deraf jordløse
1835	ca. 51,000		ca. 37,000	?
1850	48,902	20,938	38,342	?
1860	59,305	30,178	47,442	29,016
1873	65,672	38,925	57,818	31,253
1885	67,773	45,850	71,966	35,329

Disse Tal vise, at Bevægelsen i Løbet af det sidste halve Aarhundrede er gaaet i en heldig Retning; thi i den Tid er Antallet af Huse med over 1 Fdk. Hartkorn voxet stærkere end Antallet af Huse med under 1 Fdk. Hartkorn og jordløse Huse. Og af disse sidste er atter Huse med et lille Jordtilliggende (under 1 Fdk. Hartkorn) siden 1860 voxet meget stærkere end Antallet af jordløse Huse. Dertil kommer, at

Selvejendom er bleven mere almindelig, medens Fæste eller Leje er bleven sjældnere. For 50 Aar siden var der ca. 60,000 Husmænd med Jord, de halve var Selvejere, og de andre halve var Fæstere eller Lejere. Nu er der 150,000 Husmænd med Jord, og deraf er kun $\frac{1}{7}$ Lejere eller Fæstere, hvorimod de $\frac{6}{7}$ ere Selvejere.

Ogsaa blandt Husmændene uden Jord har Forholdene udviklet sig i en heldig Retning. For 50 Aar siden var der omtrent lige saa mange jordløse Huse i Selvejendom, som der var Fæste- eller Lejehuse. Siden da er Selvejerhusene fordoblet i Antal, medens Antallet af Fæste- eller Lejehuse er forbleven uforandret.

De anførte Tal angive imidlertid kun Antallet af Huse og ikke Antallet af Husstande blandt Landarbejderne og smaa Jordbrugere. Der er en dobbelt Afvigelse. Der er for det første en stor Mængde Huse, deriblandt Villaer og andre Huse i Kjøbenhavns Omegn samt Huse paa Landet, der bebos af Handlende eller Haandværkere, som intet have med Landbrug at gjøre. Alle disse burde egentlig fradrages; men det lader sig ikke ret vel gjøre, og man gjør i alt Fald ikke Billedet for lyst ved at tælle alle disse Huses Beboere med under Landarbejdere og Jordbrugere, thi de fleste af dem ere bedre økonomisk stillede end disse. Værre er den anden Afvigelse, den nemlig, som fremkommer derved, at der undertiden bor flere Familier i ét Hus; vi komme her til de saakaldte Indsiddere, den daarligst stillede Del af Landarbejderne.

Hvormange Indsiddere er der, og har disses Antal været i Tilvæxt? I Følge Folketællingerne skulde der findes:

	i Aaret 1801	i Aaret 1880
Husmænd	220,000	236,000
Daglejere	34,000	108,000
Indsiddere . . .	23,000	10,500
	<hr/>	<hr/>
	277,000	354,500

Herefter skulde Indsiddere have været i Aftagen, og deres Antal i Nutiden skulde være formindsket til et forholdsvis ubetydeligt Antal, i alt kun 10,500 Personer, der var fordelt paa omtrent 2,000 Husstande. Det vilde være meget glædeligt, om dette forholdt sig rigtigt; men det gjør det næppe. De to Rubrikker »Indsiddere« og »Daglejere« kan ikke helt adskilles, i alt Fald er utvivlsomt en Del af Daglejerne i Virkeligheden Indsiddere. Og tages derfor de to Grupper »Daglejere« og »Indsiddere« under ét, viser det sig, at deres Antal siden Aarhundredets Begyndelse er voxet fra 57,000 Personer til 118,000 Personer. Nu er det vel saa, at en stor Del af Daglejerne fra 1880 i Virkeligheden var Husmænd, og at der omvendt blandt Indsidderne i 1801 var en Del »Aftægtsfolk«, saa at altsaa Tilvæksten i »Indsidderne« og de af »Daglejerne«, der maa sammenstilles med dem, ikke har været saa stor som de to Tal angive, men nogen Tilvæxt har der dog vistnok været; dette bekræftes bl. a. ved de Oplysninger om dette Forhold, som Indenrigsministeriet lod indsamle i Aaret 1872. Paa den anden Side synes den Omstændighed, at Antallet af Huse er voxet stærkere end Antallet af Familier, at pege hen paa, at Indsiddernes Antal forholdsvis er blevet mindre. Men om det end saaledes er tvivlsomt, om Tilvæksten i Antallet af Indsiddere siden Aarhundredets Begyndelse har været stor eller lille, og om de nu udgjør en større Del eller maaske en mindre Del af den samlede Landarbejderklasse end i tidligere Tid, saa er det dog utvivlsomt, at Deres Antal i vore Dage er sørgeligt stort. Og et af de Hovedpunkter, paa hvilke Bestræbelserne efter at hæve Landarbejderklassen bør rettes, er at formindske Antallet af Indsiddere og jordløse Husmænd ved saa vidt muligt at skaffe dem Hus med en lille Jordlod til Selvejendom. Man vilde derigjennem forbedre deres Kaar ikke alene derved, at de fik en forøget Indtægt, men endnu mere derved, at deres hele Personlighed vilde blive højnet.

Foruden om Daglønnen med og uden Kost og om Tjenestefolkenes Løn bør der have været givet Oplysninger om Betalingen for Akkord-

arbejdet før og nu og om Arbejdets Resultater, bl. a. for derigjennem at paavise, om og i hvilken Grad Landarbejdernes Dygtighed og Flid er gaaet frem siden Hoveriets Dage. Forf. har ogsaa indsamlet en Del Oplysninger om disse Forhold, men ikke tilstrækkelige, og en passende Forøgelse af det dertil nødvendige Materiale vilde have medtaget saa lang Tid, at dette Binds Udgivelse vilde være bleven forsinket for meget.

Slutning.

Det nu forløbne Aarhundrede kan, fra Nationaløkonomiens Standpunkt set, kaldes Frihedens Aarhundrede. Thi det begyndte med, at Landets største, mest grundlæggende Samfundsklasse, Bondestanden, fik personlig Frihed, og med denne Foranstaltning som Udgangspunkt fulgte en Række Reformers, der Stykke for Stykke fjærnede Fortidens Tvangssystem og frigjorde de produktive Kræfter. Det var vel nærmest paa Landbrugets Omraade, at denne store Reform gik for sig, og det er ogsaa nærmest kun paa dette Omraade, at vi have fulgt Bevægelsen og dens Virkninger; men Datidens Reformbevægelse holdt sig ikke indenfor Landbruget, den udbredte sig ogsaa til andre Virksomheder, og baade paa Handelens og Industriens Omraade blev der gennemført vigtige frigjørende Reformers, der svarede til Landboreformerne (se bl. a. 1ste Bd. pag. 59—64). Det, der skete i 1788, var Anerkjendelsen af, at den fri Konkurrence burde være Grundlaget for Samfundsøkonomien; og i de nærmeste Aar derefter blev dette Princip gennemført i Praxis i vid Udstrækning. I de 100 Aar, der ere forløbne siden den Gang, har man stadig hævdet det samme Standpunkt, og efter 1848 har man atter optaget Fremskridtsbevægelsen og er gaaet videre i Retning af økonomisk Frihed.

Hvilke have nu Virkningerne været af Indførelsen af det økonomiske Frihedsprincip? Hvilke har været de vigtigste

Ejendommeligheder ved det sidste Aarhundredes Samfunds-
økonomi i Modsætning til Fortidens?

Det sidst forløbne Aarhundrede har først og fremmest gjort Samfundet stort og rigt. Det har bragt Folkemængden til at voxe, og det har forøget Rigdommen endnu mere, saa at der i Gjennemsnit kommer flere Værdier paa hvert enkelt Menneske end forhen.

Før stod Folkemængden næsten stille; igjennem lange Tider forblev Befolkningen uforandret i Tal eller forøgedes kun lidt; men da Landboreformerne begyndte, kom der nyt Liv i Folket, og i de sidste hundrede Aar er Folkemængden bleven næsten 3 Gange saa stor som forhen. I den sidste Menneskealder har det vel vist sig, at den landbrugende Befolkning, der er den, man her nærmest tænker paa, atter omtrent holder sig uforandret i Tal ligesom i de gamle Dage; men det skyldes ikke en Standsning i Formerelsen, tvært imod, denne er vedblivende meget stor, det skyldes Udvandring fra Landbruget til de andre Næringsveje og for en Del tillige egentlig Udvandring fra Danmark til fremmede, oversøiske Lande. Befolkningen som Helhed er stadig, trods Udvandringen til Udlandet, i rask Tilvæxt.

Før var Landet fattigt; det kunde ikke yde synderligt mere end netop give den lille Befolkning et tarveligt Underhold. Nu er Landet blevet forholdsvis rigt, det yder den 3 Gange saa store Befolkning et bedre Underhold, og der kan tillige undværes mere end før til Formaal, der ligger udenfor det daglige Livsophold. Det danske Folk, der før var fattigt, hører nu utvivlsomt til de mere velstaaende blandt Europas Nationer.

Hvormeget er Nationens Formue voxet i de sidste 100 Aar?

Med bestemte Tal kan dette Spørgsmaal ikke besvares, men nogle Bidrag til dets Belysning kan gives. Om Hovedmassen af Nationens Formue, Jorden, véd man, at den siden 1788 rimeligvis er voxet til omtrent det 15-dobbelte i Værdi.

Om Fremgangen i Værdien af de andre Formuesgjenstande véd man kun lidet for Tidsrummet fra 1788 og til lidt efter Aar 1800; men fra Begyndelsen af det 19de Aarhundrede og til op imod Nutiden kan man følge Værdibevægelsen i hele den urørlige Del af Nationens Formue¹⁾, og man véd om denne, at den fra omtrent Aar 1800 til Aar 1848 blev fordoblet, at den atter blev fordoblet fra Aar 1848 til Aar 1864 og endnu en Gang fordoblet fra Aar 1864 og til 1884. Efter 1884 har der derimod været nogen Nedgang i de urørlige Værdier, men Størrelsen af denne Nedgang kan endnu ikke bestemt afgjøres. Omtrent for den sidste Menneskealders Vedkommende kan man følge Værdibevægelsen i den rørlige Del af Nationens Formue, og det viser sig, at ogsaa den er i rask Tilvæxt. Et Udtryk for Tilvæksten i den hele Formue har man bl. a. i Indtægten af Arveafgiften. For 20 à 25 Aar siden indbragte denne Afgift sædvanligen $\frac{1}{2}$ Mill. Kr. om Aaret, nu indbringer den sædvanligvis 1 Mill. Kr. og der over om Aaret, uagtet Afgiftssatserne ere uforandrede. Der ligger heri en betydningsfuld Bekræftelse af det Resultat, man kom til ad anden Vej, at Nationens Formue er bleven fordoblet siden 1864.

Fortidens Fattigdom gav sig bl. a. Udslag i Statens og Samfundets finansielle Svaghed. Skatteindtægten var lille og anstrengte dog Folkets Kræfter til det yderste, og en Extraudgift paa nogle faa Millioner Kroner var nok til næsten at faa Samfundet til at segne under Byrden. Et betegnende Træk for den store finansielle Betydning, som forholdsvis smaa Summer havde, var den Vægt, den danske Stat lagde paa at faa nogle Hundrede Tusind Rigsdaler »som Subsudier« fra fremmede Stater. I private Forhold gik det paa lignende Maade. Overalt regnede man med smaa Tal.

Nu er Folket og Staten bleven rige, og de pekuniære Tal, man regner med i vore Dage, er mange Gange større,

¹⁾ Se en Afhandling derom af nærværende Forfatter i »Nordisk Tidsskrift« for 1885.

end hvad man var vant til i tidligere Tid. Den Tilvæxt i Nationens Rigdom, der er kommen frem, er imidlertid af en dobbelt Art, den er dels reel dels blot nominel. Tilvæksten i Nationens Rigdom er for en Del reel, fordi der er kommen flere Formuesgjenstande, og fordi disses Egenskaber er forbedret. Men for en Del er Formue-Tilvæksten kun nominel, det gjælder om den Formuetilvæxt, der er fremkommen derved, at Formuesgjenstandenes Pris og Værdi er stegen udover, hvad der skyldtes en Forbedring af deres Kvalitet.

Denne nominelle Forøgelse af National-Formuen har atter været af en dobbelt Art. En Del af den skyldes den Omstændighed, at det Maal, i hvilket Formuesgjenstandenes Pris udtrykkes, nemlig Pengene, er bleven formindsket, det vil sige, er sunket i Værdi, fordi Pengenes Stof og Værdigrundlag, Guld og Sølv, er sunket i Værdi; og naar en Gjenstands Størrelse angives med et mindre Maal, saa bliver de Tal, hvormed Størrelserne udtrykkes, selvfølgelig i samme Grad forhøjet. Det vil i dette Tilfælde sige, at da Guld og Sølv gik ned i Værdi, gik samtidig og i samme Grad alle Priser op. Nationens Formue udtrykt i Penge steg i samme Grad, som Pengene faldt. Den Del af Nationalformuens Tilvæxt, der er fremkommen paa denne Maade, er selvfølgelig ren nominel og har aldeles intet at gjøre med det økonomiske Frihedssystem.

Der er dernæst en anden Forøgelse i Formuen, som vel ogsaa er af nominel Art, men som ligefuldt har stor Betydning. Den skyldes ligesom den forrige en blot Prisstigning af Gjenstandene, men medens den før omtalte Prisstigning fremkom derved, at Værdimaalet, Pengene, gik ned, saa skyldes den Prisstigning, vi her tænker paa, den Omstændighed, at Gjenstandene selv gaa op, at deres Værdi forhøjes, enten paa Grund af, at Efterspørgselen efter dem voxer, eller paa Grund af en Forandring af Produktionsbetingelserne eller lignende. At der har fundet en Prisstigning af denne Art Sted ved mange af de Gjenstande, hvoraf den danske National-

formue bestaaer, er utvivlsomt, særlig gjælder dette om Jorden. Jordens Værdi er ikke blot stegen, fordi Jorden er bleven mere frugtbar, og fordi de dyrkede Arealer er bleven større, men tillige fordi Jordens Produkter har faaet en større Værdi, fordi selve Jorden har faaet en Art relativ Monopolværdi (den saakaldte »Jordrente«). Paa den anden Side har Udviklingen ogsaa i visse Tilfælde haft den modsatte Virkning og medført, at nogle Gjenstande ere sunkne i Værdi, men Stigningen har dog sikkert været den overvejende. Den Del af Nationalformuen, der er fremkommen ved den her omhandlede Prisstigning, har i Modsætning til den før omtalte rent nominelle Tilvæxt, en virkelig Betydning, og denne fremtræder tydelig, naar de Varer, hvis Værdi er stegen paa den angivne Maade, bliver solgt til Udlandet. Forsaavidt Varerne forbruges i Indlandet, har Værdistigningen derimod liden eller ingen Betydning for Samfundet som Helhed. Denne Art af Værdistigning skyldes flere forskellige Aarsager, men blandt dem ogsaa den økonomiske Frihed; thi denne har bevirket, at Omsætningen griber mere om sig, drager alt med ind i sin Hvirvel, deriblandt ogsaa saadanne Gjenstande, som tidligere stod udenfor den økonomiske Beregning og Omsætning; nu tages de med som Værdier og virkelige Formuesgjenstande. Den økonomiske Frihed har dernæst ogsaa indirekte bidraget til at forhøje Gjenstandenes Værdi derved, at den har hjulpet Handelen frem, udvidet Markedet for vore Produkter og forøget Efterspørgselen efter dem og derved forøget deres Værdi og de Priser, hvormed de blive betalt.

Hvor stor en Del af vor Nationalformues Tilvæxt i det sidste Aarhundrede, der saaledes har været nominal, kan ikke afgjøres, en betydelig Del har det i hvert Fald været (rimeligvis over Halvdelen), og man maa altsaa gjøre et stort Fradrag i Rigdoms-Tilvæksten for at finde den reelle Formueforøgelse, som det sidste Aarhundrede har bragt.

Den reelle Tilvæxt i vor Nations Formue bestaar i Forøgelsen af de nyttige Gjenstandes Mængde og Forbedringen af disses

Kvalitet. Og der er i denne Henseende sket store Fremskridt. Det dyrkede Areal er bleven udvidet og selve Dyrkningen, der før var en overfladisk Rovdrift, er nu en dybtgaaende, kraftig Erstatningsdrift, der bevarer eller endog forøger Jordens Frugtbarhed. Kreaturavlen er gaaet endnu stærkere frem, Husdyrene ere talrigere, de ere tagne til i Størrelse, yde flere og bedre Produkter. Ogsaa Bygninger, Redskaber og Inventar er i høj Grad forbedret og forøget. Alt dette er en virkelig, haandgribelig Forøgelse af Nationens Formue, og der er i det foregaaende anført talrige Oplysninger, som vise, hvor stor Fremgangen heri har været. Vi skal her kun minde om en enkelt af disse Oplysninger, nemlig den, at det aarlige Høstudbytte, der for 100 Aar siden var 4—5 Mill. Tdr. Korn om Aaret, nu er over 20 Mill. Tdr. om Aaret. Denne Forøgelse af den aarlige Høst's Størrelse er den reelle Forøgelse af Formuen og Indkomsten. At Fremgangen i Høstens Værdi har været endnu større, idet denne er stegen fra 30 Mill. Kr. aarlig i forrige Aarhundrede til 250 à 300 Mill. Kr. nu, skyldes, at der ved Siden af den reelle Fremgang tillige har været en nominel paa Grund af Kornets Prisstigning.

Hvormeget den reelle Formue er voxet, kan ikke udtrykkes med noget enkelt Tal, thi for den reelle Formues enkelte Bestanddele findes der ikke noget saadant Fællesudtryk som Penge er for Værdierne, for den nominelle Formue. Man maa nøjes med at henvise til, hvad der i det foregaaende er anført paa hvert enkelt Sted om Fremgangen i Høstudbyttet, i Kreaturbestanden, i Bygningerne o. s. v., og det vil deraf fremgaa, at Forøgelsen i den reelle Nationalformue utvivlsomt har været større end Tilvæksten i Folkemængden, saa at der nu kommer mere reel Formue \circ : mere Brød, mere Kjød, større og bedre Bolig o. s. v. i Gjennemsnit paa hvert enkelt Individ end forhen. Fremgangen i Formuen nominelt udtrykt har været endnu større, \circ : der kommer i endnu højere Grad flere Værdier, flere Penge paa hvert Individ end forhen.

Man kunde indvende, at denne Fremgang i Rigdom ikke

skyldes den forandrede økonomiske Politik, men andre Aarsager, fornemlig de opadgaaende Konjunkturer. Men i det foregaaende er det alt paavist (jfr. pag. 47), at dette er urigtigt. De opadgaaende Konjunkturer har en Hovedandel i Tilvæksten af den nominelle Del af Formuetilvæksten, men den reelle Del af Formuetilvæksten skyldes fremfor alt Frigjørelsen af de økonomiske Kræfter og den Forøgelse og den større Anspænden af disse, der er fremkommen ved Kræfternes fri Kapløb.

Det kunde dernæst ligge nær at sige, at den egentlige Grund til de økonomiske Fremskridt dog var de tekniske Fremskridt, Dampkraften, Elektriciteten, Jernbanerne, Dampskibene, Telegrafene o. l., hvilke jo netop i det sidste Aarhundrede har udfoldet sig saa vidunderligt. Dette er visselig sandt. Men hvad er saa atter Grunden til, at netop i dette Aarhundrede har disse Kræfter kunnet udfolde sig saaledes? og hvad er Grunden til, at det forskellige Omfang, hvori de have udfoldet sig i de enkelte Lande, staar i et tydeligt Forhold til den Grad, i hvilken den økonomiske Frihed er bleven gennemført i vedkommende Land? Den økonomiske Frihed er den almindelige Forudsætning for, at Kræfterne kan voxe ud og røre sig, og deriblandt ogsaa for, at de nævnte store nye, produktive Kræfter kunne komme til praktisk Anvendelse. Hvorledes vilde Jernbaner og Dampskibe have kunnet været mulige i et Land, hvor Befolkningen endnu var stavnsbunden, og hvor den fri Rørelse mødte Skrænker paa alle Omraader? Og hvilken Rolle vilde Dampkraften have kunnet spille i et Land, hvor virkelig Fabriksdrift var begrændset ved Laugstvang og Indskrænking af Omsætningen?

Den økonomiske Frihed har altsaa bragt Landet Rigdom, men er ogsaa Fordelingen af denne Rigdom bleven bedre?¹⁾

¹⁾ Vi betragte her kun den Side af Spørgsmaalet, som vedrører Landbruget, og det bør da bemærkes, at det, i al Fald ved en mere overfladisk Betragtning, ser ud, som om Fordelingen stiller sig gunstigere i Landbruget end i andre Erhverv.

Naar man kaster et Blik paa Fortegnelsen over Antallet af Landbrug af forskjellig Størrelse, er der strax en Forskjel imellem før og nu, som vil springe i Øjnene, det er den, at Adskillelsen mellem de forskjellige Klasser af Landbrug er bleven udjævnet. I det gamle Landbrugs Tid havde man de 3 bestemt adskilte Klasser: de store Hovedgaarde eller Herregaarde; de mellemstore Bøndergaarde, der ordentligvis var mellem 1—12 Tdr. Hartkorn og i Almindelighed holdt sig temmelig langt fra Undergrændsen; og endelig var der Huse, der sædvanlig var jordløse eller kun havde en ringe Havelod. Den retlige Grænse imellem disse tre Klasser af Ejendomme er nu for en stor Del udvidsket, og den faktiske Afgrænsning er det endnu mere. Mellem Herregaarde og Bøndergaarde er der i den nyere Tid fremkommen den store Klasse af »Proprietærgaarde«, og mellem Bøndergaarde og Huse er Adskillelsen udvidsket ved Fremkomsten af de endnu langt mere talrige Parcelsteder og Huse med Jord. Scalaen af Landbrug er altsaa bleven jævner end før, med færre Spring i Rækkefølgen. Den tidligere Sammenhoben af Bøndergaarde af ensartet Størrelse er bleven formindsket derved, at Gaardene ere gledne noget ud til begge Sider, nogle opad til Proprietærgaarde, og flere nedad til Parcelsteder og Huse. Den Udjevnen, der saaledes har fundet Sted, skyldes for den overvejende Del Landboreformerne og deres Eftervirkninger (se 1ste Bd. pag. 110 og 130), og den maa siges, i al Fald forsaavidt at være et Gode, som der derved er kommen et rigere Udvalg af alle Størrelser, alt efter de forskjelligt stillede Landmænds Forhold og Ønsker. En Udjevning af Grændserne mellem de forskjellige Klasser af Landbrugere er jo ogsaa i social Henseende et Gode, og naar Bøndergaardenes Udstykning og Sammenlægning holdes indenfor moderate Grænser, kommer den ikke i Strid med Ønsket om at opretholde Landbo-standens Middelklasse.

En anden Ejendommelighed ved Udviklingen af Landbrugenes Størrelsesforhold er, at det især er de smaa Land-

brug, som er voxet i Tal. Udstykningen har været langt stærkere end Sammenlægningen, og Scalaen af Landbrug, opstillet efter disses Størrelse, er altsaa gleden ud forneden. Allerede i den store Reformtid til op imod 1820 gik dette for sig i stor Udstrækning, men ogsaa i den sidste Halvdel af vort Aarhundrede har Udstykningen og Formerelsen af de smaa Landbrug været overordentlig stor. I de 100 Aar efter 1788 er Antallet af de Landbrug, som ere saa store, at de kunne underholde en Familie, voxet til omtrent det dobbelte, Antallet er forøget med omtrent 80,000, og det er 3 à 4 Hundrede Tusind Mennesker, der herved har faaet en nogenlunde betrygget og tilfredsstillende Existens. Der er herved sket en Tilnærmelse til det, som en stor Social-Demokrat opstiller som Maalet, mere Velvære til flere Mennesker.

Naar man i social Henseende vil sammenligne Tilstanden før og nu i Landbostandens forskellige Lag, er imidlertid det alt anførte ikke nok; thi foruden Tilvæksten i Gaardmandsklassen og i de bedre stillede Dele af Husmandsklassen har der ogsaa været en Tilvæxt i de lavere Lag. Landbostandens Sammensætning er bleven forandret. I det gamle Landbrugs Tid, før de store Reformere begyndte i forrige Aarhundrede, var der 61,000 Gaarde mod kun 19,000 Huse; i Begyndelsen af vort Aarhundrede var Antallet af Huse og Gaarde omtrent lige stort, og nu, i 1885, er der 186,000 Huse men kun 73,000 Gaarde. Man kunde deraf drage den Slutning, at i den gamle Tid var de $\frac{3}{4}$ af Bondestanden Gaardmænd og kun $\frac{1}{4}$ var Husmænd, nu derimod er kun $\frac{1}{3}$ af Landbostanden Gaardmænd, men $\frac{2}{3}$ er Husmænd. Den Gang var Danmark overvejende et Gaardmands-Land, nu er det overvejende et Husmands-Land. — Slet saa stort et Omfang, som disse Tal paa Gaarde og Huse før og nu synes at vise, har Overgangen fra Gaardmænd til Husmænd dog ikke haft, thi Husmændenes Antal i Aaret 1788 var adskilligt større end de 19,000 Huse antyder, og omvendt maa der for Nutidens Vedkommende gjøres et ikke saa lille Fradrag fra de 186,000

Huse, idet mange af dem beboes af Personer, der ikke høre til Husmands- eller Arbejdsklassen. Men hvormegen Indrømmelse man end nu gjør i de anførte Tal, saa staaer det dog fast, at der i Løbet af det sidste Aarhundrede har været en stærk Overgang fra Gaardmandsklassen til Husmandsklassen og Arbejdsklassen. Og naar man vil vide, om Landbostanden som Helhed nu er bedre stillet end Bondestanden forhen, er det altsaa ikke nok at vide, at Nutidens Gaardmænd er bedre stillede end Gaardmændene var det i Stavnsbaandets og Vornedskabets Dage, og at ligeledes Husmændene og Indsidderne nu er bedre stillede end Fortidens Husmænd og Indsiddere, thi der maa tillige tages Hensyn til, at i Mellemtiden er en stor Del af Overklassen, Gaardmændene, sunken ned i Underklassen, blandt Husmændene og Indsidderne.

For at faa en saa stor Ligelighed i Landbostandens Sammensætning, at en Sammenligning mellem før og nu kan blive blot nogenlunde berettiget, maa man overføre en stor Del af Nutidens Husmandsklasse til Gaardmændene, f. Ex. alle Parcellister, der have under 1 Td. Hartkorn, men over 2 Skp. Hartkorn. De fleste af disse leve dog af deres Jord som selvstændige Jordbrugere og høre ikke til Landarbejderklassen. Af saadanne Jordbrug findes der omtrent 70,000 eller paa lidt nær lige saa mange som de egentlige Bøndergaarde. Nutidens Gaardmænd og Parcellister i Forening kan antages at udgjøre omtrent ligesaa stor en Andel af Nutidens Landbostand, som Fortidens Gaardmænd udgjorde af Datidens Landbostand. Spørgsmaalet bliver altsaa, om Nutidens Gaardmænd og smaa Parcellister ere bedre stillede end det gamle Landbrugs stavnsbundne Fæstegaardsmænd var det? Svaret maa blive bekræftende. At Nutidens Gaardmænd ere bedre stillede end Fortidens Gaardmænd er allerede paavist. Men ogsaa de fleste af Nutidens smaa Parcellister, der have en Jordlod af fra 2 Skp. Hartkorn og derover op til 1 Td. Hartkorn, maa antages at være bedre stillede, ogsaa i ren materiel Henseende, end Fortidens Fæstegaardsmænd. Nutidens Par-

cellister bor bedre og faar rimeligvis ogsaa bedre og sundere Føde end de stavnsbundne Fæstegaardmænd. Der har været en saa stor Fremgang i Jordens Produktivitet, at et Hus med en ikke ret stor Jordlod, t. Ex. et af de nu saa talrige Huse med 3 Td. Land Middeljord (omtrent 2 Skp. Hartkorn) ofte giver et større Udbytte, har en større Værdi og yder en Familie et mindst ligesaagodt Underhold som i den gamle Tid en almindelig Fæstegaard, betyngtet som den var med allehaande Byrder og Afgifter. Og i og for sig maa det sikkert ogsaa erkjendes, at Nutidens saa talrige Parcellister er en nogenlunde vel stillet Samfundsklasse. De leve ganske vist i smaa, tarvelige Kaar, men de kunne dog erhverve sig et saa tilfredsstillende materielt Underhold, at dette kan være Grundlag for et menneskeværdigt Liv, hvor der ogsaa er Plads for højere Kultur og ædlere Interesser, et Liv, der staar adskilligt over det, der sædvanlig førtes af de stavnsbundne Fæstebønder.

Hovedspørgsmaalet drejer sig imidlertid ikke om Gaardmændene og Parcellisterne, thi for deres Vedkommende kan der fornuftigvis ikke være nogen Tvivl om Fremgangen, men derimod om de egentlige Landarbejdere, og særlig om de uheldigst stillede af disse, om de jordløse Husmænd og Indsidderne. Om denne store og vigtige Samfundsklasse maa det desværre indrømmes, at den paa langt nær ikke har haft den Fordel af Frihedsudviklingen, som de andre Samfundsklasser, og at dens Stilling i Nutiden er meget uheldig.

Relativt set ere Landarbejderne gaaede tilbage, thi idet Gaardmændene og Parcellisterne ere gaaede godt frem, medens Arbejdernes Stilling kun er lidet forbedret, er Afstanden mellem dem, den sociale Kløft, bleven udvidet. Set for sig alene er Landarbejdernes Stilling, om den end som Regel er bedre end i ældre Tid, dog meget daarlig. Hvad en Landarbejder i Nutiden kan fortjene ved sit Arbejde, er, selv naar han har stadig Beskjæftigelse, saa lidt, at det kun strækker

til det allernødvendigste. Det er foran anført, hvilke Mængder af de vigtigste Fødemidler en Landarbejder-Familie sædvanligvis forbruger. Angivelserne ere sammendragne efter Landarbejdernes egne Opgivelser af, hvad de har forbrugt, og det maa vel altsaa antages, at en Familie kan leve deraf. Om det ogsaa er nok til at holde Kræfterne vedlige til at opføde en kraftig Slægt, derom tør Forf. ikke udtale nogen Mening; men det er i al Fald klart, at det er fattig og tarvelig Kost. Med Landarbejdernes øvrige Forbrug forholder det sig paa lignende Maade. Hans Bolig er snever, ikke altid varm nok og ofte usund, hans Beklædning tarvelig og ikke altid tilstrækkelig o. s. v.

De ydre Kaar, hvorunder den egentlige Landarbejder lever, er i det Hele saa fattige og trykkende, at han vanskelig kan have Aandsfriskhed nok til at tilegne sig nogen synderlig Del af Livets højere Kultur; han maa væsentlig nøjes med den blotte Tilfredsstillelse af de materielle Fornødenheder. Og selv dem vil det være vanskeligt nok for ham at overkomme for sig og sin Familie. Saa længe han har stadigt Arbejde, gaar det nogenlunde for ham, men naar han ikke kan faa Arbejde, eller naar han bliver gammel og svag, maa han som oftest søge Hjælp. Sædvanlige Sygdomsforfald kan Landarbejderen komme ud over ved Hjælp af Sygekasser, thi Kontingentet til disse er ikke højere, end at han kan yde det; men Alderdomsforsørgelse ligger over hans Kræfter. De Landarbejdere, der eje et Hus med en lille Have til eller endog blot et jordløst Hus, kan heri have en ret god Støtte, naar Alderdommen indfinder sig; men de jordløse Lejehusmænd og Indsidderne har desværre som Regel den sørgelige Afslutning for Øje, at selv om de hele deres Liv igjennem har arbejdet trofast og godt, levet ordentligt og sparsommeligt, saa maa de dog paa deres gamle Dage søge Hjælp fra det offentlige Fattigvæsen og derved i egen og Fællers Mening miste en Del af deres borgerlige Ære og Ret.

Ud fra dette unægtelig sørgelige Resultat for Land-

arbejderne, 'og for Arbejdsklassen i Byerne stiller Sagen sig næppe synderligt bedre, har man udtalt en Fordømmelsesdom over den økonomiske Liberalisme og forlangt, at man atter skulde vende tilbage til Tvangsordningen, om ikke just i den Form, hvori den fandtes paa Landet i Danmark før 1788, saa dog til andre Ordninger, der hvile paa det samme Grundprincip. En saadan Fordring er dog uberettiget og uklog. Landarbejderne ere ganske vist i høj Grad uheldigt stillede i Nutiden under den fri Konkurrences Herredømme, men de fleste af dem ere dog bedre stillede end deres Standsfæller i Almindelighed var det i Tvangstiden.

I de 100 Aar, der er forløbne siden Bonden blev frigivet, er Landarbejdernes Stilling bleven forbedret i de fleste Retninger. Forbedringen har ikke været uafbrudt, der har været Tider, hvor der endog var en Tilbagegang; det var saaledes Tilfældet i den første Tid efter Reformerne, indtil 1813. Men til Gjengjæld har der til andre Tider været en rask Fremgang, og som Helhed har Fremgangen været umiskjendelig.

Landarbejdernes Løn er i Nutiden 3 Gange saa høj som for 100 Aar siden, og Prisen paa Fødemidler dog kun omtrent 60 pCt. højere end den Gang, og en lignende eller endnu stærkere Stigen har der været i de faste Tjenestefolks Løn, samtidig med at deres Kost er bleven forbedret.

I ældre Tid var Arbejdsfortjenesten saa lille, at en Familie ikke kunde leve af den, selv naar Forsørgeren havde stadigt Arbejde og var fuldstændig arbejdsdygtig. Hjælpen fra andre maatte derfor være en normal og stadig Indtægtskilde, og selv om denne Hjælp den Gang ydedes under milde, lidet stødende Former, saa var det dog alligevel Gaver, der ydedes af Barmhjertighed. Nu, da den nøje økonomiske Udregnen mere og mere gjennemtrænger Landboforholdene, ere disse Gaver og andre »Villigheder« formindskede i Omfang, og de have tildels skiftet Karakter, saa at det er mere ydmygende at modtage dem. Men paa den anden Side er Arbejdsfortjenesten voxet saaledes, at en Familie nu kan leve

af den alene, om end kun paa yderst tarvelig Maade. Og Landarbejderen kan derfor i Nutiden, i al Fald saalænge han er arbejdsdygtig, staa som den selvstændige, frie Mand, der ikke lever af de Velhavendes Naade, men af den Løn, der tilkommer ham som hans bestemte Ret.

Husmandshusene i Nutiden er fattige og daarlige, ligge ofte paa fugtige og usunde Pladser; men enhver, der har fulgt med Byggeforsøgenes Udvikling paa Landet, vil sikkert indrømme, at Beboelsesforholdene bedres Aar for Aar, og Nutidens Husmandsboliger maa utvivlsomt være meget bedre end de elendige, skidne og usunde Boliger, man hører om fra den gamle Tid. Det skal saaledes den Gang ikke have været sjældent, at Fattigfolk boede i ligefremme Jordhuler, der var gravede ind i Bakkerne.

Et væsentligt Fremskridt er endelig ogsaa det, at det er en stadig voxende Andel af den samlede Landarbejderklasse, der bliver Selvejere af et Hus, som oftest med en lille Havelod til, og paa denne Maade faar et ikke ubetydeligt Tillæg til sin Arbejdsfortjeneste og i det Hele en fastere, mere betrygget Stilling.

En Omstændighed, der ogsaa i al Almindelighed tyder paa, at Landarbejdernes Kaar er bedre end før, er den, at deres Levetid, saavidt man kan skjønne det, — der foreligger ikke nøjagtige Beregninger særlige for Landarbejderne —, er længere end forhen, og for Fyns Vedkommende er det bleven paavist, at der kun er ringe Forskjel mellem Gaardmændenes og Husmændenes Dødelighed.¹⁾

Naar det saaledes maa erkjendes, at i det Tidsrum, i hvilket Friheden har været det principielle Grundlag for vore Landboinstitutioner, er ikke alene Landbedriften gaaet stærkere frem end nogensinde og har medført en hidtil ukjendt Velstand, men er tillige de egentlige Landarbejderes Kaar bleven

¹⁾ Cfr. Rubin og Westergaard: Landbefolkningens Dødelighed i Fyns Stift. Kbhvn. 1886.

forbedret, saa synes det dog at være meget uklogt, naar man for Landarbejdernes Skyld vil helt forkaste det Frihedsgrundlag, under hvilket disse dog har opnaaet nogen Fremgang, og erstatte det med et eller andet Tvangssystem.

Man vil maaske sige: »Hvad nytter det, at det kan paa-vises, at den økonomiske Frihed fører Fremgang med sig ogsaa for Landarbejdsklassen, naar denne Fremgang er saa langsom, at man efter 100 Aars Forløb ikke er naaet videre end til den nuværende slette Tilstand. Der kan maaske først ventes tilfredsstillende Resultater efter nye 100 Aars Forløb; men det er den nuværende Slægt, det gjælder om at hjælpe«. Sandt nok, det er de nulevende, som det er vor Pligt at hjælpe; men man maa blot ikke hjælpe dem ved Foranstaltninger, der gaa ud paa helt at omstyrte eller væsentlig at svække det bestaaende Samfundsgrundlag og derved kompromittere Fremtidsudviklingen. Det Frihedsgrundlag, som Landbruget har hvilet paa i 100 Aar, bør fastholdes, thi det har hidtil vedvarende bragt os fremad, og selv om det i den forløbne Tid kun er gaaet langsomt fremad for Arbejdsklassen, saa maa det erindres, at 100 Aar, om det end er en lang Tid for den enkelte, dog kun er en kort Tid for Verdensudviklingen. Den tidligere Ordning, Tvangsordningen, vedvarede jo gjennem mange Aarhundreder; den havde sin Tid, da den var berettiget, men man fastholdt den for længe, indtil Tiden og Menneskene vare voxede fra den. Derfor faldt den med Rette i 1788. Det er muligt, at der ligeledes vil komme en Tid, da Frihedsprincippet ikke længere passer til Tiden, da det holder Udviklingen i Landbruget tilbage i Stedet for at fremme den; men endnu er dette ikke Tilfældet, endnu møde vi gjennem alle Landbostandens Lag en saa stærk Fremgang som nogensinde, baade i materiel og aandelig Kultur. I de underste Lag er Fremgangen mindst, men selv her mærkes den, og den mærkes netop i Nutiden noget stærkere end forhen. Naar Landarbejdsklassen ikke har haft mere Gavn af Frihedsudviklingen, og naar dens Tilstand i de første 25 Aar af

Frihedstiden, fra 1788 til 1813, endog gik tilbage, saa skyldes dette for en Del den Omstændighed, at Statsmagten under de store Landboreformer for ensidig saae paa de besiddende Klassers Interesser og var noget tilbageholden med at hjælpe de besiddelsesløse. I Nutiden er det blevet de ledende Samfundsklasser bevidst, at det er en Pligt, og at det tillige er i hele Samfundets velforstaaede Interesse, at hjælpe Arbejds-klassen til bedre Kaar. Det tør derfor haabes, at Statsmagten nu mere end forhen vil søge at lede Udviklingens Strøm i en Retning, der er gunstig for Landarbejderne, og at Forbedringen i disses Kaar derfor ogsaa vil gaa raskere for sig. I ældre Tid var det vanskeligt for Staten at hjælpe Arbejds-klassen noget synderligt, fordi Samfundet var for fattigt til at kunne hjælpe. Nu har Friheden og den hele livlige økonomiske Fremgang, der fulgte af og med den, gjort Samfundet rigt, og derved tilvejebragt Midlerne til at kunne hjælpe, og Velstanden og den større, mere udbredte Dannelse har bragt forøget Humanitet og dermed forstærket Ønsket om at ville hjælpe. Men Hjælpen maa ydes paa en saadan Maade, at selv om det maatte anses for nødvendigt at foretage visse mindre Indgreb i Frihedsordningen, man dog ikke derved svækker den personlige Frihed og Selvansvarlighed, thi de ere Spændkraften i Arbejdet, Forudsætningen for Samfundets Evne til at hjælpe.

Bilag.

Som Bilag medfølger nedenstaaende Uddrag af nogle faa af de Oplysninger, Forf. har indsamlet rundt om fra Landet om Bøndernes og de faste Tjenestefolks Kost m. m. Det kunde maaske nok have haft Interesse at aftrykke alle Beretningerne om Kosten, men Hensynet til Pladsen tillader det ikke.

Som Exempler er her aftrykt to Beretninger fra Øerne og to fra Jylland, og der meddeles baade Begtrups Meddelelser om Kostforholdene ved Aarhundredets Begyndelse og de tilsvarende for Nutiden.

Til Oplysning om Kostforholdene i Nørre-Herred i Vest-Lolland ved Aarhundredets Begyndelse anfører Begtrup følgende »Kjøkkenseddel« fra en Bondegaard:

Om Sommeren.

Til Frokost kogte saltede Sild eller et Stykke Smør- eller Fedtebrød, undertiden oplukket Kjød og Flæsk med Eddike paa og Byggrynsgrød varmet i Mælk eller Øl. I Hø- og Kornhøstens Tid til Mellemmad. For- og Eftermiddag Smørrebrød med Ost eller Kjød paa og Brændevin. Om Aftenen Grød med Surmælk til, undertiden Pandekage, Blodpølse m. v.

Søndag Middag: Suppe kogt paa salt Kjød med Gryn- eller Melboller, kaldet Suppekager, undertiden og fersk Suppe. Kjødet til Eftermad.

Mandag Middag: sød Grød med sur Mælk til eller Byggrynsvælling eller Kjærnemælk, Til Eftermad stegt Flæsk eller Æggekage med Flæsk.

Tirsdag Middag: Graa Ærter med Fedt og lidt Madsuppe, til Ærterne spises Surmælk; til Eftermad Flæsk og Kjød. Gives ikke Ærter, da Mælkemad, Grød eller Vælling.

Onsdag Middag: Ølost med Æg i, hvortil spises Smørrebrød, da

ej gives anden Eftermad. Eller og Pærevelling, til Eftermad Bergfisk, som dypes i Sennep og Smør.

Torsdag Middag som Tirsdagen eller Æblevælling og opskaaren Kjød med Æbler paa.

Fredag Middag: sur Ost med gammel Øl paa, hvortil spises Smørrebrød uden anden Eftermad, eller sød Byggrynsvælling eller ostet sur Mælk med sød Mælk paa. Til Eftermad Hvedemels-Pandekager eller Blodpølse, lavet som Boller og indsvøbt i Kaalblade og dertil smeltet Smør med Honning. En stor Delikatesse!

Løverdag Middag: Vandgrød med sur Mælk til og Smørrebrød til Eftermad, eller Flæskepandekage, eller Kjærnemælks-Vælling, med stegt Flæsk, eller rørte Æg med iskaaret Flæsk.

Om Vinteren.

Til Davre: Øllegrød og hver en kogt Sild. I Slagtetiden Finker med Æbler og Eddike, siden efter blot Smør- eller Fedtebrød. Om Aftenen Vandgrød med Øl og Mælk til.

Søndag Middag: Suppe paa salt Kjød og Flæsk med Hvidkaal og Rødder, eller Gryn timer. Kjødet og Flæsket til Eftermad.

Mandag Middag: opvarmet Suppe fra Søndagen, til Eftermad opskaaren Kjød med Kartofler.

Tirsdag Middag: Grøn- eller hvid Søbekaal, som kaldes Hvidkaalsvælling. Kjødet til Eftermad.

Onsdag Middag: sød Byggrynsvælling eller Hvedemelsvælling, kaldet Melpap, til Eftermad Bergfisk eller stegte Lungepølser.

Torsdag Middag: graa Ærter med Madfedt paa, og dertil Flæsk eller Kjød. Gule Ærter spises sjælden.

Fredag Middag: opvarmet Mad af Kaal eller Ærter.

Løverdag Middag: Øllebrød og Smørrebrød, eller Sulevælling, bestaaende af kogt Flæsk og Kjød med Æbler, eller Pandekage, eller Vandgrød med stegt Flæsk.

Gives Høstgilde, trakteres de saaledes: Lammekjødssuppe med Sauce til Kjødet, derefter Bergfisk med Sennep og Smør, til tredje Ret Grisesteg og Gaasesteg, til Slutning Æbleskiver og Byggrod.

Normal-Kjøkkensedel for en mindre Gaard (60—70 Tdr. L.) i Nørre-Herred paa Lolland i Aaret 1888.

Udarbejdet af Student Valdemar Frederiksen efter et større Antal Special-Beretninger fra Egnen).

A. Sommeren (5 Maaltider).

Davre (Frokost): Kogt salt Sild (i Slagtetiden Finker); Mælkegrød (hvor Mælken sælges: Kaffe og Smørrebrød, undertiden Øllebrød). Karlene 1 Snaps.

Mellemmad: 1½ Rundtenom (af 12 Pd.'s Rugbrød) med Smør og Fedt. ½ Rundt., Paalæg: Ost og Kjød. Karlene 1 Snaps.

— I Høsten: Saa meget Smørrebrød, som Folkene vil spise, ofte Sigte- og Hvedebrød. 2 Snapse.

Middag. Søndag: Formad: Risenvælling, Risengrød, Melvælling, sød Suppe ell. lg.; Eftermad: Æggekage ell. Kogt Skinke med stuede Kartofler og Snittebønner.

— Mandag: Grød; stegt Flæsk og Kartofler.

— Tirsdag: Sulemad (Sulevælling ell. lign.); Flæsk ell. salt Kjød.

— Onsdag: Mælkemad (sød Vælling ell. lign.); Røræg.

— Torsdag: Bollemælk; kogt Flæsk og stuede Sager ell. Fisk.

— Fredag: Kaal og Flæsk ell. salt Kjødsuppe; Flæsk og Kjød.

— Lørdag: Øllebrød og Pandekage.

Midaften: 2 Rundtenom, iøvrigt ganske som til Mellemmad.

Nadver: Mælkegrød, undertiden nykogt Vandgrød og Mælk. — I Høsten tillige $\frac{1}{2}$ Rundtenom Fedtebrød uden Paalæg, dertil gammelt eller bayersk Øl.

B. Vinteren (kun 3 Maaltider paa Grund af den korte Arbejdstid).

Davre som om Sommeren.

Mellemmad spises ikke.

Middag. Af særlige Vinterretter ere hyppige: Fersk Kjødsuppe, Gule Ærter, Hvidkaalssuppe og Grønkaal.

Midaften slaas sammen med Nadveren, som kommer til at se saaledes ud:

Nadver: 1 Rundtenom Fedtebrød med Kjød, $\frac{1}{2}$ do. Smørrebrød med Ost, Karlene 1 Snaps; Mælkegrød ell. nykogt Vandgrød og Mælk.

Til Oplysning om Kosten i Aarhundredets Begyndelse i Aasum Herred ved Odense anføres hos Begtrup bl. a.:

»For at kunde desbedre vise Bondens daglige Folkeføde Vinter og Sommer, vil jeg her saa nøje som der er mig muligt, anføre hans Føde for hver Dag i Ugen, saaledes som samme i Almindelighed gives. Om Vinteren, Søndagen, fersk eller saltet, men udblødt Kjødsuppe, enten med Melkager eller, saalænge haves, med Hvidkaal paa, eller og opkogt Grønkaal; om Mandagen, Vælling af Byg-, Havre- eller Boghvedegryn og dertil stegt Flæsk; om Tirsdagen, Grønkaal kogt paa saltet Gaasekjøb eller Flæsk; om Onsdagen, udblødt salt Kjødsuppe; om Torsdagen, ligesom Tirsdag; om Fredagen, Ærter og Flæsk, og om Lørdagen, Kagemælk og stegt Flæsk. Om Sommeren gives om Søndagen ligesom om Vinteren, fersk eller udblødt Kjødsuppe. Om Mandagen Vælling og stegt Flæsk; om Tirsdagen, naar haves, Grønkaal og kogt Flæsk eller Gaasekjød, de andre Dage afvekle med alle Sorter Grød, som dyppes i tyk sur Mælk, hvortil gives enten stegt Flæsk eller Pandekager, eller Skjørøst med Mælk paa, hvortil spises Smørrebrød

uden anden Eftermad, eller og Frugtsuppe og Flæskepandekagē og deslige; dog bruger og Bonden, efter Aarets Tider, adskillig anden Slags Mad, saasom Svinerygsuppe, Kalvesuppe og Kalvesteg af nyfødte Kalve, Melpap, Pæresuppe, Ølost o. s. v. Hver Morgen hele Aaret igjennem spiser Bonden Øllebrød, og dertil enten Sild eller stegt Flæsk, stegt Gaasekjød, som er saltet, eller Finker, Lungemos og deslige. Hver Dag omtrent Kl. 10 om Formiddagen og ligeledes om Eftermiddagen Kl. 5 à 6, hele Aaret igjennem, spises saakaldet Mellemmad, som bestaar i skaaret Smidemad. Den saakaldte Skjørøst er, saalænge den kan have, det, som Bonden og hans Folk almindeligst faar paa Smørrebrødet. Hver Aften i hele Aaret faar Bonden Grød og det for det meste uden nogen anden Eftermad; om Søndag Aften gives altid, efter fyensk Talebrug, sød Grød, ellers er det en Aften en Sort og en anden Aften en anden; Grøden dypes om Sommeren i tyk sur Mælk, om Vinteren enten i sød kogt Mælk eller Øl, eller Most, naar have.«

Næsten hele Sommeren drikker Bonden gammelt Øl, det er Øl. som er vinterbrygget og stærkere humlet end ellers.

Ved de hyppige Gilder gives der finere og dyrere Mad; Drikkevarerne ere Got-Øl og Brændevin, »men af disse Sorter tage Gjæsterne med saadan en Maadelighed til sig i vore Tider, at det er sjælden at se en beruset Gjæst, då det bliver anset som en Skam at være beskjenket.«

Føden til Folkene i Aasum Herreds Bøndergaarde i Nutiden

(meddelt ved Hr. Forpagter Jansen paa Hverringe):

Om Sommeren.

Til Davre Øllebrød og stegt Flæsk.

Til Mellemmad. Formiddag: Rugbrød med Fedt og forskjelligt Paalæg.

— Eftermiddag: Rugbrød med Smør og forskjelligt Paalæg. Om Søndag Eftermiddag Hvedebrød.

Til Middag:

Søndag: Oxekjødssuppe eller Risengrød eller Sagosuppe, Eftermad Æbleskiver eller Æggekegale.

Mandag: Grød, Eftermad stegt Flæsk.

Tirsdag: Bollemælk eller Vælling, kogt Torsk eller stegt Flæsk til Eftermad.

Onsdag: Bygsuppe eller Kirsebærssuppe, stegt Flæsk eller Fisk.

Torsdag: Kaal eller Ærter med kogt Flæsk.

Fredag: Opblødt Svinerygsuppe eller Aalesuppe, Eftermad Kjød eller stegt Aal.

Lørdag: Sødt Øllebrød, Eftermad Pandekage.

Til Nadvere: Kogt Grød med Smør i og Mælk til eller Mælk paa Grød.

Om Vinteren.

Til Davre: Øllebrød, Eftermad skiftevis Sild med stuede Kartofler, stegt Flæsk eller Finker.

Til Mellemmad. Formiddag: Fra 1ste November til 1ste Marts spises i Reglen ingen Mellemmad, dog enkelte Steder endnu.

— Eftermiddag: Rugbrød med Fedt og forskjelligt Paalæg, om Søndagen Hvedebrød med Smør.

Til Middag:

Søndag: Risengrød eller sød Suppe, Æbleskiver eller Ægge- kage, eller stegt Flæsk.

Mandag: Byggrynsgrød, stegt Flæsk.

Tirsdag: Hvidkaalssuppe, Lamme- eller Svinekjød.

Onsdag: Hvid Vælling, stegt Flæsk.

Torsdag: Grønkaal, kogt Flæsk.

Fredag: Ærter, kogt Flæsk.

Lørdag: Øllebrød og Pandekage.

Til Nadvere: Kogt Grød eller kogt Mælk paa Grød.

Folkene faa i Regelen Kaffe efter Middagsmad hele Aarct. I Host og Slet faa Folkene gammelt Øl ellers kun til Afvexling. Paalæg paa Mellemmaden er om Sommeren Knapost, salt Kjød, Røgst og sød Ost. Husbond og Madmoder spise i Regelen sammen med Folkene.

Ved større Gilder som Bryllup, Barsedaab eller Begravelser bruges nu saavel halve Bajere som Vine, ved mindre Selskaber har de halve Bajere fortrængt Vin, dog bruges enkelte Steder Brændevin samt gammelt Øl og Daglig-Øl, alt efter Skik og Brug i de forskjellige Byer. I de forskjellige Byer i det hele taget er Brændevin bleven fortrængt af Bajersk Øl; men det er vel snarere til Skade end til Gavn for den almene Befolkning.*

Om Levemaaden ved Aarhundredets Begyndelse i Thy beretter Begtrup bl. a.:

»Thyboeren elsker god og stærk Føde, han lever bedre end i de øvrige Dele af Jylland. Godt fedt Kjød, især Faarekjød, Flæsk, Aal, tørrede og saltede. anses for nødvendige Artikler i enhver Bondegaard. I Høstens Tid spiser Bonden 6 til 7 Gange om Dagen, Først Smørrebrød til Frokost, hvorefter medtages nogle Rugtvebakker, som spises i Marken; derpaa spises til Davre, Spegesild eller Spegeaal og varmt Øl og Mælk. Efterat Middagsmaden er spist og dertil drukket gammelt Øl, spises endnu strax efter Middagssøvnen noget Mælk og Brød. Til Mellemmad hører Smørrebrød med gammelt Øl, og til Aften Grød med sur Mælk. Nogle give et Glas Brændevin til Frokost, men det ansees ikke for nødvendigt, men det, som sættes mest Pris paa, er gammelt Øl.«
»Da Thy er paa mange Steder ikke bekvem til Rugavl, og ikke deraf frembringer det fornødne, saa sættes her en Del Byg, nogle ogsaa Havre

i Brødet, hvilket giver meget godt Brød, men bliver hastigere tørt. Nogle halvt Bygmel og halvt Rugmel, nogle tage mere, andre mindre. Saaerne sælles af til dette Brug. Ligeledes bruges i dyre Aaringer Ærtemel i Brød.«

En Sognefoged i Thy anfører følgende om Levemaaden i Nutiden:

»Folkeføden i Thy er nu vist ikke synderlig anderledes eller bedre end i andre Dele af Landet, naar maaske undtages de magreste Egne af Jylland.

I Almindelighed spises 3 Gange daglig om Vinteren og 5 Gange i længere Dage; om Sommeren, om Morgenen, Davre: kogt Mælk med Smørrebrød. Spegesild og Spegeaal bruges sjælden og gaar mere og mere af Brug, Aalen vist navnlig, fordi den paa Grund af bedre Kommunikationsmidler exporteres og derfor er dyrere; til Mellemmad Smørrebrød, til Middag mest Mælkemad med Flæsk og Kartoffler til Eftermad, ogsaa Søbekaal med Faarekjød og Flæsk, sjældnere Suppe med Oxekjød; til Aften spises Grød med Mælk og lignende Eftermad som til Middag. Mælk efter Middagssøvnen kjendes ikke. En Timestid efter Middagsmaden drikkes almindelig Kaffe, navnlig da altid om Høsten. Om Høsten er Kosten fuldt saa rigelig, navnlig mere Søbekaal og Suppe og rigelig Kjød og Flæsk. I det hele spises meget Flæsk, derimod mindre Faarekjød end tidligere, men nok fuldt saa meget Oxekjød. Brødet bages udelukkende af Rug; hvor Hjemmebægning bruges, er Brødet surt og mørkt, men godt, og bliver sjælden tørt. Hjemmebægning gaar forresten mere af Brug, der byttes meget med Rug enten hos Bagerne i Byen eller i Landbagerierne; der spises meget Sigtebrød, særlig om Høsten, og meget af dette bages af kjøbt Mel fra Dampmøllerne. Gammelt Øl bruges endnu en Del om Høsten, men er vist ifærd med at fortrænges af Bajersk Øl, der allerede er temmelig almindeligt mange Steder, især om Høsten. Brugen af Brændevin er vistnok aftaget meget til dagligt Brug, men det bruges dog endnu en Del, navnlig i Høst og Højbjergning, naar der er særlig strængt Arbejde.«

Om Levemaaden ved Aarhundredets Begyndelse i Ringkjøbing Amt meddeler Begtrup bl. a.:

»En Karls Kost kan her ansættes til 1 Mark (3: 46½ Øre) om Dagen. Af Brændevin fortæres meget. Hos Bonden er Mælkemad og tør Fisk den sædvanlige Føde. Paa Herregaarde og Fæstegaarde er Folkenes Føde bedre, som erfares af efterfølgende Spiseseddel fra en Præstegaard imellem Holstebro og Lemvig:

Folkeføde paa Præste- og Herregaarde.

Søndag: Grøn Søbekaal, Flæsk og Kjød.

Mandag: Sød Vælling, tør Havfisk.

- Tirsdag: Opvarmet Kaal, Gaasekjød eller Flæskepandekage.
 Onsdag: Sur Ost med sød Mælk, tør Fisk.
 Torsdag: Salt eller fersk Suppe, med Kjød til.
 Fredag: Sød Grød, kogte tørre Sild.
 Lørdag: Øllebrød, kogte Kartofler med Sennep til.

Om Sommeren omtrent ligesaa, undtagen man bruger oftere Mælke-
 mad end Kaal. Alle Supper bruges ofte efter Tidens Beskaffenhed.
 Hver Morgen Spegesild, Plukkefisk, Spegeaal, eller Finker eller Pølse og
 Øllebrød. Mellemmad er bart Smørrebrød, undtagen i Slet og Høst, da
 Ost eller Kjød paa, og Brændeivin til. Hver Aften Kjærnemælks-Grød og
 sur Mælk, undtagen i Høst, da sød Grød med Smør i.

Om Sommeren nydes Davren Kl. 9, og Frokost, som er nymalket
 Mælk og Brød, Kl. 5 om Morgenen.«

Om Levemaaden i Egnen mellem Holstebro og Lemvig
 i Nutiden berettes fra en derværende Sognefoged følgende:

»En Karls Kost ansættes nu til c. 60 Øre pr. Dag. Nu bruges
 mere Kjød, Flæsk og fersk Fisk end forhen, mindre tørret Havfisk
 og i det hele mere animalsk Føde og mindre Brød end i For-
 tiden. Kosten er derfor rigeligere end for 50 Aar siden; den-
 gang var det i Regelen Brug, at naar Fadene vare tømte, var
 Maaltidet omme; men nu faar Folkene, hvad de ville spise,
 og skulde Fadene blive tomme, uden at Appetiten er forbi, laver Konen
 i Reglen i Hast en lille Extraret. Paa Herregaardene gjælder dog
 dette ikke, der uddeles bestemte Portioner; hos Bønderne
 er Kosten rigeligere og bedre. Bonden spiser altid med
 Folkene; kun ikke bondefødte Husbønder spise for sig selv.

Maaltiderne ere om Sommeren:

- Kl. 5 à 6. Davre: enten 2 Retter, saasom opstuvede Kartofler med
 Plukfisk, Spegefæsk, Spegeaal o. desl. og kogt
 Mælk, eller Øl og Mælk sammen,
 eller Smørrebrød med Paalæg og med kogt
 Mælk til.
 Kl. 8^{1/2}. Mellemmad: Smørrebrød med Kjød og Ost samt en Snaps
 og saa meget Øl, der ønskes.
 Kl. 12. Middagsmad: 2 Retter varm Mad.
 Kl. 5. Mellemmad som om Formiddagen.
 Kl. 9. Nadver: Sød eller sur Grød med sød Mælk. (Sur Grød er
 Byggrynsgød, kogt paa Kjærnemælk).

Om Vinteren bortfalder kun Mellemmaden om Formiddagen, idet
 Davren jo nydes Kl. 7 à 8, ellers som om Sommeren.

Spisessedel for en Uges Middagsmad:

- Søndag: i Reglen fersk Suppe og Kjød.
 Mandag: Grød eller Vælling). Æggekage (eller fersk Fisk).

- Tirsdag: Kaal (eller Ærter) med Flæsk og Kjød.
 Onsdag: Vælling (eller Grød) og kogt Torsk eller stegt Flynder med Kartoffler.
 Torsdag: Sød Suppe med Svedsker, stegt Flæsk med Grønsager.
 Fredag: Æggeøl (om Sommeren Kjærnemælsuppe) og Klipfisk.
 Lørdag: Altid Ællebrød og Pandekager.

I Høst og Slet samt om Søndagen gives efter Middagsøvnene Kaffe (om Søndagen i Reglen med Hvødebrød). Øllet er hjemmebrygget og bedre end i Fortiden, det medføres paa Arbejdet og nydes efter Behag; paa denne Gaard holdes 2 Karle og 2 Piger, som forbruge ialt 6 Pottes godt Øl om Dagen, og dette er en gennemgaaende Regel overalt paa Egnen. — At give et Krus gammelt Øl med en Pind (Sukker) i om Aftenen efter Nadveren i Høst og Slet er nu de fleste Steder gaaet af Brug. Det er omtrent saaledes hos alle velstaaende Gaardmænd i den bedre Egn.

Som Tillæg til Oplysningerne om Landejendomspriserne medfølger her nedenstaaende Angivelser af Gjennemsnitsprisen paa et Selvejer-Hus med Jordtilliggende af »3 Tdr. Land Middeljord« i ethvert af Amterne paa Øerne undtagen for Kjøbenhavns Amt og Bornholm, hvor æregne Forhold gjøre sig gjældende.

	I Aarene 1820 (ell. 1830) —1849*)	I Aarene 1840—49*)	I Aarene 1881—88*)
	Kr.	Kr.	Kr.
Gl. Roskilde Amt . .	400—800	800—1200	3210
Frederiksborg — . .	400—750	800—1200	3570
Holbæk — . .	800	1200	3275
Sorø — . .	400—900	600—1300	3390
Præstø — . .	800	1400	3550
Maribo — . .	660—800	700—1400	3390
Odense — . .	750—1400	1175—2000	3880
Svendborg — . .	1100—1900	1400—2400	4380

*) For de to første Tidspunkter ere Angivelserne fra »Forhandlingerne om Landboreformer i 1849«; for Nutiden ere Angivelserne meddelte af Direktionen for Husmandskreditforeningen for Østifterne.

Indholdsfortegnelse.

	Side
I. Landbruget i Pengeforvirrings-Tiden.....	1— 14
II. Landbrugs-Krisen.....	15— 49
III. Samlede Oversigter.....	50—139
Det dyrkede Areal Udstrækning før og nu.....	50— 55
Høstudbyttets Størrelse før og nu.....	55— 61
Kreaturavlens før og nu.....	61— 69
Udførselen af Landbrugsprodukter.....	69— 70
Bygningsforholdene.....	70— 72
Landejendomspriserne.....	72— 79
Prioritetsbeholdelserne.....	80— 91
Jordbrugene og Besiddelsesforholdene.....	91—109
Kongens og offentlige Stiftelsers Jord.....	93— 95
Fideikommisjorden.....	95— 99
Adelens Besiddelser.....	99—102
Arbejdslønnen og Arbejdernes Stilling.....	109—139
IV. Slutning.....	139—154
Bilag I: Folkenes Kost før og nu i Vest-Lolland, ved Odense, i Thy og i Vest-Jylland.....	155—162
Bilag II: Prisen paa et Hus med Jord før og nu.....	162
